

БОСИТХОН ИБН ЗОҲИДХОН ШОШИЙ

ФАВОИД УЛ-АДВИЙЯ ВА МАВОИД УЛ-АҒЗИЙЯ

*(Дориларнинг фойдалари ва овқатлар
гастурхонининг манфаатлари)*

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2007

Боситхон ибн Зоҳидхон Шошийнинг (1878–1959) таботат соҳасидаги тўртинчи китоби “Фавоид ул–ағвия ва мавоид ул–ағзия” қадимий таботатда ишлатилган дори–дармонлар, уларни тайёрлаш усулари ҳамда емишларнинг тиббий хосиятларининг баёнига бағишланган.

Китоб шарқона таботат тарихи, даволаш усулари, емишларнинг тиббий хосиятлари билан қизиқувчи тиббиёт ходимларига, бундан ташқари, умуман, ўтмиш маданияти тарихи билан шуғулланувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

**М.М.Хайруллаев, Б.А.Абдуҳалимов, А.Усмонхўжаев,
С.У.Каримова, М.Ҳасаний, Т.Ш.Боситхонов, М.Маҳмудов.**

Табдил ва сўз боши муаллифи – Маҳмуд ҲАСАНИЙ
Масъул муҳаррир – Сурайё КАРИМОВА
Илмий муҳаррирлар – Абдукарим УСМОНХЎЖАЕВ,
Маҳкам МАҲМУДОВ
Лугат муаллифлари – Сурайё КАРИМОВА
Равшан ХУДОЙБЕРГАНОВ

ISBN 978 – 9943 – 09 – 319 – 5

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «ФАН» нашриёти, 2007 йил.

ТИББИЙ МЕРОСНИ ЎРГАНИШ ЙЎЛИДА

Аждодларимиздан бизга мерос бўлиб қолган ёзма илмий асарларни ўрганиш ва нашр этиш ҳозирги кунимизнинг долзарб вазифаларидан биридир. Биргина ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида бундай асарларнинг юз мингдан ортиқроғи сақланмоқда. Бу асарлар ўзбек, араб, форс, татар, озарбайжон, уйғур, урду ва бошқа тилларда ёзилган бўлиб, улар ўтмишда мавжуд бўлган фанларнинг барчасини ўз ичига қамраб олган.

Бундай бебаҳо асарларнинг бир қисмини тиббий асарлар ташкил этади. Институт томонидан нашр этилган "Фихрист"да 802 та тиббий асар номининг мавжудлиги ҳам фикримизнинг далилидир. Уларнинг орасида Шарқнинг машҳур табиблари Ҳунайн ибн Исҳоқ (808 – 877), Абу Бакр Розий (865 – 925), Абу Али ибн Сино (980 – 1037), Исмоил Журжоний (вафоти – 1136 й.) Нажибуддин Самарқандий (вафоти – 1222 й.) Ибн ан – Нафис (вафоти – 1288й.), Маҳмуд ал – Чағминий (вафоти – 1344 й.) Али Қушчи (1404 – 1447), Юсуф Ҳаравий (вафоти – 1544 й.), Абулғозий Баҳодурхон (1603 – 1664), Муҳаммад Акбар (XVIII аср), Субҳонқулихон (XVIII аср) ва бошқа кўплаб табибларнинг асарлари мавжуд. 2005 йилда Хоразмдаги Маъмун академиясининг 1000 йиллик юбилеи бўлиб ўтди. Мазкур академияда машҳур алломалардан Абу Райҳон Беруний (973 – 1048), Абул Хайр Хаммор (942 – 1030), Абу Али ибн Сино (980 – 1037), Абу Саҳл Масиҳий (970 – 1010) ва бошқа ўнлаб табиб олимлар ижод қилганлар. Уларнинг асарлари ҳам фондимиздан ўрин олган бўлиб, юбилей муносабати билан уларни ўрганиш ва нашр қилиш вазифаси турибди. Тарих фанлари доктори С.У. Каримованинг юқорида номлари зикр этилган ҳамда бошқа табиб – олимлар ҳақида нашр этган монографияси бу тўйга муносиб туҳфа бўлди.

Қадимий табобат тарихини ўрганиш, бу соҳада қалам тебратган олимларнинг асарларини таржима ва нашр қилишда

марҳум олимлардан А.Расулов, Ш.Зуннун, академик У.И.Каримов, Ҳ.Ҳикматуллаев, А.Ирисовлар катта хизмат кўрсатдилар. Бу олимлар Абу Бакр Розий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино асарларини таржима ва нашри борасида муваффақиятли иш олиб бордилар. Ҳозирги пайтда эса бу анъанани олимлардан Сурайё Каримова, Маҳмуд Ҳасаний ва бошқа бир неча ёш илмий ходимлар давом эттирмақдалар.

Қадимий тиббий асарларни таржима ва нашр этишда институтимиз ходими Маҳмуд Ҳасанийнинг номини алоҳида қайд этиш керак. Олим бошқа соҳалардаги манбаларни тадқиқ этиш билан бирга табобатга оид ўнлаб китобларни нашр эттирди. Буларга мисол қилиб, "Ҳакимлар ҳикояти", "Табобат хазинаси дурдоналари", "Табобат дурдоналари", "Табобат уммонидан томчилар" каби бир қатор китобларини кўрсатиш мумкин.

Олим кейинги йилларда Тошкентлик машҳур табиб, шоир, таржимон Боситхон ибн Зоҳидхоннинг ижодига қўл уриб, унинг "Қонуни Боситий" асарининг биринчи ва иккинчи жилдини, "Фарҳанг ал – Мабсут" номли луғатини нашрдан чиқарди. Бугун эса қўлингизда олим томонидан нашрга тайёрланган "Фавоид ул – адвия" китоби турибди. Олимнинг манбашунослик соҳасидаги беқиёс хизматлари учун шу йил ҳукуватимиз томонидан "Меҳнат шуҳрати" ордени билан тақдирланиши ҳам ана шу меҳнатларининг самарасидир.

"Фавоид ул – адвия"нинг нашр этилиши ота – боболаримиздан қолган тиббий меросни ўрганишга қўшилган муҳим ҳиссадир.

Баҳром АБДУҲАЛИМОВ
тарих фанлари доктори.
Сурайё КАРИМОВА
тарих фанлари доктори.

“ФАВОИД УЛ—АДВИЯ” ВА УНИНГ ЁЗИЛИШ ТАРИХИ

Боситхон ибн Зоҳидхон Шошийнинг (1878 — 1959) навбатдаги китоби, яъни “Фавоид ул — адвия ва мавоид ул — афзия” (Дориларнинг фойдалари ва овқатлар дастурхонининг манфаатлари) бугун азиз ўқувчиларнинг қўлида турибди. Бундан аввал унинг қаламига мансуб “Қонуни Боситий” китобининг 1 ва 2 — жилдлари ҳамда “Қонуни Боситий” асарига ўзи тузган луғат “Фарҳанг ал — мабсут” китоблари нашр этилган эди. Бугун эса унинг янги асари олам юзини кўрди.

Юқорида айтиб ўтилган учта асар Боситхон табибнинг ўз ташаббуси билан, тўғрироғи дўстларининг илтимоси билан 1942 йилда ёзиб тугатилган эди. Кейинчалик Боситхон табибнинг араб ва форс тилларини мукамал билиши, етук табиб, моҳир шоир, маҳоратли таржимон эканини ҳисобга олиб, Ўзбекистон Фанлар академиясига ишга таклиф қилинди. Табиб ўз даврида етук табиблардан даволаш сирларини ўргангани, отаси ҳам машҳур табиб бўлгани, ўзи эса қадимий тиббий китобларни чуқур мутолаа қилгани ва беморларни даволашда катта тажрибага эга бўлиб, Боситхон табиб номи билан шуҳрат қозонгани бунга сабаб бўлган эди.

Боситхон табиб “Фавоид ул — адвия”нинг биринчи саҳифасида ёзади: “..1950 милодий йили (1369 ҳижрий) да умумхалқ фойдаларига асосан ва Фанлар Академияси идорасининг фармонига мувофиқ бу нусханинг биринчи жилди саҳнаи вужудга жилвагар бўлди...” Кўриниб турганидек, бу китоб 1950 йилда Фанлар Академиясининг фармони билан ёзилган.

Бироқ асарнинг биринчи бетида китоб ёзиб тугаллангани айтилса — да, аслида у охирига етмай қолган. Асар муқаддимасида у 14 фаслдан иборат бўлиши кўрсатилган, бироқ 13 — фаслнинг ярмида тугаб қолган. Бундан ташқари бу китоб кўп жилдли бўлиши

мўлжалланган. Бу ҳақда табибнинг ўзи шундай ёзади: "... бақияси (қолгани) га машғул бўлдим, иншааллоҳу таъоло бақий (қолган) жилдлари ҳам тез фурсатда муяссар бўлмоғи матлуб ва маржудир(умид қилинур)." Юқорида айтганимиздек, бу кўп жилдли асарнинг биринчи, тугалланмаган жилдигина мавжуд. Бу нусха муаллифнинг ўз дастхати билан ёзилган ягона нусхадир.

Бу кўп жилдли асарнинг тугамай қолиши табибнинг соғлиғи билан боғлиқ бўлган. Боситхон табибнинг набираси Тоҳирхон Боситхоновнинг айтишича, 1950 йилдан сўнг табибнинг соғлиғи кескин бузилган. У "Фавоид ул – адвия"нинг биринчи жилдини ёзиш жараёнида: "Ишқилиб шу китобимни тугатиб олайин – да, соғлиғим яхши бўлиб турсин – да" деб кўп таъкидлар экан.

"Фавоид ул – адвия"нинг қўлимиздаги автограф нусхасида жумлаларнинг кўплаб ўчирилиши, ҳошиялардаги қўшимчалар унинг оққа кўчирилмаган қоралама нусхаси эканлигини кўрсатиб турибди. У 104 варақдан иборат бўлиб, мактаб ўқувчиларининг бир чизиқли дафтарига ёзилган.

Боситхон табиб ўтмишда араб ва форс тилларида ёзилган барча тиббий асарлардан бемалол фойдалана олган. Бундай асарлар унинг шахсий кутубхонасида мавжуд бўлган. У муқаддимада ўнлаб бундай машҳур табиблар ва уларнинг асарларини санаб ўтади ҳамда бу асарлардан ўз китобини ёзишда унумли фойдаланганини таъкидлайди

Боситхон табиб 1917 йилгача амалда бўлган ўзбек адабий тилининг иқтидорли вакили эди. У ўзининг "Қонуни Боситий", "Фарҳанг ал – мабсут" асарлари каби бу китобини ҳам эски ўзбек адабий тилида ёзган. Бу эса уни ҳозирги ўзбек ўқувчиларига тушуниш учун қийинчилик туғдиради. Унинг "Қонуни Боситий" ва

"Фарҳанг ал – мабсут" китоблари асл тилида нашр қилинган эди. Бу китоблар билан танишган илм аҳлларининг илтимосига кўра "Фавоид ул – адвия" ҳозирги ўзбек тилига ўгирилди, бироқ ундаги услуб қисман сақлаб қолинди.

"Фавоид ул – адвия" қадимий табобат асосларини ўзида мужассам қилган бўлиб, гарчи у ўзбек тилида бўлса ҳам, уни бирданига тўлиқ тушуна олиш қийин. Бунинг учун Боситхон табиб ўз асарларига тузган луғат "Фарҳанг ал – мабсут" дан фойдаланиш керак бўлади. (У 2004 йилда "Янги аср авлоди" нашриёти томонидан чоп қилинган). Бундан ташқари, мазкур китоб охирига ҳам луғат илова қилинди.

Сўзимизнинг охирида мазкур китобни юзага чиқишида ҳомийлик қилган Боситхон табибнинг набираси Тоҳирхон Боситхоновга, китобнинг босмадан чиқишига бош – қош бўлган шифокор Абдукарим Усмонхўжаевга, китобни нашрга тайёрлашга шароит яратиб берган марҳум академик олим Музаффар Хайруллаевга, ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг директори Баҳром Абдуҳалимовга, китобнинг луғатини тузиб берган олима, Шарқшунослик институти директори муовини, тарих фанлари доктори Сурайё Каримова ва илмий ходим Равшан Худойбергановга, китобни компьютер хотирасига киритишни ўз бўйнига олган олима, тарих фанлари номзоди Мавжуда Раззоқоваларга чуқур миннатдорчилик билдирамыз.

Маҳмуд ҲАСАНИЙ,
тарих фанлари доктори,
ЎзР ФА Шарқшунослик институти Шарқ
қўлёзмалари фондининг мудир.

ДЕБОЧА

Бисмиллаҳир Раҳмонир Раҳийм

Ягона Яратувчи ва тенги йўқ Ризқ берувчи, улуғлик соҳиби бўлган Аллоҳу таъолога чексиз ҳамдлар ва ниҳоясиз санолар бўлсинки, қудратининг бир томчисидан “Коф” карами ва “Нун” неъматини билан оламни пайдо қилди. Ва илтифотининг “Алифи” билан йўқликка дам уриб, Одамни борлиққа келтирди. Ва июннинг “Айн”идан чексиз илтифоти жўш уриб, “Сизларга ризқ қилиб берилган покиза нарсалардан тановул қилинлар” ва “Аллоҳ берган ризқдан енглар ва ичинлар” мазмунига мувофиқ тақдир қилинган ризқни ато қилди.

Одамлар ва руҳларнинг Саййиди ва икки оламнинг шафоат — хоҳи бўлган Расулига беҳад саловотлар ва беадад саломлар бўлсинки, Ул Зот Ҳазрати Субҳон ҳабибларининг улуғи, маъсият иллати табибининг шафоати, Ғуфрон йўлининг риояткори ва жаннат сари йўл кўрсатувчи ҳидояткоридирлар, Унга, оиласига, покиза ва покдоман дўстларининг барчасига саломлар бўлсин!

Аммо, шундан сўнг, махфий қолмағайки, бу фақир, ожиз ва нотавон, ҳеч нарса билмайдиган ҳақир ва ночиз Боситхон ибн Зоҳидхон Ҳаким марҳум аш — Шошийнинг назарларга номақбул асарларидан мазкур асар ўн учинчиси бўлса — да, бироқ табобат соҳасидаги иккинчи асар дейишга сазовордурки, биринчиси “Қонун ал — Мабсут” номли тиббий қонун бўлиб, инсон баданининг ташриҳи (анатомияси) ва ҳифзи сиҳҳат (соғлиқни сақлаш), тарбия чоралари ва бошқа табиий тиббий ишларни ўз ичига олади. Ҳажм жиҳатидан икки жилд, номи эса “Қонун ал — Мабсут” дур. Унда фойдаланилган тиббий истилоҳларни луғат тартиби билан алоҳида бир жилд қилинган бўлиб, номи “Интифоот ал — атиббо фи истилоҳот ал — аҳиббо” эди, уни ёзиб умумхалқнинг фойдаланиши учун Давлат кутубхонасига топширган эдим.

Иккинчиси мазкур асар бўлиб, олдин ўтган табибларнинг тажрибаларидан йиғиб ҳамда марҳум қибагоҳимнинг тахминан элик — элик беш йиллик машғулотлари асносида ҳосил бўлган тажрибаларини ўрганиб, ўзимнинг элик саккиз йиллик меҳнатим асносидаги тажрибаларимдан қисман унга киргизиб, ёздим. Баёнда Ҳаким Мир Муҳаммад Ҳусайн марҳум ал — Хуросоний сумма — ш —

Шерозийнинг барча асарларини топиб, ул кишига тибнинг барча шарт – шароитлари муяссар бўлганлигидан ҳамда уларнинг баён тартибларидан ибрат олиб, тажриба ҳосил қилиб, ҳаммадан осон ва фойдали тартибда баён қилганларидан бу фақир ҳам истифода қилиб, ўшал тартибда баён қилмоқни лозим топдим.

Яна мазкур баён учун манба бўлган ва ривоятлар учун асос бўлган китоблар ушбулардур:

Табиблар орасида мўътабар ва ўқитиладиган китоблардан Абу Али ибн Синонинг “Қонун” ва яна унинг “Адвият ал – қалбия” китоблари;

Ибн Байтор исми билан машҳур бўлган Моликийнинг “Жомиъ” китоби;

Шайх Юсуф Бағдодийнинг “Ма ла ясаъ ли – т – табиб жаҳлаҳ” “Табибнинг маъносилиги унинг билмаслигидандир” номи билан машҳур бўлган “Тазкира” сиким, уни “Жомиъи Бағдодий” ҳам дерлар;

Антокийнинг “Тазкирайи ули – л – асбоб” номи билан машҳур бўлган “Тазкирайи Антокий” асари;

Шайх Исмоил ибн Ҳайбатуллоҳнинг “Иршод” номи китоби;

Ибн Тархон номи билан танилган Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммаднинг “Тазкират ас – сувайдия” китоби, бу маълумот “Кашф аз – зунун” муаллифи бўйича, шундай, бироқ “Махзан ал – адвия” соҳибининг сўзича, у Абу Райҳон Берунийники эканлиги англандур.

Ҳаким Ҳожи Зайнуддин Атторнинг “Ихтиёרותи Бадиъий” номи китоби;

Ҳаким Мир Муҳаммад Мўъмин Тунгонийнинг “Тухфат ул – мўъминийн” номи китоби;

Ҳаким Мир Абдул Ҳамиднинг “Тухфат ул – мўъминийн”га ёзган “Ҳошия” си;

Ҳаким Мир Муҳаммад Қосимнинг “Ихтиёרותи Қосимий” номи китоблариким, ул киши Фаришта демак ила машҳур ва Ҳиндушоҳ деган лақаби билан маълумдур.

Ҳаким Мир Муҳаммад Афзалнинг китобларидан ва бошқа хил Ҳинд китобларидан ҳам олингандур. Буларнинг баёни асосида муаллифилари ҳам кўрсатилгандур.

Қиблагоҳим марҳумнинг тажрибалари ҳамда ўзимнинг тажрибаларимдан қўшган ва изҳор қилган жойда буларни ҳам кўрсатиб ўтдим. Аммо “Махзан ал – адвия” соҳибининг

ёзганларидан бу фақирда шубҳа пайдо бўлганда ул кишининг кўрсатган манбаларига татбиқ ва таҳқиқ билан ўша шубҳани бартараф қилдим. Бироқ бешубҳа қаноат ҳосил бўлган жойда манбани ва баён қилувчини кўрсатмадим. Баён қилувчи номаълум қолган кўп жой ва кўп маҳалда ривоят қилувчи албатта "Махзан ал – адвия" соҳибининг баёнлари бўлур.

Баён тартибида аввало дориларнинг исмларини алифбо ҳарфлари тартибида "алиф"дан то "йо"гача " ҳаракат"лари билан баён қилинур. Бу исмлардан бошқа яна бошқа миллатлар истилоҳларига қандоқ исми ва ё бошқа шаҳар халқи истилоҳларича қандоқ исми борлиги имкон борича баён қилинур. Баёнда биринчи ҳарф боб деб қабул қилинмай ва ҳар бир бобда иккинчи ҳарфи фасл сифатида тушунилмай, шу тартибда то охириги ҳарфгача ҳар бир ўтган ҳарфнинг келгуси ҳарфга нисбатан муқаддам бўлмоғига риоя қилинмай. Сўнг давонинг моҳияти, сўнг синфлари, сўнг навлари, сўнг табиати, сўнг таъсир кучи ва хосиятлари аввало қисқача, сўнг батафсил, сўнг зарари, сўнг созловчиси, сўнгра ичиш миқдори, сўнгра сақланиш муддати, сўнг бу даво мавжуд бўлмаган тақдирда, унинг бадали (ўрнини босувчи)лар ҳақида баён қилинур.

Баён тартибида аксар аъзонинг тартиби бўйича бош касалидан бошлаб то оёқ касалигача батартиб баён қилинур. Сўнгра бир аъзога хос бўлмаган касалларни, сўнгра бунинг зарарларини, сўнгра созловчисини, сўнгра ичиш миқдорини, сўнгра сақланиш қувватини, сўнг бадалини баён қилинур. Баъзи мураккаб таркибли даволарнинг баёнида мураккаб дориларга ишорат қилинди, токи керак вақтида мураккаб дорилар ҳақидаги китоблардан топмоқ ва фойдаланмоқ осон бўлсин. Китобидан фойдаланилган табибларнинг ватанлари яшаган шаҳарлари билан баён қилинди, токи бу давонинг ўсиши ўшал шаҳар атрофида бўлиб, ул табиб бу давони неча марта кўрган, шакл ва шамойил билан таниш бўлган, неча марта уни олиб, тажриба қилган, моҳияти, табиати, фаол кучи ва хоссасидан огоҳ бўлган зотларнинг баёнлари ҳақиқатга яқин ва ишончга лойиқлиги маълум бўлмай. Уларнинг ёзган китоблари икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмининг мақоласи "адвияи муфрада" (ёлғиз, содда дорилар) бўлур, унинг номини "Тазкира" дерлар. Иккинчисининг мақоласи "адвияи мураккаба" (мураккаб дорилар) бўлиб, унинг номини юнонийда "Қарободин" дерларки, бу табибларнинг умумий атамасига айланган.

МУҚАДДИМА

Билмоқ керакки, барча мавжудотларнинг вужудлари тўрт унсур (аносири арбаъа)дан мавжуддурки, улар сув, тупроқ, ҳаво ва оловдин иборат бўлиб, Ҳақ таъолонинг иродасига мувофиқ таркиб ва имтизож (қўшилиш) билан табиий қувватнинг таъсири ва тарбиясида бир неча марта ўзгариш ва айланиш натижасида мавжуд бўлгандурлар. Уларнинг батафсил баёнларини "Қонун ал – Мабсут" номли китобимда "Ситтаи зарурийя" (Олти зарур нарса) бобида муфассал баён қилган эдимки, шул тўрт унсурдан мураккаб бўлиб, мавжудот оламининг тамоми вужуди улардан ҳосилдур. Бироқ таркибига мувофиқ бу тўрт унсурнинг оз ёки кўплиги эътибори билан тафовутлари бўлгани учун ҳар бир мавжудотнинг кайфияти ва мизожида ҳам тафовут бордур.

Маълумдурки, одамнинг ва бошқа ҳайвонотларнинг баданлари гўё муз эриганда ҳажми камайгандек, бадан ҳам таҳлил топиб, камайиб турар ва бу нуқсонни тўлдирмоқ учун инсон овқатга муҳтождурки, овқатнинг овқатлик жавҳари қон ва гўшт бўлиб, баданга қўшилиб турар. Агар баданнинг мизожига мувофиқ ва баданнинг нуқсонини таъмин қилиб, яна зиёдалик қилса, ҳар кун бир миқдор бадан зиёдалашурки, унинг номи семирмоқдур. Агар овқатнинг жавҳари баданнинг нуқсонидан биров камроқ бўлса, ҳар кун баданда бир миқдор нуқсон пайдо бўлурки, унинг номи ориқламоқдур. Агар овқатнинг жавҳари баданнинг нуқсонига баробар келса, инсон доим бир хил ҳолда яшаб

ЎНИНЧИ ФАСЛАДА – баъзи содда дориларнинг феъллари ва хосиятларини танимоқ ва билмоқ йўллари баён қилинур.

ЎН БИРИНЧИ ФАСЛАДА – баъзи тиббий истилоҳ (атама)лар баён қилинур.

ЎН ИККИНЧИ ФАСЛАДА – баъзи ҳиндча тиббий вазнлар ва форсча тиббий вазнлар баён қилинур.

ЎН УЧИНЧИ ФАСЛАДА – юдузларга боғлиқ бўлган баъзи ишлар баён қилинур.

ЎН ТўРТИНЧИ ФАСЛАДА – тибб исноди баён қилинур.

БИРИНЧИ ФАСЛА

Биринчи фаслда хосиятли ва мураккаб қувватли бўлган даво, овқат, заҳар ва подзаҳрлар, сурги дорилар, ич юмшатувчи даволарнинг ҳар бирининг қисмлари ва навлари баён қилинур.

Маълум бўлғайки, Ҳазрати Халлоқи Акбар (яъни Яратувчи) ўз бадаларнинг тарбиятини Раззоқ (яъни Аллоҳ) айна инояти, мукамал камоли, донолик ҳукмлари, бениҳоят меҳрибонлиги, улуг назокатидан овқат моддасига нисбатан даво моддасини кўпроқ яратгандур. Чунки инсоннинг ҳожати овқатга, иллатлар ва беморликларни даф этиш учун давога кўпроқ бўлур. Яна овқат ҳажми кеча ва кундузларда кўп истеъмол қилингани сабабидан табиатга одат бўлгани учун иллатлар ва хасталикларни даф этиш учун кўп таъсир қилолмайди. Чунки бадан ҳар хил оризалар ва тўсиқлар сабабидан, ҳифзи сиҳҳат учун лойиқ бўлган чегарадан тажовуз қилиб ўтганидан, умумий қонунларга яхши риоя қилинмаганидан баданнинг асл мизожи ва зотий сиҳҳати издан чиқиб, ўзгариш юз бергай ва бу ҳолнинг номи касаллиқдур. Табиат ўзидан бу касалликни даф қилмоқ ва аввалги аслий ҳолатига қайтмоқ учун ташқаридан бир кўмакчи ва ёрдамчига муҳтож бўлур ва ул ёрдамчи даводур.

Яна ҳадиси шарифда айтилганки, "ма холақаллоҳу доъан илла холақа лаҳу давоан сабъийн", яъни Аллоҳу таъоло давосиз касалликни яратмади, ҳар бир касаллик учун етмиш хил даво яратди. Етмишдан мурод муқаррар сон эмас, балки кўп адад (сон)лардан киноядур, яъни ҳар бир касаллик учун кўп хил даволар бунёд қилди, демақдур. Бу касалликлар ва даволардан мурод ҳам Аллоҳу таъолонинг азалий илмида маълум иллатлар ва даволардур, моҳир табибларнинг тажрибалари билан маълум бўлган иллат ва даволари бунга нисбатан денгиздан бир қатра, балки ундан ҳам камдур. Бу ояти карима ҳукми биланки: "Қул лав кона – л – баҳру мидодан ли – калимоти Роббий ла – нафидал баҳру қобла ан танфада калимоту Роббий ва лав би – мислиҳи мидодан" (ояти) ва тахминий қиёс учундур.

Яна давонинг тури кўп бўлиб, бири муяссар бўлмаган тақдирда ўрнига бошқа бирини истеъмол қилиш мумкинлигининг ҳикмати шунда бўлиши мумкинки, бу даволардан бири мавжуд бўлмаса

ёки топилганда ҳам табиат ундан безор бўлса ва шу пайтда инсон табиати истайдиган бошқа даво пайдо бўлса, ўша дорининг ўрнига бунисини ичиш мумкин бўлсин ва касалликни ҳайдаш осон бўлсин учун ёхуд бир дорига беморнинг табиати одатланиб қолгани учун ичилган даво беморнинг табиатига таъсир қилолмаса бошқа бир даво билан иллатни дафъи осон бўлсин учун давонинг навлари кўп яратилгандур. Овқатнинг ҳар хиллигида ҳам шундоқ ҳикмат бордур. Бу сўзлар ёлғиз оддий касалликлар ҳақидадур. Бироқ мураккаб касалликларда, чорасиз, мураккаб дориларга ҳожат бордур, иншоаллоҳ, тезда уларнинг баёни келур.

Билмоқ керақдурки, даво ё ёлғиз бўлур ёки мураккаб бўлур. Ёлғиз даво албатта маволида салоса учлиқдан наботот қисми ёки ҳайвонот қисмидур. Аммо жамотот (жонсиз жисмлар) қисми инсонга овқат учун асло салоҳияти йўқдурки, бу маълумдур. Яна даво ва овқатнинг ҳар бири ёки ҳар иккисида модда, суврат ва кайфият бўлур. Модда ва сувратнинг ҳар иккиси жавҳарлардур. Кайфият эса араздур. Араз яна ё жавҳарга ориз бўлур ва у иссиқ ёки совуқдурки, кайфияти фоъила жумласидур. Моддага ориз бўлгани ҳўл ва қуруқликдурки, кайфияти мунфаъила жумласидиндур. Унинг таъсири ҳам кайфият билан, ҳам модда билан, ҳам суврат билан бўлиб, бундан мурод суврати навъийдур. Ҳам хосияти билан хоҳ ёлғиз, хоҳ мураккаб ҳолда таъсир қилур. Аммо кайфият билан таъсир қилмоқ аксар модданинг таъсиридур.

Билмоқ зарурдурки, таъсир қилишда кайфият, модда ва сувратлардан бири таъсир қилур ёки иккиси таъсир қилур ёки ҳар учови таъсир қилур. Аммо кайфият, гарчи ўзи кам бўлса ҳам, таъсири ташқаридан ҳис қилинмаса ҳам, ҳар ҳолда суврат ва моддага шерик бўлиб, таъсир қилувчидур. Бироқ бу модда ва сувратнинг акси бўлса, булар кайфиятга боғлиқ эмаслар. Масалан, мутлақ даво (давойи мутлақ)да кучли, голиб ва зиёда ҳолда кайфиятга таъсир қилувчидур. Мутлақ даводан бошқаларида кайфият мағлуб ва заиф, зул – хосиятда эса суврат голибдур. Шу нисбат билан даво овқат, зул – хосият, подзаҳр даво, заҳар даволовчидур. Шунга биноан унга ном берурлар. Зул – хосият нарса ё аслий мизожни ёки табиий ҳароратни ёхуд тўрт қувват (қуввати

арбаъа)нинг ҳолига мувофиқ бўлур ва уларни бақувват қилур, боқийлигига сабаб ва сақловчи бўлур. Ёки муҳолиф, йўқ қилувчи ва бузувчи бўлур. Мувофиқ бўлганини подзаҳр ва тарёқ ҳам дейдилар. Муҳолиф бўлганини заҳр ва самм дейдилар.

Баданнинг овқати моддадан ҳосил бўлур. Бас, бу муқаддима қисқача мазкур ва маълум бўлди.

Сўнгра, маълум бўлсинки, ичга кирган нарса ушбудан холий бўлмаски, унинг баданга таъсирида ё фақат модда билан таъсир қилур ва буни "ғизоий мутлақ" (мутлақ овқат) дерлар. Ёки фақат кайфият билан таъсир қилур ва буни "давоий мутлақ" (мутлақ даво) дерлар. Ёки ҳам модда, ҳам кайфият билан таъсир қилур, лекин моддадан кўпроқ ва кайфиятдан камроқ таъсир қилур ва буни "давоий ғизоий" (овқатлик даво) дерлар. Ёки фақат суврати билан таъсир қилур ва буни зул – хосият дерлар. Ва бу таъсир аслий мизожга ё мувофиқ ва ё зарарни ҳайдовчи бўлур ёки муҳолиф ва зарарлик бўлур ҳамда мизожни бузар. Ва булар яна неча қисмларга ажралур.

Аммо таъсири аслий мизожга мувофиқ бўлгани тўрт хил бўлурки, ё суврати билан таъсир қилур ва буни подзаҳр дерлар. Ёки моддаси билан таъсир қилур ва буни "ғизоий подзаҳрий" (подзаҳр овқат) дерлар. Ёки ҳам кайфияти билан ва ҳам суврати билан таъсир қилур ва буни "давоий подзаҳрий" (подзаҳрий даво) дерлар. Ёки ҳам моддаси, ҳам кайфияти, ҳам суврати билан таъсир қилур ва буни "ғизоий давоий подзаҳрий" (подзаҳрий даволик овқат) дерлар.

Аммо аслий мизожга муҳолиф таъсирлик ва зид бўлса, булар ҳам бир неча хилларга бўлинурки, ё фақат суврати билан таъсир қилур ва буни "самми мутлақ" (мутлақ заҳар) дерлар. Ёки ҳам кайфияти, ҳам суврати билан таъсир қилур ва бу ҳам бир неча даражада бўлур. Агар тўлиқ қувват билан бўлса, уни "заҳарлик даво" дерлар. Агар тўлиқ қувватда бўлмаса (бу ҳам икки хил бўлур), ё унда сургилик қуввати ҳам бўлур ва бу ҳам яна уч хил бўлурки, ё бақувват, ё ўртача ёки камқувват бўлур. Бақувват хилининг таъсири ҳам суврат, ҳам кайфият билан бўлурки, уни "давоий мусҳили зул – хосият" (зул – хосият сурги даво) дерлар. Ўртача таъсирлик хилининг номини фақат "давоий мусҳил" (сурги даво) дерлар ва зул – хосиятни қайд этмаслар. Таъсири заиф хилининг таъсири ҳам кайфият, ҳам суврат билан бўлур, шул тариқадаки, агар у баданга кирса ва ўз кайфиятининг ўртача таъсири билан

таъсир қилсаки, ул таъсирдан бадан таъсирланмаса ва ўзгармас даражада бўлса ва мизож аслидан ўзгарилмаса, балки аксинча бадан унга таъсир ва ўзгариш пайдо қилиб, уни овқатлик жиҳатидан табиий хилт сувратига ўзгартирар бўлса, сўнгра у жузви бадан (бадан бўлаги) бўлмоқ учун қобил бўлур, баданни зиёда қилур. Унинг мисоли гўштларнинг селидур ва тухумнинг чала пишган сариғидурки, баданга айланишга яқиндур. Аммо бадан бўла олиш истеъдодига яқин бўлмаган ва истеъдоддан узоқ бўлган нарсаларнинг мисоли буғдой ва бошқа овқатлик донлардур ва яна бошқа баъзи сабзавотлардурки, улардан ҳосил бўлган хилтлар бадан ва аъзонинг аслий кайфиятига голиб бўлиб, унга мухолиф бўлмаслар.

ДАВОЙИ МУТЛАҚ

Давойи мутлақ (мутлақ даво) шундай нарсаки, унинг баданга таъсири фақат кайфият билан бўлур ва моддасида овқатлик ва баданга айлана олиш қобилияти йўқ бўлур. Чунончи, бу даво баданга етганда ва баданнинг табиий ҳарорати унга таъсир қилиб, ҳоким бўлганда у ўзининг кайфиятига уни ўзгартиради. Масалан, иссиқлик ва совуқлик, ҳўллик ва қуруқликлардан бирини ёки иккисини мураккаб ҳолатида бунёд қилса, чунончи, мурч ва занжабил, нилуфар ва кофур, бодён ва буларга ўхшаш нарсалардур.

ДАВОЙИ ФИЗОЙИ

Давойи физоий (овқатлик даво) шундай нарсаки, таъсири ҳам кайфият билан, ҳам модда билан бўлур. Лекин кайфиятнинг таъсири голиб бўлиб, баданнинг ҳоли ва мизожида бироз ўзгариш бўлур. Бадан ҳарорати унга ҳам таъсир қилиб, ҳоким бўлгандан сўнг, унинг камроқ миқдоридан тоза хилт ҳосил бўлиб, ўша хилт жузви бадан (бадан бўлаги) бўлмоқға қобил бўлур. Лекин кайфиятнинг таъсири баданга голиб бўлиб, бадан мизожида ўзгариш пайдо қилур. Бунинг мисоли гандано, (пиёз,) ялпиз, сачратқи барги, итузум, саримсоқ, тут, олхўри ва аксар мевалардур. Яна уруғлар, чунончи, таррак уруғи, бодринг уруғи, қовун уруғи, тарвуз уруғи, қовоқ уруғи ва шуларга ўхшашлардур.

ФИЗОЙИ ДАВОИЙ

Физойи давоий (даволик овқат) шундай нарсаки, унинг баданга таъсири ҳам модда билан, ҳам кайфият билан бўлур. Лекин модда билан бўлган таъсири кайфият билан бўлган таъсирига голиб бўлур ва шул тариқада бўлурки, у баданга борганда ундан табиий ҳарорат кўпроқ тоза хилт пайдо қилур ва ул хилт баданга жузви бадан (бадан бўлаги) бўлур. Унинг кайфияти ҳам бадан мизожига бироз таъсир ҳам қилиб, тўрт кайфиятдан бири ёки иккиси бадан мизожига зиёдалик ҳосил қилур, яъни ҳўллик, қуруқлик ва иссиқлик кайфиятлардан бирини ёки иккисини бироз зиёдароқ қилур. Бунинг мисоли хас, ак (темиртикон) арпа суви, бодринг, қовун, тарвуз, узум, семизўт, исмалоқ, ловия ва шуларга ўхшашлардур.

Билмоқ керакки, даволар ва овқатларнинг кайфиятларида умумий феъллари, масалан, иссиқ нарсаларда иситмоқ ва тарқатмоқ бўлиб, совуқ нарсаларда совутмоқ ва қуюлтирмоқ, ҳўллик нарсаларда мулойим қилмоқ ва оқиб юрувчи қилмоқ, қуруқ нарсаларда қуритмоқ, қотирмоқ ва маҳкам қилмоқ феъллари доимий бўлур, яъни афъоли куллийа (умумий феъллари)га монандроқ бўлур. Шунингдек, ҳар қандай даволарда махсус сифатлар бўлиб, улар ҳам умумий феълларига монанд бўлур. Масалан, майда бўлақларга ажратмоқ, титиб майдаламоқ, тўсмоқ, эритмоқ, тўхтатмоқ ва бошқалардур.

Шунингдек, ёлғиз содда дориларнинг ҳар бирида ҳам бир сифат бўлиб, булар ўн саккиз қисмдан холи эмасдур. Бу қуйидаги тартибдаки, овқат ҳазм бўлиш жиҳатидан ё солиҳ ул – каймус (тоза каймус) бўлур ёки фосид ул – каймус (бузуқ каймус) бўлур. Агар солиҳ ул – каймус бўлса, ундан кўп миқдорда табиий қон ҳосил бўлиб, бу қон ўзининг ҳожатига ярашадан ортиқча табиий сафро, савдо, ва

балғамга аралашмаган соф қон бўлур. Бузуқ каймус эса бунинг акси бўлур. Бу иккисининг ҳар бири уч эҳтимолдан холи бўлмаски, ё латиф, ё касиф (қуюқ) ёки миёна (ўртача) даражада бўлурки, жами олти эҳтимолда бўлур. Бу эҳтимолларнинг ҳар бири яна уч эҳтимолдан холи бўлмаски, баданга овқат ҳосил қилишда ё кўп овқат, ё кам овқат, ё ўрта миқдор овқат ҳосил қилур. Олти эҳтимолни учга кўпайтирилса ўн саккиз эҳтимол бўлур. Ёки буни бошқача ибора билан айтганда, овқат ё латиф ва рақиқ бўлур, мисоли исмалоқдур. Ё ёлғиз бўлур, мисоли панир (пишлоқ)дур. Ё миёна (ўртача) бўлур, мисоли ёввойи бузоқнинг гўштидур. Бу латиф овқат ёки ғализ овқатнинг ҳазми ҳам ё яхши бўлур ёки ёмон бўлур ҳамда бошқа хилтларга аралашган қон ҳосил қилур. Ёки ҳар иккисининг ўрта даражасида бўлур.

Биринчи эҳтимолнинг мисоли жўжатовуқнинг гўштидур, товуқнинг чала пишган тухумидур ва майда балиқнинг гўштидур. Ёки ўрта даражада бўлур, мисоли ёввойи тоғ бузоғининг гўшти, нўхот ва янги нондур. Ёки қийновчи ва ҳазми ёмон бўлур, мисоли хардал, пиёз, саримсоқ ва шунга ўхшаш нарсалардур. Ва яна эҳтимолларнинг ҳар биридан бадан овқати учун тоза қонлар кўп ҳосил бўлур, мисоли товуқнинг чала пишган тухумининг саригидур ва гўштининг селидур. Ёки мўътадил миқдорда қон ҳосил бўлур, мисоли нўхот шўрвасига асал қўшилганидур. Ёки бадан овқати учун кам миқдор қон ҳосил бўлур, мисоли бошқа сабзалардур, чунончи, ушбу жадвалда кўрсатилур:

Латиф, тоза каймус ва тўйимли: чала пиш – ган товуқ тухумининг сариги, каклик гўшти ва шароб.	Латиф, тоза каймус, тўйимсиз: олма, анор ва коҳу.	Латиф, тоза каймус, ўртача тўйимли: мисоли янги буғдой нони.	Латиф, ёмон каймус, тўйимли: ҳайвонот – нинг ўпкаси,	Латиф, ёмон каймус тўйимсиз: мисоли турп, пиёз.	Латиф, ёмон каймус, ўртача тўйимли: мисоли патир нон.
Ғализ, тоза каймус, тўйимли: ёғда пиширилган товуқ тухуми.	Ғализ, тоза каймус, тўйимсиз: мисоли эскиб қолмаган ва янги пишлоқ.	Ғализ, тоза каймус, ўртача тўйимли: мисоли бузоқ гўшти	Ғализ, ёмон каймус, тўйимли: мисоли ҳўкиз гўшти.	Ғализ, ёмон каймус, тўйимсиз: мисоли қоти – рилган эски гўшт.	Ғализ, ёмон каймус, ўртача тўйимли: мисоли карам.
Мўътадил тоза каймус, тўйимли: мисоли бир ёшли бузоқ гўшти.	Мўътадил, тоза каймус, тўйимсиз: мисоли туя боласи – нинг гўшти.	Мўътадил, тоза каймус, ўртача тўйимли: мисоли карами румий.	Мўътадил, ёмон каймус, тўйимли: мисоли ҳўкиз гўшти.	Мўъта – дил, тўйимсиз, ёмон каймус: мисоли сабзи.	Мўътадил, ёмон каймус, ёмон овқат: мисоли қуритилган балиқ.

ЗУЛ–ХОСИЯТ

Зул – хосият шундай нарсаки, баданга таъсири бир кайфият билан бўлур ва у зоҳиран сезилмайдиган кайфиятлардан тамом бошқа бўлур, балки бир муносабати билан таъсир қилурки, кўп нозик, латиф ва махфийдур. Гўё қаҳрабо қоҳ (сомон)ни ва магнитс (магнит) темирни тортганидек. Инсон нафсида бўлган муҳаббат ва нафратларнинг сирига бу бир намунадурки, баъзи инсонда бошқа бир инсон учун бир ҳолат пайдо бўлурки, муҳаббатни юқори даражага етказур ва номини ишқ деб атайдилар. Шунингдек, ҳаддан ортиқ нафрат пайдо бўлурки, инсон тўлиқ ва бемуносабат узоқлашиш, қочишда бўлур ва бунинг номини адоват дерлар. Бирор нарсанинг таъсири ҳам ишқ таъсиридек баданга кучли таъсир қиладиган бўлса номи подзаҳрдур, яна уни тарёқ ҳам дерлар.

У бадандаги табиий ҳароратни, тўрт хил қувватларни, руҳларни бир – бирига мос ҳолда сақлар ва уларга ёрдам беришда шу даражада таъсир кўрсатурки, заҳардан баданга етган офат ва азиятни йўқотишда қаршилиқ кўрсата олур. Чунончи, тафсилоти кейинроқ зикр қилинур, иншоаллоҳу таъоло.

Аммо, табибларнинг истилоҳларида афюнни ҳам тарёқ дерларки, бу мажозандур. Чунки афюн қувватларни ҳимоя қилур, шу сабаблигина тарёқликка иштироки бордур.

ФИЗОЙИ ЗУЛ–ХОСИЯТ

Физойи зул – хосият (хосиятли овқат) шундай овқатки, у баданга ва табиий ҳароратга феъли, ҳаяжонга солиши, таъсири ва таъсирга тушириши борасида ҳам моддаси, ҳам суврати билан таъсир қилур. Лекин модданинг таъсири ғолиб бўлур. Мисоли қўйнинг ёғи, ҳўкизнинг ёғи, сут ва ёнғоқнинг мағзи ва шуларга ўхшаш нарсалардурки, овқат бўлишидан ташқари яна шодлик ҳосил қилур ҳамда заҳарни даф қилур.

ДАВОЙИ ЗУЛ–ХОСИЯТ

Давойи зул – хосият (хосиятли даво) шундай даводурки, унинг таъсири ҳам модда, ҳам кайфият, ҳам суврат билан бўлур. Мисоли – олмали хамр (ароқ)дурки, овқат бўлишидан ташқари баданда бироз кайфият ҳам пайдо қилур ва шодлик келтирур.

САММИ МУТЛАҚ

Самми мутлақ (Мутлақ заҳар) шундай заҳарки, баданга подзаҳрликка муҳолиф ва зид таъсир пайдо қилур, муҳлатни ўткизмай тез фурсатда табиий ҳароратни, руҳларни ва қувватларни йўқ қилади ва бузади. Мисоли биш (аконит), афёо илони ва бошқа илонларнинг чақишидурки, бирданига ҳалок қилур.

ДАВОЙИ САММИЙ

Давойи саммий (заҳарлик даво) шундай давоки, унинг таъсири ҳам кайфият билан, ҳам суврат билан. Таъсир ва таъсирланишдан сўнг заҳарлаш белгиси билан баданнинг аслий кайфиятига голиб бўлган бир кайфият пайдо қилур. Мисоли банж (бангидевона)нинг қора рангли хилидур.

ФИЗОЙИ САММИЙ

Физойи саммий (заҳарлик овқат) шундай овқатки, унинг таъсири модда ва сувратнинг ҳар иккисидан бўлур. Таъсир ва таъсирланишдан сўнг овқатликнинг қуввати пайдо бўлса ҳам, оқибат хориж (ташқари)да кам аён бўлур, демишлар. Лекин роқими мискин (яъни Боситхон ибн Зоҳидхон наздида кам аёнгина бўлмай, балки ҳеч қачон аён бўлмаслиги гумон қилинур. Чунки заҳарлик нарса албатта ҳар хил кайфиятлардан бир кайфият билан сифатланган бўлур ва кайфиятдан холи бўлмасликлари лозимдур.

ФИЗОЙИ ДАВОЙИ

Физойи давоий (даволик овқат) шундай овқатки, унинг таъсири модда, кайфият ва сувратнинг барчаси билан бирга бўлур, таъсир ва таъсирланишдан сўнг овқат қуввати ҳам ҳосил бўлур, бироқ кайфиятининг голиблиги билан заҳарлик ҳам пайдо қилур. Мисоли илон гўшти ва бошқа сасиган гўштардур.

ДАВОЙИ МУСҲИЛИ ЗУЛ-ХОСИЯТ

Давойи мусҳили зул-хосият (зул-хосият сурги даво) шундай даводурки, унинг таъсири кайфият ва сувратнинг ҳар иккиси билан бўлур, яна унда кучли сурги қуввати ҳам бўлиб, кучли қувват ва шиддат билан таъсир қилур. Шунинг учун қувватини синдирмоқ, камайтирмоқ, ислоҳ қилмоқ, тадбир

қилмоқ ва ювмоқ кабиларга ҳожат бордур. Ислоҳдан сўнг истеъмол қилинса ва баданга кирса таъсир ва таъсир сўнгида баданга ва баданнинг ҳамма фазолари, сатҳлари ва томирларини чекка ва чуқур жойларига таъсир қилиб, унда мавжуд бўлган хилтлар, суюқ ва қуюқ рутубатларга аралашур. Уларнинг аксарини буғ қилмоқ, суюлтирмоқ, юритмоқ, кўчирмоқ ва бошқа йўллар билан даф қилур. Мисоли сақамуниё (скаммоний)дурки, у кайфияти билан ҳарорат пайдо қилур ва навъий суврати билан саффо ва балғамни даф қилур ва яна бошқа бақувват сургилар, чунончи, мозариюн, данд, харбақ ва бошқалар ҳам шу кабидур.

ДАВОЙИ МУСҲИЛ (СУРГИ ДАВО)

Сурги даво шуки, таъсири зул – хосият йўлига ўхшаш, бироқ ҳамма феъда ундан заифроқ ва ислоҳ учун кўп ҳожат бўлмас. Мисоли санойи маккий, турбуд ва ҳалиладурки, санони қизилгул билан қўшуб, турбудни бироз ёғлаб, ҳалилага бироз бодом ёғи қўшиб истеъмол қилинса бошқа ислоҳ ва тадбир учун ҳожат бўлмас.

ДАВОЙИ МУЛЛАЙЙИН

Давойи муллаййин (юмшатовчи даво) шуки, таъсири сурги дорининг таъсиридан камроқ ва заифроқ бўлур, меъда ва ичакларнинг атрофида мавжуд бўлган хилтлар ва рутубатларни даф қилур. Мисоли хиёршанбар (янги бодринг), янтоқ шакар, қизил шакар, тамрҳиндий, олхўри ва шуларга ўхшашлардур. Бироқ булар ўта силлиқловчи қувватдан холи эмаслар ва булардан баъзиларини бироз ислоҳ қилмоққа ҳожат бордур. Масалан, фулуси хиёршанбарни бодом ёғи билан доғлаб ичилур, токи у ўзининг шираси билан ичакларга ёпишиб қолмоқ эҳтимолидан, яра ва заҳир (ёлғон ичбуруғ) иллатларини пайдо қилишдан эмин бўлғай.

ИККИНЧИ ФАСЛ

МУРАККАБ ҚУВВАТЛИ, ЗУЛ-ХОСИЯТ, ЗАҲАРЛАР БАЁНИДАКИМ, БУЛАРДАН ҲАР БИРИ АЛОҲИДА БАЁН ҚИЛИНУР

Билмоқ керакки, даволар қувватларининг даражаларига биноан уч даражага бўлинур. Қувват эса Файёз (файз етказувчи Аллоҳ) жалла жалолуҳунинг иродасидан иборат демақдан ўзга таъбир йўқдурки, бу махфий сирдур. Сабаб эса феълларга ва уларнинг зоҳир бўлишига лойиқ мавзеларда юз берувчи ва боис нарсалардур.

БИРИНЧИ ДАРАЖАЛИК қувват шундайки, тўрт унсурнинг бир – бирига таркиби ва таркибланишида Аллоҳу таъоло тарафидан берилган бир кайфиятдурки, бунини "мизожи увло" (биринчи мизож) дерлар ва бу ҳар бир унсурни бир – бирига таркиби сабабидан пайдо бўлган бир кайфиятдур.

ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИК қувват "мизожи соний" (иккинчи мизож) соҳиби бўлган нарсанинг мизожидан ҳис қилинган феълларга боис мураккаб қувват демақдур. Маълумдурки, бир – бирига тескари бўлган икки хил мизожни таркибидан бир мизож ҳосил бўлурки, ҳар икки мизождан бошқа ўртача мизож ҳосил бўлур, аввалги мизож бир – бирига қарама – қарши ҳамда феълида ҳам қиздирувчи ва совутувчи каби қаршилиқ бўлиб, сўнгра ҳар иккисининг бир – бирига таркиби сабаби билан ҳар икки муҳолиф тараф... нуқсон юз бериб, ўртада ҳосил бўлган мизож "мизожи соний" (иккинчи мизож)дур. "Кайфияти увло" (биринчи кайфият)нинг ижтимоъи (қўшилиши)дан "кайфияти сонавий" (иккинчи кайфият) ҳосил бўлур. Мисоли сутдурки, сутда уч хил жавҳар мураккабдурки, сув, ёғ ва тафл бордур: сув – сурги, тафл – қабз этувчи, ёғи – юмшатувчи. Аллоҳу таъолонинг изни билан табиат буларнинг ҳар бирини ўзига лойиқ маконларига ишлатур, борди – ю тўсувчи ва қайтарувчиси бўлмаса.

УЧИНЧИ ДАРАЖАЛИК қувват эса биринчи даражалик ва иккинчи даражалиқдан навъий суврат феълларининг воситаси билан ҳосил бўлурки, бу қувватнинг номини "бил – хосият" дерлар. Мисоли Яҳуд тоши (ҳажар ал – яҳуд)дурки, буйрақда

пайдо бўлган тошни майдалаб, сийдик орқали туширмоқ ундаги мизожнинг кайфиятига хос заруратдур. Рум райҳони (устухудус)нинг мияга махсус дорилиги унинг ўзидаги мизожнинг ҳарорати билан боғлиқдур. У миядаги хилларни ўзидаги ҳарорат билан суюлтириш орқали ҳайдагайки, гўё тарёқ заҳарни даф этганига монанддурки, бу иккинчи мизож ва навъий сувратнинг лозимидур.

БИЛМОҚ КЕРАККИ, таркибли нарсалардан баъзиси ноқис таркибидур, мисоли тупроқ ва сувдан таркиб топганга ўхшаган нарсалардур. Сув ва ҳавонинг таркибидан бўлгон кўпиклар, сув ва оловдан таркиб топган буғлар бу таркиблар жумласига кирмайди. Навъий суврати бўлган ҳар бир нарса, у хоҳ мустаҳкам таркибли бўлсин, хоҳ мустаҳкам таркибли бўлмасин, бундан буён тафсилоти билан баён қилинур, иншоаллоҳу таъоло.

МУРАККАБ УЛ–ҚУВО

Аммо, мураккаб ул – қуво (мураккаб таркибли қувватлар) деб шундай нарсага айтилулки, неча хил бўлақлардан таркиб топган бўлиб, унинг ҳар бўлагида ўзига ҳос мизожи ва кайфияти бўлиб, ҳар бирининг мизожи бошқасининг мизожига қарама – қарши бўлса, сўнгра барчаси бир хил нарса шаклини олиб, бир – бирига пайванд бўлса, лекин қўшилишлари мукамал даражага етмагани сабабидан мизожи ўртача мизож бўлмай, балки хилма – хил мизожлик ҳолда қолган бўлур. Бу даво баданга киргандан сўнг, таъсир қилиш ва таъсир олиш натижасида, уларнинг ҳар бири бошқасидан ажралиб, ҳар қайсиси ўзининг мизожи, кайфияти ва суврати билан имтиёзга эга бўлур. Сўнгра ҳар бири ўзига хос бўлган кайфиятни пайдо қилурки, бир – бирига зид ва муҳолиф бўлган ҳар хил кайфиятларнинг манбаи бўлур. Булардан баъзиси таркиб ва қўшилиш эътибори билан ва баъзиси таркибидаги бўлақларининг моддаси латиф ёки ғализлиги эътибори билан тезроқ ва баъзиси кечроқ ўз таъсирини пайдо қилмоғи билан ҳар хил таъсир бунёд қилур. Чунончи, бундан сўнг батафсил зикр қилинур, иншоаллоҳу таъоло. Бунинг мисоли ҳажар ут – тайс (безоар), жадвор, чўби Чиний (Хитой ёғочи), қизилгул ва унинг шира суви, аксар подзаҳрлар ва жинсий қувватни оширувчи

(адвияи боқийя)ларнинг барчаси, чунончи, шақоқул (ёввойи сабзи), қизил баҳман, оқ баҳман, бузайдон, зарованди мадҳарт, зарованди тавил, занжабил, зурунбод ва шуларга ўхшашлардур.

Бундай ўсимлик даволарнинг аксариди ортиқча рутубат (рутубати фазлия) аслий рутубат (рутубати аслия)га қолиб бўлур, шунинг учун буларни қурт еб, тез фурсатда нобуд қилур. Рутубати фазлия деб шундай рутубатларни айтурларки, ул нарсанинг тамоми қисмларига етарлича қўшилиб кетолмаган бўлса ва озгина замонда ундан баъзиси таҳлил топиб, зойил бўлганидан ўшал нарсанинг ташқи тарафи ёрилмоғига сабаб бўлса ва баъзи қисми ўшал нарсанинг мағзида қолиб, ўзидан қурт пайдо қилсаки, қуртлар ўшал нарсани тамом еб, нобуд қилмоққа сабаб бўлса, бундай ортиқча рутубат (ҳўллик)ни "рутубати фазлия" дейдилар.

ЗУЛ-ХОСИЯТ

Билмоқ лозимдурки, хосият деб "истилоҳи атиббо" (табибларнинг атамалари)да иккинчи даражадаги таъсирлар ва феълларни айтурларки, бу таъсирлар "биринчи кайфият"дан, яъни иссиқлик ва совуқлик, ҳўллик ва қуруқлик кайфиятларидан тамом бошқача бўлур. Мисоллари: латифлик, ғализлик, тез таъсир қилувчилик, очишлик, суюлтириш, эритиш, тарқатиш ва шуларга ўхшаш таъсирлардур. Буни учинчи даражалик феъллар ва хосиятлар ҳам дерларки, мисоллари одамнинг ичида пайдо бўлган тошни титиб, майдалаб туширмоқ, шодлик келтирмоқ, руҳларни ва қувватларни бақувват қилмоқ, агар давонинг таъсирлари мизожи аслийга мувофиқ ва муносиб бўлса, бадандан заҳарнинг таъсирини йўқотмоқдурки, сўнгги таъсирлик ва феъллик давони подзаҳр ва тарёқ ҳам дерлар. Агар давонинг таъсирлари руҳга, қувватларга ва мизожларга муҳолиф ва номуносиб бўлса, уни самм ва заҳар дерларки, тарёқнинг феъллари ва таъсирларига тамоман муҳолиф бўлган таъсирлар ундан зоҳир бўлур. Ва бошқача таъбир қилганда, зул – хосият деб шундай нарсани айтурларки, унинг таъсири кайфият билан бўлмай, балки суврат билан бўлурки, ўшал нарса шу суврат билан ўзга нарсалардан имтиёзга эга бўлган ва навъи ўзига хос бўлган бўлур. Шу жиҳатдан буни "суврати навъийя" дерларки, шу суврат сабаби билан нав – нав бўлиб, бир – биридан тафовутлик бўлиб, ажраган бўлур. Чунончи, оҳанрабо темирни, қаҳрабо сомонни тортган таъсири каби.

Яна ҳажар ут – тайс, ҳажар ул – ҳайа, жадвор, ҳабб ул – гор, тарёқи форуқ, машрудитус ва буларга ўхшаганлар ёлғиз ва мураккаб тарёқий подзаҳрлар бўлиб, ҳам иссиқлик, ҳам совуқлик заҳарларга ва бир – бирига зид бўлган касалларга баробар таъсир қилур.

Дарҳақиқат бизнинг мавзумиз бўлган кайфият билан таъсир, мураккаб таркибли қувват, зул – хосият ва табиат билан бўлган таъсирларнинг ҳаммаси тадқиқ ва таҳқиқ юзасидан бир – бирига яқин, балки битта сўздурки, бу табиатнинг таъсиридур. Бу маъно жисмлар ҳақида ўз нафсининг даражалари билан изҳор қилмоқ деб таъбир қилинур. Фақат фарқ шуки, кайфият билан таъсир қилмоқ заифроқ ва жузъийдур. Мураккаб таркибли қувватларнинг таъсири кайфиятнинг таъсиридан зиёдароқ ҳамда юз бериши кўпроқдур. Зул – хосиятнинг таъсири ундан ҳам зиёдароқ ва қисқароқдур. Табиат билан таъсир (таъсир би – т – таъь) ундан ҳам кўпроқдур. Аммо нафс таъсири (таъсири нафс) эса умумий, ўз ичига қамровчи ва ҳаммадан бақувватдур.

ПОДЗАҲР ВА ТАРЁҚ ТАЪСИРИ

Билмоқ керакки, бунинг таъсири қувватларининг мураккаблиги (мураккаб ул – қуво) жиҳатидан ҳам заҳарни ўзига тортмоқ ва заҳарнинг ўзи ҳам бунга муте ва мойил бўлмоғи жиҳатидан, ҳам ўзи заҳарга зид ва муҳолифлиги жиҳатидан уни даф қилмоқ ва таъсирини ботил қилмоқ ҳамда таъсирини табиий ҳароратдан, руҳдан фоний қилмоқ жиҳатидан, ҳам масомларни очмоқ, баданнинг энг узоқ ва чуқур жойларига тез кирганда таъсири тамоми баданга баробар етар. Чунончи, кузатилурки, уни бағоят қувватлик ҳолда ёки бағоят очлик ва қувват йўқлик ҳолида ичига қувват берувчи даво кирса, кириши биланоқ баданда бирданига қувват ҳосил бўлур. Бунинг сабаби учун атиббо (табиблар) икки хил сабаб баён қилибдурлар. Бири шуки, ул овқатнинг латиф бўлаклари бадандаги рутубатларнинг воситаси билан, табиий ҳарорат, қувватлар, руҳларнинг бир – бирига муттасил ва ёнма – ён бўлгани сабаби билан овқат тамоми баданга бирданига етар ва қувватларни бақувват қилур, демишлар. Иккинчи сабаблари шуки, табиат қуввати баданни доимий ҳимоя қилувчидур, шунинг

учун емиш топилган вақтда аввал ейилган емишнинг моддасидан бир миқдор захира қилиб, баданга жуда оз миқдордан сарф қилиб турар. Емиш муяссар бўлиб, меъдага кирса, сўнгра унга суянган ҳолда табиий қувват ҳам ўзида мавжуд бўлган захирадан кўпроқ миқдорни дафъатан баданга ўтказур ва баданда дафъатан қувват ҳосил бўлгани сезилур, демишлар. Аммо роқими нодон (яъни Боситхон ибн Зоҳидхон. М.Ҳ.)нинг қусурли фикрича, биринчи жавоб нотўғри англомур, чунки бадан рутубати оз миқдорлик намдангина иборатдур, овқат эса кўп миқдорлик ва ҳануз ҳазм бўлмаган ғализ моддадур. Демак, жуда оз миқдорлик суюқ нам эса кўп миқдорлик ғализ таомни тутиб турувчи бўлолмас, таомни майда зарраларга бўлиб, жуда тор масом тешикларидан ўтказиб, бутун баданга еткизмоғи мумкин бўлмас. Балки, фикри қосиримча, табиий руҳ бадан овқати учун модда овқат топиб етказмоқдан ожиз ва маъюс қолган замонида, агарчи оз бўлса ҳам, бир миқдор емиш муяссар бўлмоғи маъюс бўлган табиий руҳга ва ҳайвоний руҳга шодлик ва тасалли ҳосил қилурки, маъюс руҳ агар шод бўлса шодлиги айна қувват бўлур ва бу қувват билан баданга ҳам қувватлик тарбия етказур ва бадан бақувват сезилур, илло емиш ҳазмдан аввал бутун баданга бир онда, дарҳол етмоғи мумкин бўлмас, деб нозирини киром (азиз кузатувчилар)га ўз фикри қосирим (қусурли фикрим)ни тақдим қилдим.

ТАРЁҚ АЛ-АФОЪИЙ

Тарёқ ал – афоъий (афъо илонининг тарёқи)да ва илон гўштидан таркиб қилинган бошқа даволарда шояд бошқа бир ҳикматлар бўлсаки, илон гўшти ўз жинсияти сабабидан илон заҳарини ва бошқа заҳарларни ўз тарафига тортиб оладиган бўлур. Шу жиҳатдан табиблар таъкидлаб айтибдурларки, илонни тутиб боши ва думини кесиб ташламоқ вақтида аввало учи айри бўлган ёғоч билан илонни ўрта белидан беозор босиб, тутиб турмоқ лозим. Токи босиб турган ёғочнинг тагидан чиқиб кетмоқ учун кўп ҳаракат қилур ва чиқолмагани учун дарғазаб бўлиб, тамоми баданидаги заҳарини бошига тўплаб, баданидаги ортиқча рутубатларни думига жам қилиб, думини тишламоқчи бўлган ҳаракатга ўхшаш

ҳаракат қилур, бу ҳаракати тўла ғазабга келганининг аломатидур. Шу пайтда бир болта билан чоғиб, ҳам боши, ҳам думидан тўрт панжа эти миқдорини бир зарб билан тамом узиб ташлансин, токи тамоми заҳари боши билан ва тамоми ортиқча рутубати думи билан кетсин. Агар тўлиқ узилмай, бир миқдори илашиб қолса, илон азият чекканидан сўнг бошидаги заҳари ва думидаги ортиқча рутубати яна узилмай, илашиб қолган аъзосидан ўтиб, тамоми баданига тарқалган бўлур, демак уни ичга истеъмоли дуруст бўлмас, дерлар. Хориж (ташқари)дан зимод қилмоқ (ёпиштириб боғламоқ)да аксинча баданида қолган заҳари ва гўшти ҳамда бадандан бошқа заҳарларни ҳам ўз тарафига тортиб олиш хосияти борлигини, лекин баданида заҳаридан таъсир қолган бўлса, бошқа заҳарни кўп тортолмаслигини айтганлар.

Илон тарёқи бадандаги заҳарни тортиб олмоғи ҳам унинг гўштининг заҳарга муносабати борлигидандур. Тарёқ бўлақларининг хамирини узумнинг арағи билан қорилса тарёқнинг қуввати ва таъсирини зиёда ва заҳарнинг ҳайдалиши учун ёрдам бўлади ва тарёқ баданга тез ўтиши ва таъсир қилишига, баданнинг узоқ ва чуқур — чуқур нуқталарига тез етиб, ундан заҳарни даф қилмоғига ҳамр (арақ) кўмак қилур, дерлар.

САММ (ЗАҲАР) ТАЪСИРИ

Самм (заҳар)да аслий мизож, табиий ҳарорат, руҳларга муҳолиф ва зидлик таъсир бўлиб, тарёқнинг аксидур. Масалан, аслий мизожга ғалаба қилиб, уни бузар ва ботил қилур, табиий ҳароратта, қувватларга, руҳларга муҳолифлик ва зидлик йўли билан таъсир қилурки, бу тарёқ таъсирининг аксидур. У аслий мизожга, қувватга, руҳларга, табиий рутубатларга, табиий ҳароратга зид таъсир қилгани учун булар ўзларига қарши бўлган заҳардан эҳтиёт учун ўзларининг манбалари бўлган юрак тарафига қочурлар ва душманлари бўлган заҳардан ҳазар қилиб, баданнинг жамиғки йўларини банд қилурлар. Шунинг учун баданнинг ранги аввало сарие, сўнгра кўк бўлур, баданнинг иссиғи совуқликка ўзгарилур. Пайлар ҳам заҳардан ҳазар қилиб, марказлари томон тортилур, шунинг учун баданнинг атрофида тортишув ва тиришув юз берар.

"Сафо" китобининг соҳиби ёзибдурки, заҳар икки қисм бўлур, иссиқлик ва совуқлик заҳардур. Иссиқлик заҳарнинг таъсири

баданнинг табиий ҳўликларини эритмоқ ва қуритмоқ билан юз берар. Заҳарнинг зарралари гўё заъфарон зарралари сувга тушганда андак фурсатда сувни рангли қилгандек, заҳарнинг зарралари қисқа фурсатда тамоми баданни сариқ қилур.

Аммо, совуқлик заҳарнинг таъсири баданга қонни, рутубатни ва руҳни ивитмоқ, қотирмоқ ва нобуд қилмоқ билан андак замонда бузар ва ботил қилар, дебдурлар.

СУРГИ ВА БОШҚА ДАВОЛАРНИНГ ТАЪСИРИ

Сурги (мусҳил) даволарнинг таъсири ва бошқа даволарнинг таъсири мазкур ишларнинг кўпчилиги билан ҳамда меъда ва ичакларда, шунга яқин бўлган жойларга ёпишган ва бузилган хилтларга ёпишган ҳолда бадан тадбирига мутасадди бўлган табиат ҳам бу давонинг қувватларини ва латофатини узоқ аъзога ва тор йўлларига етқизиб бермоғи ва аъзо ҳам буни ўз тарафига тортмоғи ва шунинг учун сурги давонинг таъсири тез фурсатда тамоми баданга бўлак – бўлак бўлиб, ажраб, бир бўлакнинг сўнгигидан бошқа бир бўлаги, таъсири эса пайдарпай бормоғи ва аъзо ҳам уни ўз тарафига тортмоғи, шунинг учун бунинг таъсири тамоми баданнинг бўлаклари бир – бирига муттасил ва ёпишганлиги сабабли давонинг қуввати ва бўлакларнинг латифлари тамоми баданга таъсир қилур. Ҳар қандай таъсир, хоҳ қабз қисми, хоҳ боғлаш, хоҳ тарқатиш, бўшаштириш, очиш, пишириш, суюлтириш, кесиш, эритиш, ҳайдаш, қуритиш, терлатиш, ични суриш, сийдик ҳайдаш ва бошқаларнинг ҳаммаси шул тариқада юз берар.

УЧИНЧИ ФАСЛ

МИЗОЖ, УНИНГ ҚИСМАРИ ВА ДАРАЖАЛАРИНИ ТАНИМОҚ БАЁНИДА

Маълум бўлсинки, мизож исми масдарнинг сийғаси бўлиб, маъноси мумтазиж, яъни аралашган ва аралаштирилган демақдур. Қисқача маъноси – бир – бирига зид бўлган кайфиятларнинг таркибидан ҳосил бўлган ўртача унсурий кайфият демақдур. Муфассал маъноси эса таркибда бир – бирига таъсир олиш

натижасида бир – бирига шаклдош ва ўхшаш даражада бўлган иккинчи кайфият бўлиб, тўрт унсурнинг бир – бирига зид бўлган турли кайфиятларидан ҳосил бўлган ўртача унсурий кайфиятдур.

Аносир, аркон ва асл ҳам арабча сўздур. Ускутус юнонча сўз бўлиб, тамоми мавжудотнинг асл вужудий моддаларидур ва миқдори тўрт адад бўлиб, бири олов, бири ҳаво, бири сув ва бири тупроқдур. Шунингдек, буларнинг кайфиятлари ҳам тўрт ададурки, иссиқ, совуқ, ҳўл ва қуруғдур. Булардан иккиси, яъни иссиқ ва совуғи "кайфияти фоъила", яъни таъсир қилувчи дейилур. Қолган иккиси "кайфияти мунфаъила", яъни таъсирланувчи кайфият дейилурки, бу ҳўл ва қуруғдур.

Ҳар бир унсурда икки кайфият мавжуддур, бири кайфияти фоъила (таъсир қилувчи кайфият) ва бири "кайфияти мунфаъила" (таъсирланувчи кайфият)дур. Буларнинг ҳар бири бошқа бирига бир жиҳатдан ўхшашлик муносабати бордур. Масалан, олов иссиқлик жиҳатидан ҳавога муносабати бордурки, ҳар иккиси ҳам иссиқдур. Яна тупроққа ҳам муносабати бордурки, ҳар иккиси ҳам қуруғдур. Ҳаво ҳам бир жиҳатдан сувга муносабати бордурки, ҳар иккиси ҳам ҳўлдур ва бир жиҳатдан оловга муносабати бордурки, ҳар иккиси ҳам иссиқдур. Сув ҳам бир жиҳатдан ҳавога муносабати бордурки, ҳар иккиси ҳам ҳўлдур, бир жиҳатдан тупроққа муносабати бордурки, ҳар иккиси ҳам совуқдур ва бошқа бир жиҳатдан ҳаммалари бир – бирига зиддурлар. Мана шу муносабатлар билан зиддият инқилоб сабабидурки, ҳар бир нарса бир жиҳатдан ўзига муносабатлик қисмига ўзгарилмоқ ва зид қисмига таъсир қилмоқ билан мунфаъил (таъсир олувчи) қилиб, ўзгариши натижасида ҳар хил мавжудотнинг вужуди шу тўрт унсурнинг вужудидан таркиб топиб мавжуд бўлгандур. Агар шу муносабат бўлмаса эди, бу турли таъсирларнинг вужуди, бу инқилоб, қоришмоқ ва бир – бирларига таъсир ва таъсирланишнинг бўлмоғи тасаввурга сиғмас эди.

Бу курраларнинг энг баланд бўлгани олов куррасидурки, ўзининг латофати ва табиатининг юқорилиги, енгилиги билан Қамар (Ой) фалакига яқин баланддур. Энг пасти Ер куррасидурки, барча курраларга марказдур. Сув ва ҳаво маркази ўртада турар, лекин сувнинг вазни оғирлик сабабидан Ерга бевосита муттасил (ёпишган) курра бўлгандур. Лекин Ернинг сатҳи текис бўлмагани

учун унинг нишаб жойларини сув курраси ихота қилиб, денгиз бўлгандур. Ернинг балаңд ва тоғлик қисмларига сув ўтолмагани учун Ерни ва сув куррасини ҳаво ихота қилгандур, яъни Ер ўрта марказ бўлиб, унга сув ноқис муҳит, буларга ҳаво муҳит, ҳавога олов курраси муҳит, унга Ой фалаки муҳит бўлгандур.

Аммо, буларнинг феъли тўрт хил кайфиятлардан бири ёки иккиси билан бўлур. Масалан, иссиқлик феъли иситмоқ, эритмоқ, ажратмоқ, буғламоқ, қуритмоқ, пиширмоқ ва йўқ қилмоқ кабилардур. Совуқнинг феъли совитмоқ, сиқмоқ, бўлакларни жам қимлоқ, қотирмоқ, музлатмоқ, ўчирмоқ, яъни ҳароратга таскин бермоқ ва бўлакларни барқарор тутмоқдур. Рутубат (ҳўллик)нинг феъли ивитмоқ, юмшатмоқ, мулойим қилмоқ, текис қилмоқ, суюлтирмоқ ва оқувчан қилмоқдур.

Билмоқ лозимдурки, мизожларни текшириш ва тажриба орқали маълум бўлгани тўққиз хилдур. Жумладан, биттаси на ҳақиқий, балки фаразий мўътадилдур, яъни унсурларнинг бўлакларини бир – бирига муқобила қилганда ҳар икки тарафи тенг ва баробар демақдур. Илло, агар тўсиғи ва қусури бўлмаган тақдирда ҳар бир унсур ўз марказига мойил бўлиши табиийдур ҳамда ҳар бир унсурнинг ҳақиқий чегарасини ҳис қилиш мумкин эмас. Қолган саккизтаси мўътадил эмас. Бу тўққизтадан бошқа ҳеч бир хили аниқ, ҳаттоки тасаввурда ҳам йўқ, балки унсурнинг миқдори бир – бирига баробар деб фараз қилмоқ билангина тахмин қилинур.

Мўътадил эмаслари тўрт хил бўлурки, ё фақат ҳарорат ғолиб бўлур ва буни ҳарорати лойиқ миқдордан ортиқроқ ва ғолиброқ дерлар. Ё фақат совуқ ғолиб бўлур ва буни мўътадилдан совуқроқ дерлар. Ё мўътадилга нисбатан рутубат ғолиб бўлур ва буни мўътадилдан ҳўлроқ дерлар. Ё қуруқлик ғолиб бўлур ва буни мўътадилдан қуруқроқ дерлар. Ё мўътадилдан икки кайфият, яъни иссиқ ва ҳўл ғолиб бўлур, ё иссиқ ва қуруқлик ғолиб бўлур, ё совуқ ва ҳўллик ғолиб бўлур, ё бир кайфиятгина ғолиб бўлур.

Баъзилар бу ҳақда гапириб, айтибдурларки, ҳар бир унсур икки хил кайфиятдан холи бўлмаски, иссиқ ва қуруқ ёки иссиқ ва ҳўл, ёки совуқ ва қуруқ ёки совуқ ва ҳўл бўлур. Агар таркибда бир унсур ғолиб бўлса ундан икки хил кайфият ғолиб бўлмоғи лозим келур. Бундай бўлса, иссиқ ғолиб ёки совуқ ғолиб деб, бир кайфиятнинггина ғолиб демак қандай дуруст бўлур, деб сўз

юритибдурлар. Бунга шу тариқа жавоб бермоқ мумкиндурки, агар икки унсурдан таркиб топган бир жисмда, балки унсурнинг ўзидан ҳам, масалан, олов ва ҳаво голиб бўлган жисмда иссиқ голиб демак мумкиндур. Чунки олов ва ҳаво ҳар иккиси иссиқдур. Аммо олов қуруқ ва ҳаво ҳўлдурки, ҳўлик билан қуруқлик бир – бирига зид ва инкор қилувчидурки, тўқнашув пачоқланиш (таъоруз тасоқут) қабилидан оловнинг қуруқлиги ва ҳавонинг ҳўлиги нобуд бўлур.

Аммо, оловнинг иссиқлиги билан ҳавонинг иссиқлиги боқийдурки, икки иссиқ жам бўлган бўлса, фақат иссиқ голиб бўлган бўлур ва ҳоказо.

ДАВОЛАР ҚУВВАТИНИНГ ДАРАЖАСИНИ ТАНИМОҚ БАЁНИДА

Аммо, даволар қувватининг даражасини танимоқ ҳақида дебдурларки, агар мукамал гавдалик сезгиси соз ва идроки бут йигит бўлган одамнинг меъдасига тушган нарса меъданинг табиий ҳарорати таъсир қилганда ундаги баъзи махфий кайфиятлари зоҳир бўлиб, таъсир пайтида ўша нарсанинг кайфият ҳосиласи ўша инсон баданининг кайфиятига ўхшаш бўлса ва уни такроран ичса ё кўп миқдорда ичса ҳам бир голиб кайфият пайдо қилмаса ва уни аслий мизожига, руҳига ва қувватларига тўрт кайфиятдан ҳеч бир кайфиятни голиб қилмаса ёки нуқсон ва ҳалаллик бермаса, уни мўътадил дерлар, аксинча бўлса, мўътадилдан ташқари дерлар.

Мўътадилдан ташқари экани шундайки, агар кам миқдори баданга бир голиб ёки зиёда кайфият пайдо қилмаса, кўп миқдори такроран истеъмолда баданга бироз ўзгариш берса ҳам, лекин бадан феълларидан ҳеч бирига нуқсон ва ҳалаллик бермаса, унинг қувватини биринчи даража дерлар. Агар унинг кам миқдоридан голиб кайфият пайдо қилса, лекин ундан зиёда миқдори ё такроран истеъмолидан зарар ва бузилиш етмаса, унинг қувватини иккинчи даража дерлар. Агар ундан зарар ва бузилиш етарли даражада таъсир қилса, лекин ҳалок қилувчи даражада бўлмаса, унинг кайфиятини учинчи даражада дерлар. Агар кўп катта зарар пайдо қилса ва ҳалокатга яқин даражага етқизар бўлса, уни тўртинчи даражада дерлар.

МИЗОЖНИНГ МАЗКУР ТЎРТ ДАРАЖАСИ хусусида баъзилар шундай баён қилибдурларки, баданда меъда, ичак, қон юрадиган томирлар ва буларга ўхшаш аъзолар барча баданга таралгандурлар. Демак, миқдори жуда кўп ёки жуда оз бўлмаган ўрта миқдорлик даво баданга керак бўлса ва баданнинг табиий ҳароратидан таъсир олиб ўзгарса, баданнинг мазкур бўшлик жойларида ўша ўзгартирувчи давони кайфиятидан асар ва белги қолган бўлур ёки асари тамом зойил бўлган бўлур. Демак, ўша даво ағари тамом зойил ва йўқ бўлган бўлса ўша даво ёки овқатни мўътадил дерлар.

Агар кайфият асари мавжуд бўлса, лекин таъсири шу ўриндаги руҳга таъсир қилган бўлиб, бошқа аъзолар руҳига таъсир ва тажовуз қилмаса, ул давони биринчи даража дерлар. Агар бошқа руҳ ва хилтларга ҳам тажовуз қилса, уни иккинчи даражалик дерлар. Агар руҳ, хилтлар ва иккинчи рутубатга тажовуз қилса уни учинчи даражалик дерлар. Агар таъсири ҳамма аъзога умумий бўлса уни тўртинчи даражалик дерларки, бу даража охириги даража бўлиб, заҳардан холи бўлмас, бироқ таъсири навъий суврат билан бўлса у подзаҳр ҳисобланур, дебдурлар. Роқими ҳуруф (бу сўзларни ёзувчи, яъни Боситхон ибн Зоҳидхон.) дерки, даражалар тақсимида бу баён қилинган тақсимот ҳаммаси беасос ва беасдурки, умумий қоида (қоидаи куллий) эмас, балки у ўқиб ўрганилган ва аниқланмаган фаразлардан иборатдур.

ҲОИДА. Маълум бўлсинки, ҳақимларнинг фикрларича муқаррардурки, мизожи иссиқ ва ҳўл бўлган нарсаларнинг ҳўллик даражаси биринчидан ҳеч қачон зиёда бўлмас. Чунки, агар зиёда бўлса, ўзига ёр бўлган рутубатни қуригиб, йўқ қилур, дерлар. Бас, шунинг учундурки, мизожи ҳўл бўлган ҳолда учинчи ва тўртинчи даражада иссиқлик давонинг вужуди оламда мавжуд эмас, фақат у шу даражада қуруқ бўлур ҳамда заҳарли нарсаларнинг таъсири ўзининг навъий суврати билан бўлурки, унинг номини хосият дерлар ва кайфият билан бўлмас, чунончи, ююқорида мазкур бўлди.

Ҳайвонотнинг заҳарлари ҳам навъий суврат билан бўлур, зероки "кайфияти фоъила" (таъсир қилувчи кайфият) иссиқлик ва совуқлик бўлиб, агар булар қуруқлик билан ёр бўлсалар, таъсирлари кўпаюр ва бақувват бўлур. Агар рутубатга ёр бўлса таъсири заиф ва андак бўлур.

СУНЪИЙ МУРАККАБ ДОРИЛАР

Сунъий мураккаб дорилар (мураккаботи синоъий), масалан, тарёқ, подзаҳр, машридитус, маъжун, жавориш, ҳабб ва бошқа мураккаб даволар, ё содда дорилардан, масалан, жадвор, жентиёна, зарованд, шақоқул ва шуларга ўхшашларким, уларнинг асл таркибий қисмлари тугал таркибга эга бўлмай, булар баданга кирган вақтда ва табиат буларга таъсир ва тасарруф қилганда, буларнинг ҳамма қисмлари бир – биридан жудо бўлиб, ажраб, ҳар бир қисми алоҳида бир таъсир, феъл, кайфият ва хосият пайдо қилур. Чунончи, мураккаб қувват ва зул – хосият баёнида бунга ҳам ишора қилиб ўтилди. Буларнинг қисқача баёнлари ўзларининг исмлари билан ўз маконларида баён қилинур. Подзаҳр, чўби Чиний, жадвор, мўмиёий ва бошқаларда ҳам баён қилинур. Муфассал баёнотлари табиблар қавми томонидан ёзилган китобларда мавжуддур.

ТЎРТИНЧИ ФАСЛА

ДАВО ВА ОВҚАТЛАРНИНГ МИЗОЖИНИ ТАЖРИБА ВА ҚИЁС ОРҚАЛИ ТАНИМОҚНИНГ БАЁНИДА

Билмоқ керакки, даво ва овқатларнинг мизожларини тажриба ва қиёс орқали танимоқ ва билмоқ тариқаси мумкин бўлур. Тажрибада неча шартларни риояси лозимдур, токи ҳукми ишончга лойиқ бўлгай.

БИРИНЧИСИ шуки, ўшу тажриба қилинадиган нарса ташқаридан олинадиган таъсирлар ва кайфиятлардан холи бўлгай, масалан, сув модомики иссиқ бўлса, у ҳароратни пайдо қилур. Агар бу таъсирни эътиборга олиб, сувни иссиқ десак, тажриба хато бўлур. Чунки бу сувдан иссиғи кетиб, совиса ва ўзининг асл мизожига қайтса мизожи ўша – ўша совуқдур ва совуқлик пайдо қилур. Бундан бошқа, хоҳ кенг, хоҳ мураккаб нарсалар ҳам шу кабидур.

ИККИНЧИСИ шуки, тажрибани мўътадил мизожлик ва сезги қуввати ўткир, идроки соз бўлган ёш йигит кишига оз миқдор ва кўп миқдорлар билан неча мартаба ва неча тариқада бериб,

тажриба қилмоқ керақдур. Токи тажриба дуруст ва эътиборга лойиқ бўлгай ва тажрибада исбот бўлган кайфият ва мизожни ҳукм ва тасдиқ қилгай.

УЧИНЧИСИ шуки, давонинг қаршилиги касалнинг қаршилигига ва қувватига лойиқ ва баробар бўлгай. Зероки баъзи даво гоҳо касалга қарши туришдан ожиз бўлур ва таъсири камлигидан гўё сезилмаган каби бўлур. Бас, яхшиси шуки, заиф касалга оз миқдордан бериб, тажриба қилгай. Қувватлик касалга кўпроқ миқдорини даража билан тараққий қилдириб, тажриба қилгайки, ҳам танҳо ўзини, ҳам баъзи муъийн ва мубадриқ (ёрдамчи ва асосий, етакчи) даволарни қўшиб, тажриба ҳосил қилгай.

ТҮРТИНЧИСИ шуки, вақтга эътибор бермоқ лозимдурки, давони ва таомни феъли ва асари ўша замонда зоҳир бўлур. Масалан, аввалда даво ва таомдан ҳеч феъл ва асар зоҳир бўлмас, лекин охири ундан кўп зўр асар ва феъл зоҳир бўлурки, ул давони бақувват деб билмоқ лозимдур.

Мураккаб даво ҳам шундайдур, масалан, чўби Чиний ва бошқа кучли даволардан истеъмол қилинса аввал бир феъл ва таъсир зоҳир бўлмас, аммо охирида бошқа феъл ва таъсир зоҳир бўлур. Чунончи, афюн ва бошқа ўткир қувватлик даволар ҳамда бошқа кайф қилувчи дориларки, аввало баданни карахт қилмоқ ва масомларни баңд қилмоқ сабаби билан баданда бир хил нотабиий ҳарорат пайдо қилур. Лекин сўнггида табиий ҳароратни совитмоқ ва аслий рутубатни қуритмоқ ва руҳлар ҳамда қувватларни сўндирмоқ, охир ҳолда бил – акс ҳарорат ўрнига совуқлик пайдо қилмоқ билан баданни хароб ва ҳалок қилур. Демак, бунинг аввал ҳолда баданга иссиқлик пайдо қилган феълени "бил – араз" (ўзгарувчи, вақтинча) деб билмоқ, сўнгра баданга совуқлик пайдо қилган феълени "биз – зот" (аслий) деб билмоқ лозим.

Баъзи даво ва таомлардан аввало феъли биз – зот пайдо бўлиб, сўнгра охирида бил – араз феъли содир бўлиши мумкин. Масалан, баъзи даволарнинг ҳарорати кўп, ўткир ва баданнинг табиий хилтларини куйдирадиган даражада ўткир бўлиб, истеъмол қилганда ўзининг зотий ҳароратининг таъсири билан баданни иситар бўлса, бу феъли биз – зот бўлиб, сўнгра ўткирлик ҳарорати билан баданнинг аслий рутубатини қуритмоқ, руҳлари ва қувватларини сўндирмоқ ва охирида бил –

акс ҳарорат ўрнига совуқлик пайдо қилмоқ билан баданни хароб ва ҳалок қилур. Демак, бунинг аввал ҳолда баданга ҳарорат пайдо қилган феъли бил – араз бўлиб, сўнгра баданга совуқлик ва хароблик пайдо қилган феълени биз – зот деб билмоқ лозим.

Баъзи даво ва таомдан аввало биз – зот феъли зоҳир бўлиб, сўнгра охирида бил – араз феъли пайдо бўлиши мумкин. Масалан, ҳарорати зиёда ва ўткирлиги билан аввал бадан хилтларини қиздириб, баданда ҳарорат пайдо қиладиган даволар биз – зот бўлиб, сўнгра ўша ҳарорат мазкур хилтларни куйдириб, табиий рутубатини қуритиб, кул ҳукмига келтирган ва табиий руҳини тарқатиб юборгани сабабидан баданда совуқ кайфият пайдо қилгани бил – араз бўлиши мумкиндур.

БЕШИНЧИСИ шуки, бир даво ёки таомнинг тажрибасида ундан ҳосил бўлган таъсири давода доимий бўлмоғи ёки аксар вақтда шундай таъсир қилмоғи лозимлигини ёки бу таъсир тасодифан бўлган аразий (вақтинчалик) таъсирлигини эътиборга олиш лозимдурки, агар таъсири доимий бўлса таъсири ҳақиқий биз – зотдур. Илло, бил – араздурки, эътибордан соқитдур.

ОЛТИНЧИСИ шуки, давони қайси жондор устида тажриба қилинган бўлса, уни шу хилдаги жондорда шундай кайфияти борлигини кўрсатиб, баён қилмоқ лозимдур. Аммо мутлақ зикр қилмоқда аксар хато бўлиши мумкиндур. Масалан, бодом ёки хурмо инсон учун оддий латиф озиқдур. Аммо отлар учун заҳар демак мумкиндурки, агар бир дона бодом мағзини ёки хурмони отга едирилса, отга кўп миқдор ҳарорат пайдо қилиб, жуда кўп терлатур. Шунингдек, баъзи заҳри қотил даволар бўлурки, улар баъзи ҳайвонлар учун оддий таомдур. Масалан, шавкарон инсон учун заҳардур, бироқ зарзур номли ҳайвон учун ёқимли емишдур. Харбақ инсон учун заҳардур, самоний номли қуш учун ёқимли емишдур. Биш инсон учун заҳри қотилдур, аммо мушбиш номли махлуқ учун ёқимли емишдур. Илон инсон учун заҳри қотилдур, амо базкўҳий (бургут), товус ва лайлак учун ёқимли емишдур. Буларнинг ҳаммаси инсон учун заҳри қотилдур.

ТАНБИҲ. Билмоқ лозим ва зарурийдурки, тажрибада хатарлар кўпдур. Чунончи, устод Буқроти ҳаким ҳам шу маънога ишора қилгандур. Зероки, шартларга риоя қилмаслик ёки ғафлат билан қилинган тажриба ҳалокатга сабаб бўлур. Чунки номаълум даво

заҳри қотил жумласидан бўлмоғи мумкиндурки, унинг кам миқдори ҳам бир бор истеъмол қилиш билан ўлдирувчи бўлиши мумкин. Шунинг учун ўтмишдаги табиблар васият қилиб айтибдурларки, агар бир давони тажриба қилмоқни ирода қилинса, аввало унинг ҳидини ва таъмини мулоҳаза қилиб, текшириб тажриба қилингайки, агар ҳиди нохуш, таъми ёқимсиз ва табиат ундан жирканадиган бўлса зинҳор уни бирданига истеъмол қилинмасинки, бу даво зарардан холи бўлмас. Балки, аввал тажрибалар, текширишлар ва аниқлашларни амалга оширмоқ лозимдур. Бу борада мизожи инсон мизожига яқин бўлган ҳайвонга жуда кам миқдордан бериб, сўнг то уч кунгача ўша ҳайвонни қўлда сақлаб, унинг аҳволини кузатиб тургай. Унга лозим бўлган совуқ таомни ҳам қўлдан бериб тургай. Бас, агар ундан ҳеч бир кайфият ғалабасидан белги сезилмаса, бурунги миқдордан зиёдароқ миқдорни иккинчи марта едириб кўрмоқ лозим бўлур. Бунинг учун мизожи инсоннинг мизожига яқин бўлган ҳайвон маймундур.

Аммо мизожи ҳар хил бўлган ҳайвонга бериб имтиҳон қилмоқ билан даво таъсиридан топган тажрибага эътибор бўлмас. Инсон мизожига тескари бўлган мизожлик ҳайвонларда юз берган таъсирлар ҳам инсон мизожига хилоф бўлгани учун хато ва ҳақиқатга хилоф бўлур. Агар бунга муносиб ҳайвон мавжуд бўлмаса ёки унга ишонч бўлмаса у вақтда инсонга бериб, тажриба қилмоқ катта ёшли, жисми бақувват, табиати ғализ, балғам мизожлик, афюн ё шунга ўхшаш кайф қилувчи нарсаларга мубтало бўлган қари одамга ёки шарият ҳукми билан қатлга маҳкум этилган кишига бериб, тажриба қилгандан сўнг, бошқа одамларга жуда оз миқдордан бошлаб бериб, ўша давонинг кайфияти, хосияти ва ичиш миқдорини маълум қилгай.

Яна, билмоқ лозимдурки, давони тажриба қилиш йўли фақат шундан иборат бўлмай, балки бошқа усуллар билан ҳам амалга ошириш мумкиндир. Жумладан, бири тасодифий юз берган нарсалардур. Масалан, бир касал одам тасодифан бир жойга борган бўлса ёки унга бир даво ёҳуд таом келтирилган бўлсаки, буларнинг кайфиятини бемор ҳам билмас ва келтирган киши ҳам билмас ва уни бемор истеъмол қилур. Иттифоқан ўша даво ёки таом бемор учун шифо топиш сабаби бўлур. Сўнгра

бу одам ёки буни эшитган табиб буни текшириб ва аниқлаб, кайфияти ва хосиятини, ичиш миқдорини маълум қилур.

Бир тариқаси шуки, бемор табиатан бир давога ёки таомга хоҳиши ва иштиёқи кўп бўлур ёки таом ва давонинг кайфиятини билмаган ҳолда унга мойил ва хоҳишманд бўлур, сўнг тановул қилур. Иттифоқан ўзида бўлган бир касалликнинг шифосига бу нарса сабаб бўлур. Чунончи, истисқо касалига мубтало бўлган бир кишининг кўнгли тузланган чигирткани емоққа иштиёқманд бўлиб, уни еганида истисқо касалининг шифосига боис бўлгани ҳақидаги ҳикоя "Мозарюн"да мазкурдур. Ёки бир душманнинг хабари, хиёнати ёки адовати билан бир киши зарарлик ва ҳалокатли бир нарсани ўлмоқ қасди билан ейдиган бўлса ва еган кишида тасодифан бир эски касали бўлиб, шу давони егани мазкур касалга шифо сабаби бўлур. Масалан, зирних, маргимуш ва бишлар балғамдан ва рутубатдан бўлган совуқ иллатларга, нафас сиқишига, куйган савдога ва моховларга даволиклари шу усулда маълум бўлгандур.

Яна бир тариқаси шуки, очарчилик ёки узоқ сафарда йўлдан адашмоқ каби сабаблар билан овқат йўқлигидан ҳолдан тойган киши бир давони, масалан, дарахт барги, гиёҳ барги ёки илдизи каби бир нарсани еган бўлсаки, ул нарса тасодифан шифо, сиҳҳат ва бақувватлик боиси бўлиши ва семиртириши мумкиндур. Чунончи, чўби Чинийни ва Хитой чойининг кайфиятига, мўмиё ва подзаҳрларга воқиф ва хабардор бўлиш ҳам шу тариқада ҳосил бўлган эди. Шу усул билан фойдаси маълум бўлгандан сўнг текшириш билан унинг кайфияти, феъллари, хосиятлари ва ичиш миқдори ҳамда бошқа хусусиятлари тажриба қилинур.

ЕТТИНЧИСИ шуки, авлиёлар ва анбиёлар (уларга Аллоҳнинг саломлари бўлсин) Ҳақ таъолонинг амри билан одамларга ишорат ва иршод (йўлланма) берган бўлурлар.

САККИЗИНЧИСИ шуки, бир одам бир касалга мубтало бўлган, бироқ ундан қутилиш учун ҳеч бир даво ва илождан баҳра ололмай, чорасиз ва ночор бўлган, нима емоқ ва нима чора кўрмоқни билолмай, ҳайрон ва маъюслиқда нолон турган ҳолида, Шофий ул – амроз (Иллатларга шифо берувчи) Худо унинг дилига бир илҳом солади. Унинг дилида фалон

давони ёки фалон таомни ёлғиз ёки мураккаб ҳолда шу тариқа истеъмола қилсам, деган фикр пайдо бўлади. Бас, уни ўша усул билан истеъмола қилур ва дилига илҳом бўлган фойда ва манфаат айнан муяссар ва ҳосил бўлур.

Шундай ҳолни ва шундай ишорани бемор тушида ҳам кўрар. Бедор бўлгандан сўнг, тушида кўрган тадбирни тажриба қилур, ҳақиқатан тушида кўрган манфаати айнан амалда ҳам ҳосил бўлиб, шифога сабаб бўлур. Сўнгра буни текширишга киришиб, бошқа фойдалари ва зарарларини ҳамда ичиш миқдорини топар. Сўнгги икки – уч тажриба усуллари Мулла Аҳмад Таҳантаҳанинг “Тарих ул – ҳукамо” (“Ҳақимлар тарихи”) номли асаридан олинди. Тарёқи форуқнинг таркиби, подзаҳр, мозарюн, мўмиёларнинг пайдо бўлиш йўллари “Қарободини кабир”дан олинди.

ТЎҚҚИЗИНЧИСИ шуки, Аллоҳу таъоло тарафидан ҳайвонотлар дилига илҳом бўлган тадбирни улар амалда қилганларини кўрган кишилар улардан ибрат олиб, ўша ишни амалда қилиб кўриб, натижадан тажриба ҳосил қилурлар. Чунончи, ҳуқна (клизма) амалини ҳақим Жолинуа бир паррандадан ўргангандурки, бу ҳикоя “Қорободини кабир” китобининг “Ҳойи мўҳмала” бобида “Ҳуқна” қисмида мазкурдур. Яна машҳурдурки, қиш фаслида илон ернинг тагида ётар, шунинг учун кўзида хиралик пайдо бўлур, баҳор вақти келса, ҳаво совуқлигининг шиддати камайса, ер юзига чиқар, сўнг розиёна (оқ зира) ўсимлигини топиб ер ва кўзига суртар, кўзи бақувват ва равшан бўлур. Яна айтишларича, илон ичида бирорта касаллик ёки оғриқни сезар бўлса Юнон тилида диқус деб аталадиган бир паррандани овлаб, жигарини ейди.

ҲИКОЯТ. Айтишларича, бир маймунни илон чақиб олган экан. Маймунга заҳар таъсир қилиб, ҳалок бўлишига яқин қолганда, бошқа маймунлар хирваъ (канақунжут) гиёҳининг баргидан топиб келишиб, оғизларида чайнаб, майдалаб,

мажруҳ маймуннинг оғзига солар эдилар. Мажруҳ маймун унинг сувини шимиб, ичига ютар эди ва қолдигини ташлар эди. Шундай қилиб, тўлиқ шифо топди. Бу воқеадан хирваънинг барг суви заҳарга қарши тарёқ эканини билдилар.

Шунга ўхшаш аксар нарсаларни ҳайвонлардан нақл қиладилар. Табиблар ва ҳақимлар бу нарсаларни ҳайвонотдан ўрганиб, одамзотга тадбиқ этиб, гиёҳнинг табиати, феъли, хосияти, зарари, ислоҳи ва бошқа таъсиротларини кўп марта истеъмол қилиб, тажриба билан топганларини ўз китобларида ёзиб кетганлар. Валлоҳу аълам.

ДАВО ВА ТАОМЛАРНИНГ МИЗОЖЛАРИНИ ҚИЁС БИЛАН БИЛМОҚ ВА ТАНИМОҚ ЙЎЛЛАРИ

Аммо, даво ва таомларнинг мизожларини қиёс билан билмоқ ва танимоқ йўллари шуки, аввало билмоқ лозим, қиёснинг маъноси бир нарсанинг ҳолатидан иккинчи нарсанинг ҳолатига йўл топмоқ ва огоҳ бўлмоқдур. Бир нарсанинг иллат ва сабабини иккинчи нарсага ўтказмоқ ҳам шундоқ деб ҳукм қилмоқдур.

Қиёс билан билмоқ ҳам бир неча сабаб билан бўлур. Унинг бири ҳолнинг тез ўзгармоғи ёки кеч ўзгармоғи билан бўлур, яъни уни оловга солинганда тезроқ қизимоғу, тезроқ қизармоққа қобил бўлса ўзидан кечроқ қизувчи ва кечроқ қизарувчи нарсага нисбатан иссиқроқ ва кечроқ ўзгарилгани совуқроқ бўлурки, башарти ҳар иккисининг жисми катта ва кичикликда, қалин ва юпқаликда, мағзи кавак бўлмай, балки туташ бўлмоқ шарти билан имтиҳон дуруст бўлур. Бўлақларининг таркиби бўшроқ ё қаттиқроқ бўлмоғида ҳам баробарлиги шартдур.

Ҳар нарсаки, унга совуқ тезроқ таъсир қилиб, тезроқ совиса ёки эриган нарса тезроқ қуюқ бўлиб, қотадиган бўлса, унинг мизожи совуқроқ бўлур. Агар кечроқ қотадиган бўлса мизожи ҳамда совуқлиги камроқ даражада бўлур. Чунки, тарқатмоқ, эритмоқ, қуйдирмоқнинг таъсир қилувчиси ҳароратдур. Аммо тезроқ совитмоқ, тез ивитмоқ, қотирмоқ, қабз ва жам қилмоқ, жисмини зич ва қуюқ қилмоқнинг таъсир қилувчиси совуқдур.

Бундай таъсирларда ҳар икки фоъил (таъсир қилувчи) ҳам ўша нарсанинг боқийлиги ва мустаҳкамлиги учун таъсири шиддатли ва бақувват бўлса, мизожи қуруқроқ бўлур, аксинча бўлса, ҳўлроқ бўлур. Чунки иссиқ ва совуқдан қайси бирининг қуруқликка ҳамроҳлиги бўлса, унинг амали бақувватроқ бўлур, бунинг мисоли тошдур. Бунинг аксича бўлгани ҳўлдур. Валлоҳу аълам.

ТАЪМ БАЁНИ

Аммо таъм, яъни маза мизож учун далолат қиладиган далиллардан бири ва айни пайтда бақувватроқ далилдур. Таъмларни ёлғиз ишлатиладиган асл номлар тўққиз хилдур: ҳарофат, марорат, малуҳат, ҳумузат, афусат, қабузат, дасумат, ҳаловат, тафоҳат ва охиргисини масийх ҳам дерлар. Афусат ҳам арабча сўздур. Баъзилар тафоҳатни таъм ҳисобига киргизмаганлар ва таъм саккиз хилдур, дебдурлар. Бошқа ҳар хил таъмлар юқорида айтилган таъмларнинг бир – бирига қўшилишидан ҳосил бўлган мураккаб таъмлар бўлиб, мураккаблиги хоҳ зоҳир ва ошкор бўлсин, хоҳ махфий бўлсин, албатта, маълумдурки, мураккаб нарсага чегара бўлмас.

Ҳарофат тилни чаққандек бўлиб ачитадиған аччиқликдур. Марорат эса тилни чақмайдиган аччиқлик бўлиб, мисоли мурчдур. Малуҳат шўрлик бўлиб, мисоли туздур. Ҳамузат нордонлик бўлиб, мисолиғўрадур. Қабузат тахир аччиқ таъм бўлиб, тилни буриштирмоқ ва жам қилмоқ ва қўпол қилмоққа ўхшаш таъсири бордур, лекин аслида қўпол қилмас. Дасим ва дасумат ёғ ва ёғлилик бўлиб, тилнинг сатҳини ёзиб кенгайтирмоқ, текис қилмоқ, мулойим қилмоқ, суст ва тойғоқ қилмоқ таъсири сезилур. Ҳўл ва ҳаловат, яъни ширинлик ва ширин таъм демақдур, таъсири тилнинг сатҳини юмшоқ, мулойим, ёзуқ ва текис қилур. Тафиқ (тафоҳат) ва масийх таъмсиз ва бемаза маъносида бўлиб мазкур таъмлардан холий демақдур.

Аммо мизож учун бу таъмларнинг далолатлари шу тариқададурки, бу таъм ва кайфиятга эга бўлган модда жавҳари уч эҳтимолдан холий бўлмас, ё латиф ё касиф ё мўътадил бўлур, мизожининг таъсир қилувчи қуввати ҳам иссиқлик, совуқлик ва мўътадил бўлур. Учни учга зарби тўққиз бўлур, бас, латиф

жавҳар агар ўткир ҳароратли бўлса таъми ўткир (ҳирриф) бўлур. Агар қуюқ (касиф) моддага иссиқлик таъсир қилса аччиқлик (марорат) пайдо қилур. Агар қуюқ жавҳар ерга оид (арзий) бўлиб, мизожи иссиқ бўлса таъми ўткир (ҳирриф) бўлур. Агар мизожи совуқ бўлса, таъми нордон (ҳомиз) бўлур. Агар қуюқ (касиф) жавҳар иссиқ бўлиб, унга иссиқлик таъсир қилса мурр, яъни аччиқ бўлур. Агар қуюқ (касиф) жавҳар совуқ бўлиб, унга иссиқ таъсир қилса, таъми тахир (афис) бўлур. Агар қуюқ жавҳар мўътадил бўлиб, унга иссиқлик таъсир қилса, таъми ширин бўлур. Агар ерга оид (арзий) жавҳар латофат ва касофат (қуюқлик)да мўътадил, иссиқ ва совуқликда ҳам мўътадил бўлса ва унга иссиқ таъсир қилса таъми шўр бўлур. Агар мизожи совуқ бўлса таъми қобиз бўлур. Агар мўътадил бўлса таъми тафиҳ (таъмсиз) бўлур.

Ёки бошқача қилиб айтганда, модда уч эҳтимолдан ҳоли бўлмаски, ё латиф, ё касиф ёки мўътадил бўлур. Агар мўътадил моддага таъсир қилса унда малуҳат (шўрлик) пайдо қилур ва молиҳ таъмлик, яъни шўр бўлур. Агар латиф моддага совуқлик таъсир қилса унга ҳумузат ва туршлик пайдо қилурки, ҳомиз (турш) таъмлик бўлур. Агар қуюқ (касиф) моддага таъсир қилса унга афусат пайдо қилурки, уни афис (тахир) таъмли қилур. Агар мўътадил латиф моддага иссиқлик таъсир қилса унга дасумат (ёғлилик) пайдо қилур ва уни дасим таъмлик қилур. Агар мўътадил моддага совуқлик таъсир қилса унга қабузат пайдо қилурки, қобиз таъмлик бўлур. Агар ҳарорат латиф моддага таъсир қилса унга дасумат (ёғлилик) пайдо қилур ва дасим таъмлик қилур. Агар касиф (қуюқ) моддага мўътадил ҳарорат таъсир қилса унда ҳаловат ва ширинлик пайдо қилурки, ҳулв (ширин) таъмлик бўлур. Агар мўътадил ҳарорат мўътадил моддага таъсир қилса, унга тафоҳат пайдо қилур ва тафиҳ (бемаза) таъмлик қилур.

Бас, собит бўлдики, иссиқ ёлғиз ашёлардан энг иссиқ мизожлиги ҳарофат (ўткир) таъмлигидур. Бундан кейинги даражалиги марорат (аччиқ) таъмлигидур, бундан сўнгги даражадаги малуҳат (шўр) таъмлигидур.

Совуқ мизожи ёлғиз ашёларнинг таъми жиҳатидан энг совуқроғи ҳамузат таъмлиги, сўнгра афусат таъмлиги, сўнгра қабузат таъмлигидур. Аммо дусумат таъмлик нарса ёлғиз ашёларнинг энг мўътадилроғидур. Бундан сўнги даражалик мўътадил ҳаловат таъмлиқдурки, таъсир қилувчи кайфият ҳамда моддаларга кўра ҳосил бўлган таъмларнинг жадвали куйидагидур:

Таъсир қилувчилар, моддалар (фавоъил,мавод)	Иссиқлик (ҳарорат)	Совуқлик (бурудат)	Мўътадил қувват (қуввати мўътадил)
Мулойим (латиф)	Иссиқлик: қуруқ – иссиқ (ҳарорат, ҳорр ва ёбис)	Нордон: ҳўл – совуқ (ҳомиз борид ва ратаб)	ёғлик мўътадил (дасим, мўътадил)
Қуюқ (қасиф)	Аччиқлик: қуруқ – иссиқ (ҳирриф, ҳорр ва ёбис)	Тахир: ҳўл – совуқ (афис, борид ва ратаб)	Ширин, мўътадил, иссиқликка мойил (ҳулв, мўътадил, мойил ба ҳарорат)
Мўътадил	Шўр: қуруқ – иссиқ (молик, ҳорр ва ёбис)	Аччиқлик: қуруқ – совуқ (қобиз, борид ва ёбис)	Таъмсиз, ҳўл – совуқ (тафих, борид ва ратаб)

Бу даражалар аксар меваларда, хусусан, ширин меваларда жуда аниқ ва ошкор зоҳир бўлур. Узумда ва анбаҳ номли мевада беҳи ва шуларга ўхшашларда ҳўллиги моддасидан кучли, аввало таъмсиз, сўнгра моддасининг касиф (қуюқ, зич)лик эътибори ва унга иссиқлик етарли миқдорда таъсир қилолмагани сабабли қобиз (тахир, аччиқ таъм)лик бўлур. Сўнгра унда бироз латофат ҳосил бўлиб, ҳарорат зиёдароқ таъсир қилгандан сўнг ҳумузат (нордон)ликка мойилроқ афис таъмлик бўлур. Сўнгра даражама — даража зиёда бўлиб, афусати камаюр. Сўнгра мўътадилликка яқин бўлганидан бошлаб ҳаловат ва ширинликка мойил бўлур. Ҳумузат камая бошлаб, токи жуда ширин бўлса, сўнгра табиий пиширувчи ҳарорати даражама — даража камайиб, охири жуда ширин бўлур. Сўнгра агар уларда ҳўллик ғолиб бўлса, пишгандан сўнг, пиширувчи ҳарорати (ҳарорати мунзижа) яна даражама — даража камайиб, унга ортиқча ҳарорат таъсир қилса, яна ҳумузат пайдо қилур ва ҳомизга айланур. Агар улар жуда латофатлик бўлмаса ва унга ортиқча ҳарорат (ҳарорати ғариба) кўпроқ таъсир қилган бўлса уни ҳирриф (ўткир) ва мурр (аччиқ) қилур. Анбаҳда бу мазкур даражалар ва булардан бошқа бир неча таъмлар ҳам кузатилгандурки, анбаҳда шибат (шивит)нинг таъми, баъзида нонхоҳ (жувона)нинг таъми, баъзида розёна (оқзира)нинг таъми, баъзида кофурнинг таъми ва бошқа таъмлар топилгандур. Яна шу меваларда моддаларини, ҳарорат, совуқликлари, таъсир қилувчи ва таъсир олувчиларини фарқи эътибори билан биридан бирини тафовути ҳар хил бўлурки, булар мазкур бўлди.

Билмоқ лозимдурки, баъзи таомлар баъзиларига модда ва таъсир қилувчи феъллари баробар ва бир — бирларига шерикдурлар. Таъсир қилувчи ва таъсир олувчининг тафовути билан улар ҳар хил бўлурлар. Бунинг мисоли ҳирриф (ўткирлик)дурки, мурр (аччиқлик) билан шерикдур, фақат фарқи шуки, ҳирриф (ўткирлик)да модданинг латофати очикроқ ва таъсир қилувчи ҳароратнинг таъсири камроқ бўлур. Яна мурр (аччиқлик) ва молиҳ (шўрлик) шерикдурлар, фақат мурр (аччиқлик)да таъсир қилувчи ҳароратнинг таъсири ғолиброқ ва молиҳ (шўрлик)да камроқ бўлур. Агар молиҳ (шўрлик)да ҳам ҳарорат лойиқ миқдордан зиёдароқ таъсир қилса у ҳам мурр (аччиқлик) таъмга мойилроқ бўлур. Яна таъсир қилувчи ҳарорат лойиқ миқдордан зиёдароқ таъсир қилса у ҳам мурр (аччиқлик) таъмга ўзгарилур.

Мисоли милҳи мурр (аччиқ туз)нинг ўзидурки, бошқа мисолларга муҳтож эмасдур, бу милҳи таом (ош тузи)нинг аксидур.

Шунингдек, қобиз билан афис ҳам ўзаро шерик, афис билан ҳомиз ҳам шерикдур, ҳомиз билан тамиз (таъмсиз) ҳам шерикдур. Буларнинг феъллари ва таъсирларининг юз бериши ҳам шу тариқада даражаларининг нисбати биландур. Валлоҳу аълам.

ҲИРРИФ, ЯЪНИ АЧИТУВЧИ ЎТКИР ТАЪМ

Аммо ҳирриф ("ҳ"нинг "и"га ўқилиши, иккилантирилган нуқтасиз "р", "ё" ҳам "ф"нинг сокинлиги) арабча сўздур, форсийда "тез, тунд" дерлар. Бу шундоқ таъмдурки, уни ялаганда тилни ачитар ва жисми тилга сингиб, чуқур таъсир қилар. Унинг феъллари ва таъсирлари терининг сатҳини тарошламоқ, жило бермоқ, тиқилмаларини очмоқ, мағзига сингимоқ, хилтлар ва шилимшиқ рутубатларни юмшоқ ва мулойим қилмоқ, эритмоқ, тозаламоқ, чиришини тўхтатмоқ, баданни ғадир – будир ва дағал қилмоқ ва ҳўлликни қуритмоқдур. Чунки унинг жавҳарида ғолиб ерлик (арзийяти ғолиб) бордур. Бунинг мисоли турри Маккий, сабр ва жисмида талхлик ғолиб бўлган нарса ҳам ўз даражасига нисбатан тафовутли бўлур.

МОЛИҲ, ЯЪНИ ШЎР ТАЪМ

Молиҳнинг маъноси шўрдур ва у шундай нарсаки, тилнинг сатҳига таъсир қилур, лекин ачитмас. Феъллари тилнинг сатҳини силиқлар, нафас йўлларини очар ва аъзони латиф қилур. Бодлар ва шилимшиқ рутубатларни эритар, хилтларни кўчирар, аъзони ювиб, пок қилур, чиришни қайтарар. Жавҳарининг мўътадиллиги сабабли баданни мўътадил даражада иситар ва бошқа хосиятларда муррға яқиндур. Лекин муррдан заифроқ ва таъсирлироқдур. Мисоли ҳар хил тузлардурки, ҳар бири ўз даражасига мувофиқ таъсир қилур.

ҲОМИЗ, ЯЪНИ ТУРШ ВА НОРДОН ТАЪМ

Ҳомиз ёки ҳумузат турш ва нордон демақдур. Бу шундоқ нарсаки, оғизга сув келтирар, ҳаттоки уни тасаввур қилмоқ ҳам оғизга сув келтирар. Бунинг феъллари ҳам шуки, етган жойини латиф қилур. Қуюқ моддаларни кўчирар, давони баданга таъсирини оширар, йўлларини ва тиқилмаларини очар ва силиқ қилур. Ўзининг ерлик жавҳари (жавҳари арзияси), совуқлиги ва сувлилиги сабабли баданда совуқлик ва ҳўллик пайдо қилур. Бунинг мисоли сирка ва ғўр узумнинг суви, турш мевалар, ачиган айронлар ва бошқа нарсалардурки, ҳар бири ўз даражасига лойиқ таъсир кучига эгадур.

АФИС, ЯЪНИ БУРИШТИРУВЧИ ТАЪМ

Афис зумухт маъносидадур ва у шундоқ нарсанинг мазасидурки, тилнинг ажзосини бир – бирига тортиб, жам қилмоқ, дағал қилмоқ, ғализ ва маҳкам қилмоқ учун таъсир қилур. Феъллари эса зич қилмоқ, маҳкам қилмоқ, эзмоқ, тўхтатмоқ, қўпол қилмоқ ҳамда ўзида бўлган ерлик жавҳари ва бу жавҳарнинг зичлиги билан советмоқдур. Мисоли ҳалила ва жафти баллут кабилардур.

ҚОБИЗ, ЯЪНИ БУРИШТИРУВЧИ ТАЪМ

Қобиз гиранда ва тутиб сақловчи демақдур. Бу шундоқ нарсадурки, тилнинг ажзосини тортиб, жам қилмоқдур. Лекин афисдек тилни дағал ва қўпол қилмас. Баданни ғализ, касиф ва қабз қилмоқ, ругубатни қуритмоқ, иштаҳани бақувват қилмоқ, ич кетишини тўхтатмоқ, ўзидаги ерлик жавҳари сабабидан мизожни биров советмоқ унинг феълларидандур. Бошқа феълларда афисдан заифроқдур. Чунки бунинг жавҳари афиснинг жавҳарига нисбатан зичлиги ва қуюқлиги камроқдур. Мисоли фуфал ва бошқа қобиз нарсалардур.

ДАСИМ (ЁҒЛИК) ТАЪМ

Дасим ("м"нинг сукуни билан) чарб ва чарби (ёғ) демақдур. Луғавий маъносида шундай нарсани айтурларки, у тилнинг сатҳини мулойим, текис ва ёзуқ қилур. Бунинг жумласидан ҳўллаш,

мулойимлаштириш, суст қилмоқ, хилтни пиширмоқ, ўзидан голиб хилтга ўзгарилиб қўшилмоқ ва баданни бироз иситмоқдур. Чунки бунинг жавҳарида бўлган ҳаволик латофати ва сувлик жавҳари бунга сабабдур. Мисоли ёғлар, маскалар ва сер ёғ нарсалардур.

ҲУЛВ (ШИРИН) ТАЪМ

Ҳулв ("ҳ"нинг даммаси "л" ва "в"нинг сокини билан) ширин ва ширинлик демақдур. Бу шундай нарсаки, тилнинг сатҳини юмшоқ, мулойим, ёзуқ ва текис қилур. Бошқарувчи табиат (табиати мудаббира) уни яхши кўрар, жигарнинг тортувчи қуввати уни ўзига тез тортарки, унга жуда муштоқдур. Унинг феъллари жило қилмоқ, суст қилмоқ, пиширмоқ, мулойим қилмоқ, суюлтирмоқ, эритмоқ, голиб хилтга, хусусан, қонга қўшилмоқ ва бироз иситмоқдур. Мисоли шакар ва асалдур, узумнинг шарбати, хурмо, анжир, анбаҳ ва бошқалардур. Аммо ҳарорати бақувват бўлган ширинликлар кўпроқ иситар. Бас, тилнинг сатҳини қўпол ва ташна қилур. Масалан, қизил шакар ва баъзи асал хиллари шундай феълга эгадур.

ТАФИҲ (БЕМАЗА) ТАЪМ

Тафиҳ ("т"нинг фатҳаси, "ф"нинг касраси ва "ҳ"нинг сукуни билан), уни масийҳ ҳам дерларки, бемаза демақдур. Бу шундай нарсаки, тилнинг сатҳини жуда юмшоқ, мулойим, ёзуқ қилур ҳамда текис қилур. Табиат учун ёқимсиздур. Унинг феъллари – ҳароратга таскин бермоқ, дағалликни, қобизликни ва шуларга ўхшашларни йўқ қилмоқдур.

Билмоқ керакки, таъмнинг шиддати ва ўткирлиги ҳароратнинг зиёдалигига далолат қилур. Таъмнинг мўътадиллиги ва мулойимлиги ҳароратнинг мўътадиллигига далолат қилур. Дағал, қобиз ва афис таъмлар қуруқликнинг ғалабасига аломатдур. Сустлик, мулойимлик, юмшоқлик рутубат (ҳўллик)нинг ғалабасига аломатдурки, шуларга қиёс ва нисбат билан мураккаб ажзоларнинг мизожини танимоқ мумкин бўлур. Гоҳо шундай бўлурки, бир нарса асл хилқатида икки хил нарсадан таркиб топган ва яратилган

бўлурки, бири иссиқ ва бири совуқлик нарсадан махлуқ (яратилган) бўлур. Иссиқ бўлган қисми ўзининг латифлиги билан тезроқ таъсир қилиб, ул таъсир тезроқ зойил (йўқ) бўлур. Иккинчи қисми совуқ ва зич бўлиб, таъсири кечроқ сезилган бўлур ва ҳар доим боқий бўлур. Мисоли афюндурки, унинг талхлиги иссиқ жавҳарнинг асаридурки, тез таъсир қилур ҳамда тез йўқ бўлур. Бунинг номини кайф дерлар. Иккинчи қисми совуқ ва зич бўлиб, таъсири аъзонинг сустлиги, қувват ва ғайратнинг заволи, баданнинг хароблиги ва журъатнинг йўқ бўлиши шул совуқликнинг таъсиридур. Шундай икки хил қувватлик нарсаларни "мураккаб ул — қуво" (мураккаб қувватли) дерлар. Бунинг мисоли сунъий ҳозирлаш йўли билан, агар бироз сабур алоэни кўп миқдорли ачиған айронда эритилса, айроннинг ҳаммасини талх таъмга айлантлар. Лекин айроннинг мизожини иситолмас.

Бас, сунъий тайёрланган бир нарсанинг таъминини ўзгартирмоқ мумкин бўлган ҳолда, табиатини ўзгартирмоқ мумкин бўлмас, асл хилқатида унинг таркиби ожиз бўлур. Шунинг учун таъмларга эътиборан ҳукм қилмоқ барча нарса учун умумий бўлолмас. Зероки баъзи нарсалар бу талабга хилоф натижани берар ва баъзи нарсаларда икки хил таъм бир нарсада жам келур. Чунончи ҳам аччиқлик (марорат) ҳам қабузат (буриштириш) ҳузозда жам бўлгандурки, бу таъмни башитъ ва башгъа* ҳам дерлар. Аччиқлик ва шўрлик шўразор жойларда ва шўр дарёда жам бўлгандурки, бу мураккаб таъмнинг номини заъуқат ва зувоҳ дерлар. Мисоли ҳаддан ортиқ қайнатилган асалдур ёки кўп эски бўлиб, ўзича қайнаб қолган асалдур. Ёхуд ширинлиги ҳаддан зиёда ўткир бўлган баъзи меваларда пайдо бўлурки, таъми ширин (ҳулв) ва мурр (аччиқ)дан иборат бўлиб сезилур. Баъзи меваларда ширинлигига ҳумузат, аччиқлик ва қабузат буриштирувчи ҳам аралашгандек сезилур. Баъзи мевада марорат, ҳарофат ва қабузат мавжуд бўлур. Мисоли бақлажондур. Аччиқлик ва таъмсизликдан иборат маза сачратқи (кисний)да бўлур. Бошқа мураккаб таъмлиқ нарсалар кўпдурки, иккинчи, учинчи, тўртинчи ва бешинчи таркиблар билан ҳосил бўлур. Мураккаб (аралаш таркибли) таъмлар ҳисобсиздур.

РОИҲА (ҲИД)

Роиҳа ҳид ва ис маъносидадур. Роиҳа сўзининг кўплиги равойиҳ бўлурки, ҳиддан ҳам далил олиб, ҳид соҳиби бўлган нарсанинг мизожини аксар вақт билмоқ мумкин бўлур. Зероки ҳиднинг ўткирлиги ҳидли нарсанинг иссиқлигига далолат қилур. Ҳиднинг суст ва заифлиги совуқликка далолат қилур. Ўрта ва мулойим ҳид мўътадилликка далолат қилур. Лекин ҳиднинг далолати таъмнинг далолатидан заифроқдур ва бунга ҳам ҳукм умумий эмас: Чунки аксар вақт шундай бўлурки, бир нарсанинг

* Башиъ – нафратлантирувчи, ёқимсиз таъм.

ҳиди унинг таъмига мувофиқ бўлмас, чунончи баъзи гуллар бўлурки, ҳиди бағоят ўткир бўлур, бироқ таъми талхик ва афусатдан холий бўлмас. Уларнинг бўйига нисбатан кайфияти бошқа бўлур.

Билмоқ зарурдурки, баъзиларнинг айтишларича, ҳид соҳиби бўлган нарсанинг ёлғиз бўлак (жузъи фард)ларидан иборат бўлурки, уни ҳидлаган вақтда ундан ёлғиз бўлаклари ҳавога аралашган ҳолда ҳид сезувчи ҳисга етиб келур. Бошқаларнинг айтишларича, унинг ёлғиз зарралари эмас, балки кайфияти ёйилиб, ҳавога аралашган ҳолда ҳид билувчи сезгига сезилган бўлур. Бу роқими мискин (яъни Боситхон ибн Зоҳидхон)нинг қусурли фикрича, ҳар иккисига нисбатан ҳам мавжуддур. Агар ҳидли нарсанинг жисмидаги ёлғиз зарралари ёйилиб, ҳавога аралашган бўлса эди, тез фурсатда барча жисми ёйилиб, йўқ бўлмоғи лозим бўлур эди. Агар унинг кайфияти ёйилиб, ҳаво воситаси билан ҳид билиш аъзосига етадиган бўлса эди, бироз фурсатда бир кичик жисми ҳид соҳибида бўлган озгина миқдорлик кайфият ҳам тамом бўлиб, сўнг ҳидсиз бўлиб қолмоғи лозим бўлур эди. Ваҳоланки, агар озгина мушкни неча йиллар сақланса унинг жисмида ҳам, ҳидида ҳам ҳаргиз ҳеч қандай нуқсон сезилмас. Фақат у кайфият соҳибини иҳота қилиб (ўраб) турган хорижий (ташқи) ҳаволар кайфиятидан таъсир олган кайфиятигина бурунга сезилгай, деб фикримни ҳурматли ўқувчиларга ожизоналик билан тақдим қилдим, агар фикрим хато бўлса афв этишларини умид қилурман. Бу кимё ва физика фанида диффузия дейилади.

Бироқ жисмида зичлиги ва қаттиқлиги шиддатли бўлган нарсаларнинг ёлғиз зарралари ёки уларнинг ичида қамалиб қолган кайфиятлари чиқолмагани учун ҳамда ташқи ҳавони ҳам ўз

кайфияти билан кайфли қилолмагани учун уларда ҳид ҳам бўлмас. Масалан, зумуррад, забаржад, ёқут, ақиқ, тилло, кумуш ва бошқа зич ва қаттиқ жисмларда хосият ва кўп кайфиятлар маълум бўлса ҳам, лекин уларда қаттиқлиги сабабидан ҳеч қандай ҳид сезилмас.

Билмоқ зарурдурки, ҳид уч қисм бўлув. Биринчиси таом жинсидан бўлиб, аксар унга аралашган нарсанинг эътибори билан ҳид асралган бўлув ва бу ҳиднинг номини ўша емишнинг номи билан қўшиб айтилув. Масалан, душоб (мева шарбати)нинг ҳиди, асал ёки сирканинг ҳиди, фалон меванинг ҳиди ширин ёки фалон меванинг ҳиди туршдур, дерлар. Булардан далил олиб, ҳукм қилмоқ ҳам таъмлрдан далил олганга ўхшашдур.

Иккинчиси, унинг табиатга мулоийм, ёқимли ёки табиатга ёқимсизлигидан далил олинур. Гоҳо айтилуврки, бу ҳид табиатга мулоийм, мувофиқ, хушбўй, ёқимлидур. Мисоли анбар, мушк, гулоб ва хушбўй гуллар ва шуларга ўхшашлардур. Булардан далил олиб, уларнинг жавҳари ва ҳарорати мўътадил ва моддаси латифлигича аксар вақтда ҳукм қилурлар ёки фалон ҳид ёмон ва ёқимсиз, табиатга муҳолиф, нафратни келтирадигандур, дерлар. Мисоли сассиқ қоврак (ҳилтит), саримсоқ, сасиган нарсалар ва шунга ўхшашлардур. Бундан унинг кайфиятида ўткирлик, ҳарорат ва моддасида зичлик ва қаттиқлик борлигига аксар далил олинур.

Учинчиси, сезувчи қувватга унинг феъли ва таъсири эътиборига мувофиқ дерларки, фалон ҳид ҳароратни сўндирар, мияга тароват бахш этар. Мисоли янги нилуфар, бинафша, олма, янги бодринглардур. Бундан муродлари совуқликдур. Фалон ҳид ҳароратни қўзғотар, мияда қуруқлик пайдо қилар, дерлар. Мисоли мушк, жунди бидастар (кундуз маёғи), мурч, занжабил ва седана (шуниз)лардур. Бундан муродлари ҳароратдур.

Умуман олганда, ҳар қандай ҳид мизожда иссиқ ва ўткир бўлса, табиатга мувофиқ ва мулоийм бўлса кайфиятнинг иссиқ ва қуруқлигига далолат қилур. Ҳидлар мулоийм ҳарорат ва нафсга таскин берур, дилга, руҳга шодлик ва қувват етқизур, мияга рутубат (ҳўллик) бахш этар ва ухлатур. Булардан баъзилари мўътадилликга, баъзилари ҳароратга ва рутубатнинг ғалабасига ҳамда модданинг латифлигига далолат қилур. Баъзилари совуқлик ва рутубатга далилдур. Валлоҳу аълам.

ЛАВН (РАНГ)

Лавн, унинг кўплиги авон бўлиб, ранглар демакдур.

Табобат илмининг дастлабки пайдо бўлиш даврларидаги табиблар мизожга оид кайфиятларни тажриба қилиш хусусида қўллаган усуллари ранг асосида бўлгандурки, бу кўп заиф, ташвишли ва изтиробли бўлиб, умумий қоида эмасдур ва кўп вақт ҳақиқатга тескари бўлур. Жумладан, рангдан далил олиш усули тўғрисида шундай дерларки, рангнинг оқлиги ранг соҳиби бўлган нарсанинг мизожи совуқлигига далилдур. Чунки совуқ ҳўлни оқартирур, чунончи, муз ва қорда мушоҳада қилинур, дерлар. Ваҳоланки, қанд (шакар) ҳам оқдур, аммо мизожининг иссиқлиги баҳсга муҳтож эмас. Маргимуш ҳам оқдур ва мизожининг иссиқлиги, ҳатто заҳри қотиллиги инкор қилиб бўлмайдиган ишдур.

Қора рангли нарсалар қоралик даражасининг миқдорига лойиқ қуруқ – совуқ бўлур, дерлар. Агар қуруқ – совуқ дарахтга ёки хом ва ҳануз сув югурмаган меваларга таъсир қилса уни қора кўмир қилур, мевани қора қилур. Агар олов қора ва қуруқ кўмирга таъсир қилса уни кул қилур, дерлар. Чунончи, айтибдурларки, бир хил давонинг қисмларидан ҳар бир қисми ҳар хил рангда бўлса, масалан, баъзиси оқликка, баъзиси қизилликка, баъзиси сариқликка, баъзиси қораликка мойил рангда бўлса, оққа мойил қисми бошқа қисмларидан совуқроқ бўлур. Мисоли оқ сандал (сандали абйаз)дур, қизил қисмининг совуғи оқ қисмига нисбатан камроқ, сариқликка мойил қисмининг совуқлиги ундан ҳам камроқ, қизил хилининг совуқлиги сариқ қисмидан камроқ, қизилнинг совуғи қора қисмининг совуғидан камроқ, қора қисмининг совуғи барча қисмларининг совуғидан камроқ бўлур, дерлар.

Аммо, қуруқлиги совуқлигининг хилофида бўлурки, оққа мойил қисми қуруқликда бошқа қисмларидан камроқ, сариқликка мойил қисмининг қуруқлиги оқ қисмидан зиёдароқ, қизилга мойил қисмининг қуруқлиги сариқ қисмининг қуруқлигидан зиёдароқ, қорага мойил қисмининг қуруқлиги ҳаммадан зиёдароқ бўлур, дерлар.

Агар бу давонинг табиати иссиқ бўлса, унинг ҳукми совуқ қисмининг акси бўлур, мисоли оқ асал, сариқ асал, яшил

асаллардур. Яшил асал билан қизил асал ҳамма асаллардан зиёда иссиқ бўлур. Оқ асалнинг иссиқлиги бу икки хилнинг иссиқлигидан камроқ бўлур. Тарвуз, қовун, анбаҳларда ҳукм аксар аксинча бўлур, яъни тарвуз, анбаҳ, новвот ранг қовун қизил қовундан ширинроқ ва яхшироқ бўлур. Бошқа ранг қовунлар ҳам таркиби ва рангнинг кучлигига қараб ҳар хилдур. Асл ранг зотан оқ ва қорадур. Бошқа ранглар шу икки рангдан таркиб топган ва таркибига ва рангининг ғолиблигига қараб бир – биридан фарқлидурлар, дерлар.

Билмоқ керакки, атиббо дебдурларки, қаро ранг мутлақо ҳароратга аломатдур, оқ мутлақо совуқликка аломатдур, қизиллик мутлақо мўътадилликка аломатдур, сариқ ранг иссиқлик ва совуқликка аломатдур. Бу атиббонинг сўзларига кўра афюнда бўлган қора ранг билан унда бўлган ўткир ҳиддан маълум бўлурки, афюн совуқ бўлмай, балки иссиқ бўлур. Ваҳоланки, унинг совуқлиги инкорга лойиқ бўлмаган исботли нарсадур. Шунинг учун ранг эътибори билан далил олмоқ заиф, ташвиш келтирувчи ва изтиробга солувчидур. Бироқ аксар вақтда шундоқ бўлса ҳам, лекин бу умумий эмас. Чунки бунда аксар вақт шубҳа ва хато юз берур. Масалан, агар бир ратл сутга икки мисқол афарбийонни хўп майда эзиб, чангдек қилиб, аралаштирилса, сут билан афарбийон иккиси аралашгани ҳаргиз сезилмай, ҳар иккиси бир ягона жинс каби эканлиги ҳаргиз ҳис этилмаса ҳамки, иккиси иккинчи сунъий мизожга етган бўлса – да шунга қарамай, сутнинг ранги ҳеч қанча ўзгармаган бўлса ҳам, бу сут жуда ўткир иссиқлик кайфият ҳосил қилган бўлурки, унинг оқлиги совуқлигини исбот қилолмас.

Таъм ва ҳидга асосланиб ҳукм қилишда ҳам бу ҳукм эътиборга лойиқ бўлмай, ҳақиқатга хилоф бўлур. Мисоли афюн ва кофурдурки, гарчи кайфияти совуқ бўлса ҳам, лекин таъми ва ҳиди шу даражада ўткирдурки, бақувват ҳидларнинг аксарияти устидан ғалаба қилур. Шунингдек, эришининг тезлиги ва қотишининг тезлиги билан ҳам такрорланса ва такрор истеъмол қилишни тажриба қилмай далил олмоқ ноқис ва номукамал иш бўлурки, жазм билан ҳукм қилиб бўлмас. Ҳаттоки бир кайфиятнинг ғалабаси учун жазм ўрнига ҳатто гумони ғолиб ҳам ҳосил қилиб бўлмас, зероки, қўшиланган нарса совуқ ёки иссиқ бўлиши мумкин. Уларнинг таъми, ҳиди ва ранги ҳар бири ўзича айрим – айрим, бир – бирига тескари далолатлар бўлур.

Аммо бир – бирига қўшилиш жиҳатидан яна бўлакларининг аксига далолат қилиши мумкиндурки, ҳар хил бўлақчалари билан

таркиб топган давонинг баъзи қисми ўткир таъмли, баъзи қисми ўткир ранглик, баъзиси ўткир ҳидли бўлиб, бошқа қисмига ғолиб бўлиши ва шу ғолиб қисмининг таъсири аниқ ва сезиларли бўлиши мумкиндур. Чунончи, афюн қўшилган мураккаб маъжунларда афюннинг ҳиди ва таъми бошқа қисмларига ғолиблигидан ёки мураккаб таркибли даволарга кофур қўшилса, кофурнинг ҳиди бошқа барча қисмларига ғолиблигидан ёки рованд (равоч шираси)дан ясалган мураккаб даволарда барча қисмларининг рангига рованднинг ранги ғолиблигидан ва мураккаб марҳамаларга қўшилган қатроннинг қора ранги барча қисмларига ғолиблиги сабабидан ўзаро қўшилган таркибларда шу ғолиб қисмини афюннинг таъми ё кофурнинг ҳиди ё қатроннинг қора ранги ё рованднинг сариқ рангигина зоҳир бўлса бу таъм, бу ҳид ва бу рангга эътиборан ҳар хил ва ҳар навли қисмлари бир ғалат ва хато кайфиятдан холий бўлмас. Бир фикрга қараганда афюннинг талхлиги ва кофурнинг оқлигидан кайфияти иссиқлиги ва бошқа фикрга қараганда кофурнинг ўткирлигидан иссиқ мизожлик бўлиши лозим келурки, бу хато фикр (амри ботил) дур.

Шунинг учун, баъзи даво тахмин ва тасаввур асосида бунёд қилинган бўлиб, табибларнинг айримлари уни иссиқ деб ҳисоблагандурлар. Аллоҳумма, магар бу икки фикрни бир – бирига шундоқ тавжиҳ қилмоқ (солишгирмоқ) мумкин бўлсаки, афюн билан кофурнинг ҳар иккиси мураккаб ул – куво бўлиб, буларда икки қисм ғолиб бўлсаки, бири ҳидга эга, иссиқ ва латиф қисм бўлиб, ҳидни тутиб туришга ва ҳарорат феълининг содир бўлишига сабаб бўлса. Бири эса ерга оид қуюқ совуқлик бўлиб, ранг ҳамда совуқ феълларга асос бўлсаки, баданга киргандан сўнг табиат билан бўлган таъсир қилиш ва таъсир олиш сўнггида иссиқ ва латиф қисми ўз таъсири ҳисобланган феъллар ва таъсирларни юзага чиқариб, сўнгра ўзининг латофати сабабидан тезроқ эриб кетиб йўқ бўлса. Бироқ иккинчи қисми ернинг қуюқ ва зич бўлаги бўлгани учун таъсир қилиши ва таъсир олиши ҳам кечроқ юз бериб, узоқ вақтгача таъсири ҳам боқий қолсаки, бу иккинчи навнинг боқий таъсирини кўрган кишилар уни совуқ деб ҳукм қилган бўлсалар мумкиндур.

Маълум бўлсинки, асл ранг олти хил бўлур. Исмларини арабда абйаз, аҳмар, асфар, ахзар, асвад, азрак дерларки, бу оқ, қизил, сариқ, кўк, қора, қўнғир деганидур. Бу ранглар агар комил ва тўқ рангда бўлсалар тўлиқликларини изҳори учун бир махсус

сифат билан қайд қилиб, абйазу йақақ, аҳмару қоний, асфару фоқий, ахзару носий, асваду ғариб ёки асваду ҳолик, азрақу возиҳ дерлар. Буларнинг ҳар бирларининг далиллари "Қонун"нинг шарҳларида ва "Мабсута" (кенгайтирилган) китобларда муфассал фикр қилингандур. Булар бу жойга сифмагани учун шу қадар мухтасар баён билан кифояландиди.

ДАВОНИНГ ФЕЪЛЛАРИ ВА ХОСИЯТЛАРИДАН ДАЛИЛ ОЛИШ

Давонинг феъллари ва хосиятларидан далил олиш ушбу тариқада бўлурки, унда масом (нафас олувчи тешик) ларни очиш ва ёпиш қуввати бўлса мизожи қуруқ – иссиқ бўлиб, бирозгина совуқлик асари ҳам бўлса, уни мураккаб ул – қуво дерлар. Ҳар қандай давода эритиш ва ёпишқоқлик бўлса унда оловлик ва ҳўллик голиб бўлур. Ҳар қандай давода қувват ўта латиф ва энгил бўлса ва янчилмоққа мойил бўлмаса, масалан, сақамуниё ёки сув билан ювмоққа қобилияти бўлмаса, бунинг мисоли сачратқидурки, бунда оловлик иссиғи бўлган қисми жуда кам ва жуда латифдур ва ерга хос зичлик қисми кўп ва голибдур.

Бошқа даволарнинг аҳволини ҳам шунга қиёс билан далил қилинур. Барча ишларнинг ҳақиқатини Аллоҳ билувчироқдур, чунки У ўша нарсаларнинг яратувчиси ва амалга оширувчисидур.

БЕШИНЧИ ФАСЛ

ТАБИБЛАРНИНГ СЎЗЛАРИДА ЮЗ БЕРГАН ИХТИЛОФЛАР ВА УЛАРНИНГ САБАБЛАРИ БАЁНИДА

Махфий қолмасинки, кўпгина даволар макон, ўсиш жойи, мамлакат ва фаслларга эътиборан ҳамда давонинг хомлиги, пишганлиги, янгилиги, эскилиги ва бошқа сабаблари билан рангда, шаклда ва моҳиятда хилма – хил бўлурлар. Бас, уни текшириб билган киши бир шаҳардан бошқа шаҳарда, бир фаслдан бошқа фаслда, янги, тоза ёки қуриган вақтида, хомликда ва бошқа тафовутлик ҳолатида кузатган ва идрок қилган шакл, ранг, ҳид ва бошқа сифатлари билан баён қилган бўлиб, бошқа

шаҳарда, бошқа фаслда ва бошқа бир аҳволда кўрган киши бошқа тариқада мулоҳаза қилиб, бошқа тариқа моҳият, табиат, фасллар, фойдалар ва зарарларни ўз сезгисига мувофиқ баён қилган бўлур. Демак бу аҳволларнинг ҳар бири иложсиз бир – бирига қарама – қарши бўлурки, барча аҳволда таҳқиқ қилиб билмоқ учун киши ҳаргиз қодир бўлолмас. Шунинг учун ҳар ким ҳар нарсанинг ҳар бир хосияти, фойдаси ва зарарини баён қилмоқда ўзининг хабардорлигига лойиқ миқдорнигина зикр қилур.

Аммо, маълумдурки, бу ишлар шу билангина чегараланиб қолмай, балки фалакнинг ҳолати ва ўзгаришига мувофиқ давонинг мизожи ва хосиятларида ҳам ихтилофлар юз берурки, давонинг моҳияти, феъллари ва хосиятларида иштибоҳ ва шубҳага боис бўлур. Валлоҳу аълам.

Даволарни тажриба қилиб, ҳосил бўлган тажрибаларини жамлаб ва ёзиб кетган кишиларнинг аввали юнонлик Дисқуриду (Диоскарид)дурки, гиёҳ жинсидан бўлган даволар ҳақида китоб ёзиб, "Мақолоти ситта" ("Олти мақола") деб атаган. Баъзилар уни Луқмони Ҳаким деб билурлар. Ундан кейингиси Андрумохиси Асғар (Кичик Андрамохус) бўлиб, у "Тарёки акбар" ("Катта тарёқ") китобини жам қилгандур. Ундан сўнг Раис ул – бағал лақабини олган Жолину (Гален)дурки, у содда дориларнинг фойдаларини зикр қилгандур, лекин бу даволарнинг ислоҳи, бадали ва бошқа томонларини баён қилмагандур.

Таржима қилувчилардан энг биринчиси насоро Видрус бўлиб, сурёний тилидан юнон тилига таржима қилган. Бу таржимада ўз фикридан ҳеч бир сўз қўшмагандур. Сўнг Ҳунайннинг отаси Исҳоқ Нишопурийдурки, сурёний тилидан араб тилига таржима қилгандур ҳамда ўзидан ҳам қўшгандур. Таржимага "Манқулоти Исҳоқ" ("Исҳоқнинг нақл қилганлари") деб ном бергандур. Сўнгра бу кишининг ўғли Ҳунайн овқатларни даволардан ажратиб баён қилгандур. Сўнгра Нажжошиъа бу борада кўп китоблар ёзгандур.

Ислом аҳлида энг аввал китоб ёзиш учун диққат қилган киши Муҳаммад ибн Закарийёи Розийдурки, даволар борасида кенг маълумотларни ўз ичига олган кўп китоблар ёзгандур. Сўнгра Шайх ур – раис Абу Али ибн Сино, сўнгра Ибн Ашъасдур. Сўнг Абу Ҳанифа Дийнаварий, сўнгра Шариф, сўнгра Яҳё ибн Жазла (у "Минҳож" асарининг муаллифи),

сўнгра Жиржис ибн Юҳанна, сўнгра Соиф (Ибн Рушд), сўнгра Амин уд – Давла, сўнгра Ибн Тилмиз (у "Маъно" китобининг муаллифи), сўнгра Абу Райҳон Беруний (у "Ас – Сувайдийя" муаллифи), сўнгра унинг таржимони, сўнгра Ибн Байтор, сўнгра Ҳожа Зайнуддин Аттор (у "Ихтиёроти Бадиъий" ("Бадиъга бағишланган сайланма китоб" муаллифи), сўнгра Шайх Юсуф Бағдодий (у "Мо ло йасаъ ли – т – табиб ал – жаҳла" муаллифи бўлиб, у "Жомиъа Бағдодий" номи билан машҳур), сўнгра Шайх Довуд Антокий (у "Тазкирайи ули – л – асбоб" асарининг муаллифи), сўнгра Ҳаким Али Гилоний (у "Қонун"нинг шарҳловчиларидан бўлиб, даволар бобида анча кенг маълумотлар бергандур). Сўнгра Ҳаким Мир Муҳаммад Мўъмин Танқобуний (у "Тухфат ул – мўъминин" китобининг муаллифи бўлиб, у ҳам анча кенг маълумотларни баён қилгандур). Сўнгра Наввоб муътаид ул – мулук ҳаким Саййид Алавийхон бўлиб, унинг асарлари аксар нотаом ҳолда тарқалгандур, ундан бошқа одам у каби катта ва кенг китоб ёзганлиги маълум эмас.

Ниҳоят марҳум ҳаким Муҳаммад Ҳусайн ал – Алавий ал – Уқайлий ад – Деҳлавий бўлиб, у "Тазкират увли – н – нуҳо" исми ва "Махзан ул – адвия" лақаби билан машҳур бўлган бир айн ус – савоб (ғоят фойдали) асар муаллифидур. Унда ўтмишда яшаган барча табибларнинг содда дорилар ҳақида ёзган асарларининг хулосалари жам қилинган бўлиб, ўқувчиларни бошқа китобларни мутолаа қилишдан беҳожат қилур. Китобни 1185 ҳижрийдан бошлаганлари маълум, аммо тугатилиши номаълумдур. 1200 ҳижрийдан аввал тугатгани эҳтимолдур.

Ниҳоят бу фандан умум Ўзбекистон халқининг истифодаси ва фойдаланиши учун Давлат маъориф идорасининг фармойишига мувофиқ, "робитъухум калбуҳум" мазмуни бўйича, бу билимсиз рақам чекувчи ва ҳеч нарсани билмайдиган жоҳил (яъни Боситхон ибн Зоҳидхон.) ушбу китобни ўзбекча иборага таржима қилдимки, фойдаланилган манбалари юқорида айтиб ўтилган ўтмиш ҳакимларининг китобларидур.

**ДАВОЛАРНИ ЎЗ МАҲАЛЛИДАН ТЕРИБ ОЛМОҚНИНГ
ЙЎЛЛАРИ ВА УНИ ЭҶТИЁТ ҚИЛИБ САҚЛАМОҚ
УСУЛЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА БАЁНИДАДУР**

Билмоқ керакки, давони йиғиб олишда гиёҳ жинсида бўлган ҳар бир давони қайси жой, қайси мамлакат ёки шаҳарда яхшироқ ва бақувватроқ экани машҳур бўлса, уни ўша жойдан олмоқ авлодур. Яна қайси фаслда ва қайси вақтда нашгу намоси ва етилиши мукамал бўлиб, тўлиқ етилган ва хомлиги қолмаган, мўътадиллик даражасидан ўтмаган вақтида олмоқ энг лойиқ ва яхши ишдур.

Агар даво тош жинсидан ёки лой жинсидан бўлса, уни октябрнинг ўнинчи кунларида, яъни ўнинчи ақрабда олмоқ лойиқдур. Сақамуниёни Жабали Антокия (Антокия тоғи)дан олмоқ муносиброқдур. Жумладан, устоз Буқротнинг "Муъолижув кулла маразин би – ақоқийри арзиҳи ва баладиҳи" деган сўзининг мазмунига амал қилиб, ҳар қайси шаҳар ва мамлакатда юз берган касалликни ўша мамлакатда ҳосил бўлган даволар билан муолажа қилмоқ муносиброқ бўлур. Зероки ўша шаҳар ёки мамлакат ҳам, унинг ҳавоси ҳам касал кишига, давонинг етилган бўлишига ва парваришига таъсирлик бўлиши муносабати билан манфаатлироқ ва таъсири кучлироқ бўлур. Бемор ҳам фойда олишга қобилроқ ва қодирроқ бўлур, дерлар.

Бироқ, мукамал баёни шуки, маъданий даволар, тошлар, лойлар ва ер қисмидан бўлган ҳар қандай даволарнинг яхшироғи шуки, маъданнинг ҳам фойда бобида аввалдан машҳур ва маълум бўлган ишончли маъдандан қиш фаслининг аввалги қисмларида, куз фаслининг охириги қисмларида олингани яхшироқ, муносиброқ ва авлороқ бўлур, яъни бу давонинг яхшиси қайси шаҳар, қайси мамлакат маъданидан ва фойдали тажриба ўтгани машҳур бўлса, шу маъдандан олмоқ ва бошқа маъдандан олмаслик муносиброқдур. Масалан, қалқидусни Қибрис номли навдаги мис маъданидан, зожни Кирмондан, ложувардни Кошғардан, ферузани Нишопурдан, лаълни Бадахшондан, ёкутни Пикудан, луълуъни Баҳрайн дарёсидан ва Ҳўрмуздан олинган бўлса

яхшироқ бўлур. Бошқалари ҳам шу тариқада муносиб ва мувофиқ маъдандан олинган бўлса яхшироқ бўлур. Яна ҳар қанча ҳажми каттароқ, ранги софроқ ва рангдорроқ, тиниқ рангли, обдор ва холис (тоза) бўлса, майдаланган, гарду губор, тупроқ ва бошқа ножинс нарсалар аралашувидан холи бўлса яхшироқ бўлур.

Билмоқ лозимдурки, подзаҳр, тарёқ ва тин (лой)ларнинг ҳар бири ранг ва ҳидларида барқарор ва яхшилиқ сифати баркамол бўлса, шунингдек қийр, мўмиё, нафт (нефть) ва шуларга ўхшашлар ҳам шартларга эгадур. Дарахт ва гиёҳлардан иборат бўлган ўсимлик даволарнинг ҳам барги ва гулини олишда ҳам лозимдурки, уларнинг яхши ва бақувват бўлмоғи учун махсус бўлган макондан ўзига лойиқ ва муносиб бўлган вақт, фасл, замонда ва ўзи камолига етган ва ҳануз хазон бўлиб, танасидан тўкилмаган ёки танасида сўлиб, пажмурда бўлмаган, ранги, ҳайъати ва ҳиди ўзгармаган ҳолатида олинган ва соя жойда қуритилган, гарду губор ва намдан сақланган бўлса (яхшироқдур). Қуёш заиф қолмайдиган даражада камолига етказиб қуритиш мақсад бўлса уни камоли эҳтиёт билан қуёшда қуритмоқ мумкин бўлур.

Агар даво майда уруғлар жинсидан бўлса, дони табиий шаклда боғланиб, эти мустаҳкам, рутубат мўътадил даражада қуригандан сўнг ҳамда хомлик асари зойил бўлгандан кейин ва барги сўлигач, олиб, соя жойда қуритмоқ, гарду губордан бегона жинс бўлган нарсаларнинг аралашувидан, нам ва рутубат етмоқдан ё кўп иссиқ ёки кўп совуқ етмоғидан ҳамда ортиқча қуриб кетмоғидан сақламоқ лозим бўлур.

Билмоқ лозимдурки, ўсимлик даволардан баъзиси бирига – бири муқобил ва тесқари кайфиятлик даволар кайфияти издан чиққан шаҳарларда, ери қаттиқ бўлган жойларда кўпроқ топилур. Бундай жойларда бўлган даволарнинг қуввати доимо бақувватроқ бўлур. Шунинг учун чўл, даштлар, тоғлар, саҳролар ва тошлоқ жойларда бўлган даволар бўстоний (боғ) навига нисбатан бақувватроқ бўлур.

Совуқлик даволарнинг совуқлиги иссиқ ҳаволи жойларда бақувватроқ бўлур. Қуруқ мизожлик даволар нам ҳаволи жойларда қуруқ, мизожи бақувватроқ бўлур. Ва бил – акс ҳўл мизожли даволар қуруқ ҳаволи жойларда бўлса бошқа жойда бўлганига нисбатан қуруқлиги зиёдароқ ва яхшироқ бўлур.

Агар даво гиёҳларнинг танаси ва дарахтларнинг шохларидан иборат бўлса, аввало у ҳолига лойиқ камолга етгандан сўнг, қуримоқ, сўлмоқ, эгилмоқ ва ўрилмоқдан бурунроқ бўлган даврида олмоқ муносибдур ва мазкур бўлган тариқада қуритиб сақлангай. Агар даво иддизлар қисмидан иборат бўлса унинг меваси ёки уруғи олингандан сўнг баргини тўкадиган вақтига яқин, лекин ҳануз тўкмаган вақтида, балки кузнинг охирроқ вақтида олмоқ лозимдурки, мазкур тариқада қуритиб олинур. Агар у даво хашак жинсидан иборат бўлса унинг камолга етиб пишган, лекин нуқсон етмаган тару тозалиги ҳануз боқий ҳолида ҳаммасини олиб, зикр қилинган тариқада қуритиб, мазкур тариқада сақлаб қўйилур, ёки ишлатишга лойиқ, таъсирли, муносиб ва нафли бўлгай. Агар даво мевалар жинсидан бўлса усул шуки, аввал етилиб пишгандан сўнг сўлимоқ ва тўкилмоқдан олдин дарахтидан олиниб, зикр қилинган усулда қуритиб сақланур. Бироқ унинг хоми зарур бўлса ёки чала пишгани керак бўлса зарур вақтида олиниб, истеъмол қилмоқ мумкиндуру. Агар хом вақтида олиниб, сақламоқ мурад бўлса, унинг шаклини ўзгартирмаган ҳолда зикр қилинган тариқа эҳтиёт қилиб, пўсти билан қуритмоқ лозим бўлуру.

Агар давонинг пўстини олиб пок қилмоқ ёки варақ – варақ қилиб кесиб қуритмоқ лозим бўлса у вақтда ночор пўсти олинур. Баъзи давони бузилишдан, моғорлашдан ва қурт ейишидан эҳтиёт қилмоқ учун аввало уни ипга тизиб, қуритмоқ зарур бўладиган бўлса, ипга териб, осиб, соялик ҳавода қуритилур. Сўнг уни гард ғубор,, нам ва рутубат, фасод, бих, мағор ва қурт пайдо бўлмоқдан ва бошқа зарар етказадиган нарсалардан эҳтиёт қилиб сақламоқ лозимдур.

Жумладан, яна гиёҳ қисмидан бўлган даволарни тўлиқ пишган вақтида ва ҳануз қуримоқ, сўлмоқ ва бошқа нуқсондан омонлигида олган яхшидир. Гиёҳлар ўсган жойдаги ҳавонинг соф ва қуруқлиги албатта унинг кудурати ва совуқлигига нисбатан яхшидур. Агар ёмғир теккан ва ё ёмғир вақтига яқин ва ҳаво ҳам ёмғир асари билан ва туман буғларига яқин ёки таъсирланган бўлганидан яхшироқ бўлуру. Агар ёмғир кўрган ёки ёмғирга яқин нам ҳаво вақтида олинган бўлса қуввати заифроқ бўлуру. Саҳрода кўкарган даво қисми бўстонда ва сувлик

жойда кўкарган даво қисмидан бақувватроқ бўлур. Лекин ҳажми кичикроқ ва ингичкароқ бўлур. Аммо жабалий (тоғдаги) қисми саҳродаги қисмидан ҳам бақувватроқ бўлур.

Гуллар ва гунчаларни ҳарна қадар ўсуқ, ёзуқ, хушбўй ва ҳануз сўлимагани бу таърифга қарама – қарши бўлган қисмлардан яхшироқдур. Фақат қизилгулни тўлиқ ва охиригача очилганидан чалароқ очилгани яхшироқ бўлур ҳамда бўстоний қисми саҳровий қисмидан яхшироқ бўлур.

Барглар қисмидан нақадар қалинроқ, хушбўйроқ ва янгироқ бўлгани яхшироқ бўлур. Аммо шох ва илдизлар қисмидан бўлган даволиклар жинсидан эгрилик ва сўлиганликдан холийроқ ёки эгрилик ва сўлиганлиги камроқ бўлгани яхшироқ бўлур. Уруғлар жинсидан нақадар донаси каттароқ, семизроқ, ёгликроқ ва вазни оғирроқ бўлгани яхшироқ бўлур. Аммо мевалар жинсидан ҳарна қадар шодоброқ, гўшторроқ ва вазни оғирроқ бўлса, ранги, таъми ва ҳиди зиёдароқ бўлса, яхшироқ бўлур.

Лабани шубрум, яъни ғумай ўтнинг сути қачонки унинг янгиси мавжуд бўлса, ундан қабул қилинган усул бўйича сут олинур. Агар янгиси мавжуд бўлмаса унинг қуруғини иссиқ сувга ивитиб, офтобга қўйилур. Сувга чиққан ширасини олиб, яна офтобга қўйилур, токи қуюқ ва ширадор бўлгай. Сўнгра боқий қолган сувидан ажратиб қуритилур.

Афюн деб аталувчи кўкнор сутини Миср кўкнорисидан ёки Гозирун кўкнорисидан ёки Мисрга қарашли бўлган Азимобод кўкнорисидан баён қилинадиган усулга мувофиқ шира олинурки, афюн дегани шудур. Бошқа сутларни ўзига махсус бўлган маконларида ва лойиқ замонларида, жумладан, қайси жойда бақувват бўлса, ўша жойдан олинур. Қуввати заиф бўлган жойдан олинмас.

САМУҒ (ЕЛИМЛАР)НИ ОЛМОҚ ТАРТИБЛАРИ

Самуғ, яъни елимларни олмоқ тартиблари шундайки, уни офтоб чиқишидан бурунроқ ёки офтоб ботгандан сўнг олмоқ лозимдур. Уни олиш вақтида ҳаво соф ва булутдан холи бўлиши, елим қуриб ёрилиб, ўз – ўзидан танадан кўчиб тушмаган бўлиши керак.

АСОРА (ШИРА)ЛАРНИ ОЛИШ

Янги барглардан, янги мевалардан, янги илдизлардан ва бошқалардан олинур, оловда қайнатилмас, балки ҳавода ва офтобда қуритилур ва бегона нарсаларнинг қўшилувидан эҳтиёт қилиб сақланур. Масалан, ақоқиё ва ҳалиланинг шираси, анбарборис ва бошқаларнинг ширасидур. Истеъмол вақтида ҳам қайнатилмас. Фақат сақамуниёни қовурмасдан истеъмоли жоиз эмас.

АДВИЙАИ ҲАЙВОНИЯ, ЯЪНИ ҲАЙВОНОТ БАДАНИДАН ОЛИНАДИГАН ДАВОЛАР БАЁНИДА

Билмоқ лозим ва вожибдурки, табиий яратилишида барча аъзоси соғлом ва бенуқсон бўлиб, бадани семиз, ўзи ёш ҳайвонни сўйиш вақти баҳор фаслидур ёки ёз фаслининг аввалидур, бундай ҳайвон қарилликка юз қўймаган, заифлик ва нуқсон юз бермаган бўлиши керак. Бу жумладан бири тўрт ёшли семиз эчкининг қони бўлиб, у буйрак ва қовуқда пайдо бўлган тошни майдалаб, сийдик билан туширишда зўр ва шиддатли таъсири бўлгани учун "йадуллоҳ" деган сўз билан унга исм бергандурлар. Бу қонни олиш йўли шундайки, уни сўйган вақтда аввалги ва охириги чиққан қони тўхтатилмасдан ерга туширилур. Оралиқ фурсатда чиққан қонни бир идишга тушириб олинур ва бир муддат қўйиб турилур, токи қон ивиб, қотиб қолур. Уни пичоқ билан кесиб, реза – реза қилиб, бир чинни товоқ ёки қалайланган баркаш ёки бир парча покиза бўзни ёзиб, мазкур қонни унга ёзилур, гарду ғуборлардан эҳтиёт учун устига яна бир докадек юпқароқ нарсани ёзиб, офтобга қўйиб қуритилур. Керак вақтида ундан бир мисқол миқдорини карафс (петрушка)нинг суви ёки шароб билан ичилса буйрак ва қовуқдаги тошни майда қум қилиб, сийдик билан қўшиб туширишда ажойиб таъсирли даводур.

Ҳар бир давони ўз шароити билан олинса ва тўлиқ ғайрат билан сақланса ва эҳтиёт қилинса, манфаатдан холий бўлмайд.

ҲАЙВОНОТ ЎТИНИ САҚЛАМОҚ ТАДБИРИ

Заҳирайи ҳайвонот (ҳайвонотнинг ўт – суюқлиги)ни сақламоқнинг тадбиридан бири шуки, уни доимо янгидек сақламоқ лозим. Бунинг йўли шундайки, ўт қопини жигардан ажратиб, кесиб олгандан сўнг, шу кесилган жойини бир бақувват ип билан маҳкам боғлаб бекитилур, токи тўкилиб кетмаслиги учун оғзи берк бўлгай. Сўнг уни бир шишага солиб, кўмадиган миқдорда устига асал солингай, шунда асал ҳавонинг таъсир қилишига қаршилиқ қилур. Агар шаҳарнинг ҳавосига иссиқ ва ҳўл голиб бўлса, асални яхшилаб қайнатиб, қиёмига келтириб, сўнг шишага солинур.

ҲАЙВОННИНГ ЧАРВИ ЁҒИ ВА ИЛИК ЁҒИНИ БУЗИЛИШИДАН САҚЛАМОҚ ТАДБИРИ

Бунинг тадбири шуки, аввало бир неча кун асалга солиб сақланур, сўнгра олиб, шишага солиб, шишани каноп латтага ўраб, соя жойга осиб қўйилур. Агар уни қалайдан бўлган идишга солиб сақланса ҳам тезда айнимас.

БОШҚА ДАВОЛАРНИ САҚЛАМОҚ ЙЎЛЛАРИ

Бунинг тадбири шулки, баъзи дорини бошқа баъзи даво билан бирга бир идишда сақламоқ бири бошқа бирини сақламоққа сабаб бўлур. Масалан, кофурни мурч билан, пўлат қипиғи (буродаи оҳан)ни оҳанрабо билан, товуқнинг тухумини туз билан, созажни дафна – лавр баргини) занжабил билан бир идишда бирга сақланса, буларнинг ҳар бири бошқа бирига ислоҳ қилувчи ва бузмасдан сақловчи бўлурлар.

Аммо маъданий нарсаларни ғайри маъданий нарсалар билан қўшиб қўйиб бўлмас. Ширалар ва елимлар жинсини қалай ва кумушдан бўлган идишларда сақламоқ, ароқ ва сув жинсини оғзи танг ва тор бўлган шишага солиб, оғзини маҳкам беркитиб сақламоқ лозим ёки улар руҳдан бўлган идишларда яхши турар.

Барглар, гуллар ва илдизларни намли жойлардан ва ўткир иссиқ, офтобли жойлардан узоқ жойларда эҳтиёт қилиб сақламоқ лозимдур.

ЕТТИНЧИ ФАСА

СОДДА ДОРИЛАРНИНГ УМРИ, ЯЪНИ ҚУВВАТИНИНГ БОҚИЙЛИК МУДДАТЛАРИНИ ҚИСҚАЧА БАЁНИДА

Билмоқ керакки, содда (ёлғиз) даволар уч жинсдан холи бўлмас, ё маъданий бўлур, ё наботий бўлур, ё ҳайвоний бўлур.

МАЪДАНИЙ ДАВОЛАР

Маъданий қисмининг таркиби томм ут – таркиб ва заиф ут – таркиб бўлур. Танаси ҳам мулоим ёки қаттиқлик эътибори билан қувватда ва таъсирда тафовутлик ҳамда ўша қувватнинг боқийлик муддати ҳам фарқли бўлурки, бу муддатнинг номини "умр" дейилур. Масалан, олтин, олмос тоши, ёқут, зумуррад ва шунга ўхшаш маъданларнинг қуввати узоқ муддат боқий турар ва бузилмас. Аммо кумушнинг боқийлик муддати олтиннинг боқийлик муддатидан камроқ бўлур. Таркиби ноқис (ноқис ут – таркиб) бўлган маъданиётлар, масалан, темир ва қўрғошин кабиларнинг қуввати кўп боқий турилмас ва фосид бўлур. Хусусан, сувда ва лойда бир муддатгача турган ва кўмилиб қолган бўлса, тезроқ бузилиб, йўқ бўлур. Зангорнинг қуввати бир йилгача боқий турар, сўнгра аста – секин йўқ бўлур. Упанинг қуввати олти ойда зойил ва ботил бўлур. Муртакнинг қуввати бир неча йиллар боқий бўлур. Муртакни мурдорсанг ҳам дерлар.

Шунингдек, иқлимие, марқашишо ва тўтиёни ҳам қуввати бир неча йиллар боқий турар. Аммо ҳажари подзаҳр, яъни Хитой конидан ва Қандаҳордан олинадиган подзаҳртошнинг ҳушранг, хушбўй ва текис навларининг қуввати ҳам узоқ муддатгача боқий турар. Марвариднинг боқийлик муддати ундан камроқ бўлурки, рангининг сафоси ва жилоси боқий бўлса яна ҳам яхшидур. Сафоси зойил бўлса қуввати ҳам йўқ бўлур.

Тин, яъни лойлар жинсидан бўлган даволарнинг қувватлари, агар хушбўй бўлса, масалан, Доғистон лойи (тини доғистоний) ва муҳр лойи (тини махтум) кабиларнинг қуввати марварид қувватининг муддатидан камроқ боқий турар. Аммо бу қувват ва муддатлар лойнинг бутун бўлган ҳолига эътиборандур. Агар уни

янчиб майдаланган бўлса қуввати андак фурсатда заиф ва зойил бўлур ва бошқа оддий тошларнинг қаторида таъсирсиз қолур. Агар ҳиди нарса бўлса модомики ҳиди боқий экан, қуввати ҳам боқий турар, ҳиди зойил бўлса, қуввати ҳам соқит (йўқ) бўлур.

ФОИДА. Билмоқ лозимдурки, аксарият олимларнинг фикрларича, симоб билан олтингургуртнинг вужудига қўшилиб, жам бўлган жузви фардлар, яъни зарралари қўшилишдан аввал ёлғизлик ҳолларида ер ичига ёйилган паришон ҳолда бўлурларки, бунинг номини "басоити мутатарриқот" дерлар. Агар бу симоб билан олтингургуртнинг жавҳарлари соф бўлса ва олтингургуртнинг оловлик қуввати (қуввати норийяси) голиб бўлса, маъдандаги ўша симоб билан олтингургурт таркибига Аллоҳу таъолодан файз етиб, олтинлик суврат ҳосил бўлур. Агар бу даражадан симоб голиб бўлса ва олтингургуртнинг оловлик қуввати кам ва заиф бўлса ундан кумуш ҳосил бўлур. Агар симоб ва олтингургуртнинг бўлакларида сафолик бўлмай, жавҳари ёмон ва ифлос бўлса ҳамда олтингургурт симобга нисбатан кам бўлиб, симобнинг совуқлиги ва сувлик қуввати голиб бўлса, кумуш бўлолмай, қалайлик суврати ҳосил бўлур. Агар жавҳарида ифлослик бўлса, қалай ҳам бўлолмай, қўрғошинлик сувратини ҳосил қилур.

Агар симобнинг жавҳари пок ва тоза бўлиб, асбоби собиға (рангловчи сабаб) кўп бўлса тилларанг қилолмас, бас ундан мис ҳосил бўлур. Агар шу ҳолатга симоб етарли миқдорда бўлса ҳам олтингургуртнинг оловлик қувватидан ҳосил бўлган қуруқлик шиддатли бўлса ундан руйи тўтиё, яъни рух ҳосил бўлур. Агар олтингургуртнинг жавҳари соф бўлиб, симобнинг жавҳари тоза бўлмаса бунинг нотозалигига олтингургуртнинг бўёвчи қуввати кифоя қилолмас, демак мураккаб зарралардан темир ҳосил бўлур. Агар бу ҳолга олтингургуртнинг оловлик қувватидан ҳарорат ва қуруқлик таъсири зиёдароқ таъсир қилган бўлса ундан пўлат ҳосил бўлур, дейдилар.

Кимиё санъати аҳлларининг ақидаларига, маъданий нарсаларни ўз китобларида баён қилинган махсус амаллар билан бирларининг ҳолини бирларига келтирмоқ, масалан, кумушни олтин қилмоқ учун кумуш жавҳаридаги ёмон кайфиятини зойил қилмоқ ва шу сабаб билан кумушни олтин қилмоқ мумкинлигини ёзибдурлар.

Лекин, шоядки бу сўз айни ҳаёлот бўлиб, бошқа асоси йўқдур. Зеро умумий қоидадурки, тўлиқ айлангириш маҳолдур. Шунингдек, нозик жавҳарли тошларнинг янчилмагани, масалан, ёқут ва олмослар каби тошларнинг асл модалари симоб билан олтингургуртдур, фақат фарқлари софлик ва ифлослик жиҳатдангина тафовутлари бордур. Валлоҳу аълам.

Шунингдек, агар симоб тоза ва яхши бўлмаса ва олтингургурт соф бўлмаса бир – бирига таркибда мустаҳкам бўлолмас, яъни узоқ муддатгача у нарса ўз навини сақлаб туролмас ва фосид ҳамда нобуд бўлур. Агар ҳар иккиси яхши ва тоза бўлса унинг таркиби маҳкам бўлур, яъни ўзининг навини узоқ муддатгача сақлаб турар ва фосид бўлмас. Валлоҳу аълам.

НАБОТИЙ (ГИЁҲДАН ОЛИНАДИГАН) ДАВОЛАР

Давойи наботийя (гиёҳдан олинадиган) даволар ўн битта синфга ажралурлар, зероки ё елимлар синфи, ё бузур ва уруғ (дон)лар синфи, ё шира (асора)лар синфи, ё гуллар ва ғунчалар синфи, ё ёғлар синфи, ё сутлар ва йаттуётлар синфи, ё барглар синфи, ё мевалар синфи, ё шохлар синфи, ё илдизлар синфи, ё леҳолар, пўстлар ва шунга ўхшашлар синфидур.

Елимлар

Елимлар самғи арабий (араб елими), катиरो, ушшақ, жовшир, сакбинаж, лак, дам ул – аҳавайн ва шунга ўхшашлар бўлиб, қувватларининг боқийлик муддати уч йилгачадур.

Ширалар

Шира (асора)лар, чунончи, ақоқиё, ҳузази ҳиндий, ҳузази маккий ва афюн (буни қадимий истилоҳда асораи хашхоши баррий (ёввойи кўкнор шираси дер эдилар, коти ҳиндий, дам ул – аҳавайн (буни “Хулосот ут – тажориб” муаллифи асораи абухалсо дер эмишлар ва бунинг сақланиш муддати улардан камроқдур).

Гуллар ва ғунчалар

Азҳор ва фуққоқ, яъни гуллар ва ғунчалар демақдур, чунончи, бинафша, нилуфар, қизил гуллар, говзабон гули, изхир ғунчаси, қайсум ва шуларга ўхшашлардур. Барглардан, чунончи, санойи маккий, говзабон, мозарюн, созажи ҳиндий, ос дарахтининг барги, форсиёвушон ва шуларга ўхшашлар бўлиб, буларнинг

сақланиш қувватлари уларнинг бақувват ёки заифликларига қараб бир – биридан тафовутли бўлур. Бир йилдан икки йилгача боқий турар, сўнг заифлашур, сўнг эса йўқ бўлур.

Сутлар

Сутларким, йаттуётдан иборат (ёпишқоқ ва ўткир) бўлиб, чунончи, сақамуниё, фарфиюн, афюн ва шуларга ўхшашдур. Сақамуниёнинг қуввати йигирма йилгача боқий турар, сўнг заифлашиб, охири йўқ бўлур. Фарфиюннинг қуввати тўрт йилгача боқий турар, сўнг заифлашиб, охири йўқ бўлур. Афюннинг қуввати элик йилгача боқий турар, баъзилар бундан ҳам кўпроқ дейдилар. Қисқаси, кўпчилик гиёҳлардаги сутларнинг қувватлари ўн йилгача боқий турар.

Ёғлар

Ёғлар, чунончи, зайтун ёғи, баласон ёғи, қунна, қатрон ва шунга ўхшашлардур. Булардан совуқ мизожликлари тезроқ бузилур, хусусан, унинг ҳам совуқ, ҳам ҳўл мизожлиги тезроқ бузилур. Баъзиси бир ой, баъзиси икки ой, баъзисининг қуввати уч ойда қувватининг даражасига қараб тафовут билан бузилур. Мизожи иссиқ ва ҳўл бўлган ёки иссиқ ва қуруқ бўлгани ўз даражаларига қараб, баъзисининг қуввати икки йилда бузилур ва йўқ бўлур. Аммо баласон ёғи сутлар ва ширалар қабилдан бўлиб, қуввати узоқ муддатгача боқий турар. Баъзилар у қанча эски бўлса қуввати шунчалик кучли бўлур, дейдурлар. Шунингдек, кофур ёғи, зайтун ёғи ва изхир ёғининг қуввати икки йилгача боқий турар.

Мевалар

Мевалар, масалан, унноб (жилонжийда), сапистон, ҳабби баласон, мозу, баллут (тут), олу (ча), олуболу, олма, беҳи анор, бодом, ёнғоқ, жавзи бавво, қаранфул (қалампирмунчоқ), қоқулла, омила, мурч, ҳалила, балила ва шунга ўхшаганларнинг сақланиш қуввати фарқли бўлиб, булардан серёғ бўлганлари, масалан, ёнғоқ мағзи, бодом мағзи, писта мағзи, чалғуза, норжил, кунжут, кўкнор дони, бодринг, тарвуз, қовоқ уруғлари, булар агар ички пўсти билан турган бўлса, унинг қуввати то бир йилгача боқий турар. Агар ички пўсти олинган бўлса фақат бир ҳафта, балки камроқ вақтда қуввати зойил ва ботил ҳамда фосид бўлур. Хусусан, писта ва ёнғоқ тезроқ ботил бўлур.

Дон ва уруғлар

Бузур (дон ва уруғ)лар қисми, чунончи, бодом, зира, каравиё, косний (сачратқи), коҳу, кашнич, кўкнор, кунжут ва шунга ўхшашлардан камёғроқ қисмлари, масалан, ҳалла, ҳурф, хардал, бодён ва шунга ўхшашларнинг қуввати, агар намлик, рутубат, чанг ва ҳаводан эҳтиёт қилинса, икки — уч йилгача боқий турар.

Шох, томир, илдизлар

Шохлар, майда томирлар, попуқлар, илдизлар, пўстлоқлар, масалан, уд, баласон, зарнаб, шийтараж, шукоё, бодовард, косний, оқзира томири (бихи розиёна), луффоҳ, карафс (петрушка), изхир, жентиёна, оқирқарҳо, турбуд, дорчиний, қирфа, солиха, моҳийи заҳраж, ковул томирининг пўсти, анжабор ва шуларга ўхшашлар ўзларининг бақувватлиги, заифлиги, жавҳарининг бўшлиги ва қаттиқлигига қараб ҳар хил бўлур. Масалан, қуст, зированд, важж, дорунаж, зардчуба, дорчиний, қирфа, солиха, занжабил ва шуларга ўхшашларнинг қуввати ўн йилгача боқий турар, сўнг аста — секин зойил ва йўқ бўлур.

ҲАЙВОНОТДАН ОЛИНАДИГАН ДАВОЛАР

Адвийяи ҳайвонийя (ҳайвонотдан олинадиган даволар), масалан, чарви, ўт суюқлиги, инфаха, шох, бўёқ, тирноқ, забал, баъир ва қонлардур. Бас, арабийда шаҳм, форсийда пиҳ дейиладиган чарби (чарви)ни ҳайвон танасидан ажратиб олинган кунда тузлаб қўйилса, қуввати бир йилгача боқий турар, лекин уни марҳам дорилар ва баъзи мураккаб дорилар ҳамда баъзи касаллар учун ишлатиб бўлмас.

Арабийда марора, ўзбекчада ўт деб аталувчи заҳранинг боқийлик қуввати уни яхшилаб қуритмоқ ва яхши сақламоқ шарти билан кўп йилларгача боқий турар.

Инфаха, яъни панирмоя бу — ҳануз онасининг сутидан бошқа нарсани овқат сифатида емаган ва ичмаган (қуён) ёш боласининг меъдасидан иборат бўлиб, қувватининг боқийлик муддати кўп йилларга етар.

Забал, баъир ва дам, яъни тезак ва қонлар, масалан, ит, кафтор (ёлдор бўри), эчки, бўри ва бошқа ҳайвонлардан олинур. Буларнинг боқийлик муддати бир йилгачадур.

Жуңди бидастар, яъни қундуз номли сув ҳайвонининг мойги бўлиб, қувватининг боқийлик муддати ўн йилгача давом этар. Валлоҳу аълам.

САККИЗИНЧИ ФАСЛ

ТАОМ ЕМОҚ ВА ИЧМОҚ, БИРИ–БИРИГА ҚЎШСА ХИЛ КЕЛМАЙДИГАН ТОМЛАР БАЁНИДА

Билмоқ керакки, тандуруст ва соғлом киши то ўзида холсизликни сезмаса, чин очлик ва ташналикни ҳис қилмаса, емоқ ва ичмоққа ружуъ қилмагай. Агар чин очлик ва ташналик бўлса, шу вақтдагина ҳожатга яраша емоқ ва ичмоқ мумкин бўлур. Ҳожатдан ортиқча емоқдан ҳазар қилмоқ лозимдур, балки вожибдур. Хусусан, ҳазмнинг бузилиши кўп миқдорда ва хил келмайдиган таомлар сабабидан озор топмоқ, меъдада фасод, кекирганда бадбўйлик юз беради. Бу миқдорда ва тариқатда таом емоқни ҳаром деб билмоқ лозим ва вожибдурки, бу ҳолат ўта зарарлиқдур.

Чин очлик ва чин ташналик бўлмаса тўқ ҳолда таом емоқ ва ичмоқдан эҳтиёт бўлмоқ лозимдурки, бу ҳақда Шайх Абу Райҳон Беруний раҳимаҳумуллоҳ ёзган китобларини Имом Шаъроний араб тилига таржима қилган бўлсалар керак ёки зотан Абу Райҳон ўзлари арабий иборат билан ёзганларига воқиф бўлолмадим, ҳарқалай “Тазкират ас — Сувайдийя”^{*} номли китобларида ёзилган байтлари ҳам ҳожатдан зиёда таомнинг зарар эканига далилдур.

Байт:

Салосу муҳликотун лил — аном,

Во доъийату — с — саҳиҳа ила — с — сақом.

Давому мудомматин ва давому ватй,

Ва идхол ут — таъоми ала — т — таъом.

* Бу асарнинг Беруний қаламига мансублиги аниқ эмас, чунки унинг номи Беруний асарлари рўйхатида учрамайди; ундан ташқари, Беруний табобат билан кўп шуғуланмаган ва деярли барча асарларини араб тилида ёзган.

Важъал таъамака кулли явма марратан,
Ваҳзар таъоман қобла ҳазм ат – таъом.
Ваҳфаз маниййака мастат аъта фаиннаҳу,
Моъ ул – ҳаёти йасуббу фи – л – арҳом, –
деб ёзибдурлар ва шу мазмунни таъкид қилибдурлар.

Шунингдек, зўр ҳаракат, шиддатли меҳнат ва риёзат натижасида бадан қизиби, мизожда ҳарорат қолиб бўлиб турган ҳолда таомдан ҳазар қилмоқ лозимдурки, мумкин бўлса, у одам ҳарорат таскин топтоқдан сўнг ейиши ёки оз – оздан, бўлиб – бўлиб ейиши лозим бўлур. Хусусан, муяссар бўлган таомни ҳазми оғир, гализ ёки аввал еб одат қилинмаган ғайри оддий таом бўлса, то баданнинг ҳарорати таскин топтомагунча ундан тортинмоқни вожиб деб билмоқ лозимдур.

Алал – хусус ҳавонинг ўткир иссиқ ёки шиддатли совуқ вақти бўлса бундай таомдан сақланмоқ жуда лозимдур, балки аввало совуқ сув билан мазмаза қилмоқ (оғизни чайқамоқ), қўл ва юзни совуқ сув билан бир неча марта ювмоқ, агар бу тадбир билан ҳам ҳарорат таскин топмаса, оз – оз миқдордан совуқ сув ичмоқ лозим бўлур, токи ичдаги ҳароратнинг таскинига ёрдам бергай. Яна таом идишини рўбару қўймоқни ҳам лозим дебдурлар. Шоядки бу сўз ҳикмат жиҳатидан бўлмай, балки одоб жиҳатидан айтган бўлсалар.

Луқмани кичикроқ олмоқ, яхши чайнаб, кўп майдаламоқ лозим. Ёз вақтида, кундузнинг аввал вақтида совуқ таом ва қиш кунларининг ўрта вақтида иссиқ таом, баҳор ва куз фаслида мўътадил таом тановул қилмоқ муносибдур. Бир кеча – кундузда икки бор ёки бир бор таом емоқ муносиб бўлур. Агар ҳар икки кунда уч марта бўлса, шу тартибдаки, аввал вақтида бир марта, охир вақтида бир марта ва иккинчи куннинг ўртасида бир бора таом ейилса яхшироқ бўлур, дерлар.

Таом ейиш вақтини кўп узоқ вақтгача чўзмоқ ёки қисқа фурсатда чала чайнаб тез емоқдан ҳам ҳазар қилмоқ лозим, балки яхшилаб, мулойим қилиб чайнаб, мулойимлик билан ютмоқ, бурунги таом ҳазм бўлиб ўтмаган вақтида бошқа таом емоқдан ҳазар қилмоқ лозим бўлур. Хулоса шуки, чин очлик ва чин ташналик пайдо бўлмаган вақтда таом емоқ ва сув ичмоқ кўп зарар қилур.

ТАНБИҲ. Маълум бўлсинки, таомни қайси вақтда, қандай миқдорда, бир кунда неча марта емоқ кўпчиликка ва ўрта ёшли, ўрта ҳолли кишиларга нисбатандур. Аммо, ёш гўдак, иссиқ мизожли кишилар, меъдаси бақувват кишилар ва совуқ мизожли кишилар учун ҳар бирига муносиб бошқа нав хоссалари бўлур ва битта ҳукм барчага баробар бўлмас.

Яна таом миқдори тўғрисида шу нарса лозимки, ҳануз кўнгида яна бироз таом ейишга майл ва хоҳиш борлик вақтда таомдан тўхтамоқ ва қўлни тортмоқ лозимдур. Овқат емоқда аввало ҳазми энгил, мўътадил таомдан бошлаб, агар мумкин бўлса, шунга қаноат қилмоқ ёки икки хил таом тановул қилинса, сўнгидадан бир неча қадам йўл юрмоқ яхшидур. Зероки бу хилдаги тадбир аксар баданнинг таңдуруст ва саломат бўлмоғига ва сезгилар қувватининг яхши ва соф бўлмоғига сабаб бўлур.

Таомнинг аввалгиси тўлиқ ҳазм бўлмай туриб, иккинчи таомни бирини – бирига қўшиб юргучи кишиларнинг бадани оғир, сезги қуввати кам, хира ва зеҳни кам бўлур. Жилма – хил касалликлар ва иллатлар бундай кишиларда пайдо бўлиб турар.

Янги ва иссиқ нон емоқдан, совуқ сувни дам олмай, охиригача симириб ичмоқдан ҳазар қилмоқ лозимдур, чунки булар меъдадан бухорот (буғлар)нинг кўтарилмоғига сабаб бўлур. Меъдада таом ва бошқа хилтлар уфунат (чириш ва сасиш) пайдо қилмоғига сабаб бўлур. Шунингдек, аввал қуюқ овқат (газойи касиф) тановул қилган киши орқасидан суюқ овқат (газойи латиф) тановул қилса меъда ва табиий қувват охириги ширин суюқ овқатни ҳазм қилур ва унинг ҳазм бўлган жавҳарини юборишда аввалги кеч ҳазм бўладиган овқатнинг ҳазм бўлишига улгурмаган жавҳаридан ҳам аралаштиргани учун баданнинг мажроси (йўли) ва масом (тешик)ларида ўрнаб, масомларни бекитиб қўяр. Натижада ҳазм бўлгани ҳам баданга ўтолмас ва ҳазм бўлган таомнинг таъми (қолдиғи) ичакка ўтмоғи учун аввалги ҳануз ҳазм бўлмаган қуюқ таом йўл бермас. Ҳар икки ҳазм бўлган ва ҳазм бўлмаган таомлар аралаш бўлиб, ҳар иккиси бир – бирини бузиб, фосид қилурки, натижада доимий ҳазм бўлмаслик, жигарда шиш ва истисқо касали, буйрақда ҳам шиш ва сийдикнинг камаймоғи, сийдикнинг аксар (74) қисми қон билан баданга таралмоғи ва баданнинг зардоб билан шишмоғи, ҳазм бўлмаган таомнинг баъзи жуз (қисм)лари қон

воситаси билан баданнинг гўштларига етган бўлса, сўнгра бадада уфунат (сасиш) пайдо қилиб, яра бўлмоғи мумкин. Агар уфунат пайдо қилмаса терининг устига жам бўлиб, баҳақ ва барас (пес) касалликлари каби касалликлар пайдо қилур.

Шунингдек, икки хил таомким, ҳар иккиси бил – феъл, хоҳ бил – қувва иссиқ ёки совуқ бўлса, уни бир – бирига қўшмоқ ё ҳар иккиси ҳам ёпишқоқ ширали бўлса, ёки ҳар иккиси ҳам бод (ел) пайдо қилувчи бўлса, ёки ҳар иккиси ҳам қобиз (буриштирувчи) бўлса, ёки ҳар иккиси ҳам ғализ (дағал) ва бадҳазм бўлса, ёки ҳар иккиси ҳам бўшаштирувчи ва суст қилувчи бўлса, бундай таомлардан эҳтиёт лозимдур.

Гуручли таом еган киши сиркадан, турп ва балиғ еган киши айрондан, айрон ичган киши балиғ ва товуқ гўштидан, товуқ еган киши сутдан, сут ичган киши товуқ гўштидан, ясмиқ ва мош еган киши сиркадан, асал еган киши қовундан, майиздан, анбаҳ еган киши қовундан, шўр таом еган киши қайноқ сувдан, мева еган киши, хусусан, ҳўл ва ширин мева еган киши совуқ сув ичмоқдан, қовун ва майиз емоқдан ҳазар қилмоғи лозимдур.

Уйқудан янги уйғонгандан сўнг, жимоъ (жинсий алоқа)дан сўнг, ҳаммомдан сўнг, ўта зўр ҳаракатдан сўнг, зўр риёзатдан сўнг дарҳол совуқ сув ичмоқдан ҳам эҳтиёт бўлмоқ лозимдур. Хусусан, уйқудан янги уйғонган пайтда ёки меъда таомдан холи ва очлик вақтида совуқ сув ичмоқдан ҳазар қилмоқ лозим ва вожибдур. Аммо, баъзи таомлар ва баъзи мевалар, агар бир – бирига мос бўлса, чунончи, ширин таомни туриш таомга ёки ёғлик таомни шўр ва аччиқ таомга қўшмоқ дуруст ва сазовордур.

Баъзилар гумон қилиб, ҳар хил таомларни бир – бирига қўшмоқ мумкин дебдурлар. Уларнинг далиллари бўйича, таомлар икки эҳтимолдан холи эмаски, улар ё бир – бирига мувофиқ бўлур ёки мухолиф бўлур. Демак, агар мувофиқ бўлса, ҳар бири бошқасига кўмакчи, бирининг камига бошқа бири бадал ва тўлдирувчи бўлиб, гўёки бир хил таомни кўпроқ миқдорда тановул қилган каби бўлур. Агар мухолиф бўлса, унинг ҳар бири бошқасига созловчи бўлур ва бошқа зарари бўлмас, дебдурлар.

Аммо, роқим (яъни Боситхон ибн Зоҳидхон. М.Ҳ.)нинг фикри қосиримча, бу сўз умумий қоида бўлмай, балки бу алоҳида ҳаёл ва хатодур. Чунки, хорижда мукамал таркиб билан таркиб топмаган икки хил таом, гарчи бири бирига қанчалик зид бўлмасин, бироқ тановулда ва ҳазмда олдин ёки кейин бўлиши мумкин. Биринчи таом тез ҳазм бўлгани сабабидан биринчи таомнинг таъсиридан бир асар ҳосил бўлсаки, иккинчи таом унга созловчи бўлолмас, масалан, маълумдурки, олов қуруқ – иссиқдур, қор ва ях эса ҳўл – совуқдурки, бири бирига тамоман зид ва мухолифдур. Бас, агар бир одамнинг бир аъзоси, агар оловда куйса ва сўнггида ўша аъзога қор ёки ях босилса, бу қор мазкур куйган аъзони ислоҳ қилолмас, балки азиат ва зарардан бошқа натижа беролмас. Шунинг учун бири – бирига зид бўлган икки хил овқатнинг тановул қилинганидан бир асар пайдо бўлсаки, оловда куйган асардек мавжуд бўлса ва сўнгги таомнинг асари, агар қанчалик унга зид бўлса ҳам, лекин мавжуд бўлиб турган асарни даф қилмоқдан мазкур ях каби ожиз қолиб, таъдил ва ислоҳ қилолмас. Ёки, мумкин бўлурки, бу икки зиднинг бирига етган фасод ва бузилиш иккинчисига сироят (таъсир) қилиб, ҳар иккиси ҳам фосид ва мафсуд (бузувчи ва бузилган) бўлса, бир – бирига муслиҳ (тузатувчи) бўлмас, балки бирининг бирига зидлиги кайфиятида бўлса ҳам, лекин феълларидан бир феълида мувофиқ ва бир – бирига муъин (ёрдамчи) бўлса, масалан, бирининг феъли мулойим нарсани касиф (қўпол) қилур бўлса, яна бирининг феъли қўполни янада қўпол қилувчи бўлса ёки ҳар иккиси кайфиятда бири – бирига қанчалик зид бўлса ҳам, лекин феълида ҳар иккиси ҳам қобиз бўлиб, қабзиятни зиёда қилиб юборса, мумкиндурки, ҳарҳолда икки зид таом таркиб топишдан аввал тановул қилинган ҳолда бири бошқа бирига муслиҳ (тузатувчи) бўлмоғи мумкин бўлмас, балки одат, қувват, заифлик, латофат ва касофат сабаблари билан ҳам мизожни ўзгартирса мумкиндур.

ТЎҚҚИЗИНЧИ ФАСЛА

ДАВОЛАРНИ КУЙДИРМОҚ, ҚОВУРМОҚ, ЮВМОҚ ТАДБИРЛАРИ ВА УНИНГ ҲУКМЛАРИ, ЧЎБИ ЧИНИЙ, ШАЖАР АН-НАБИЙ, ТУЯНИНГ СУТИ, ЭЧКИ, УЛОҒ ВА ИНСОННИНГ СУТЛАРИ, ПОДЗАҲР, АЙРОН, МО УШ-ШАЪИР (АРПА СУВИ), МО УЛ-ХИЁР (БОДРИНГ СУВИ) ВА БОШҚАЛАРНИ ИЧМОҚ ҚОИДАЛАРИ ВА САЊЪАТЛАРИ БАЁНИДА

Билмоқ керакдурки, баъзи даволарни куйдирмоққа бир неча фойдалар учун ҳожат бордурки, масалан, қуввати ўткир ва кескирлиги зўр нарсаларнинг қувватини камайтирмоқ ва кескирлигини камайтирмоқ ёки унинг табиатини бошқа бир табиатга ўзгартирмоқ учундур. Масалан, зож (аччиқтош), қалқатор ва маржондур. Хусусан, кўз учун ишлатиладиган даволар учун қуввати ва ўткирлигини камайтирмоқ вожибдур. Яна қувват ва ўткирлигини ҳамда баданга таъсирини зиёда қилмоқ учун, унинг мизожини бошқа мизожга ўзгартирмоқ учун куйдириш керак бўлур. Масалан, аксар маъданий нарсаар, ҳажари нура, буссад, садаф, турпнинг барги, танбоку ва бошқалардурки, сунъий тузлар, давонинг куллари ва жавҳарлари дур.

Ёки давонинг жавҳарини латиф қилмоқ учун ҳожат бордур, масалан, тузлар жинсидур. Ёки давони бегона жинсли кераксиз қисмлардан соф қилмоқ учун ҳожат бордур, масалан, исмид (сурма тоши), бура ва саратонлар қисми ва иййалнинг шохидур. Ёки уни янчилмоқ ва майдаланмоқ учун қобил қилмоқ учун ҳожат бўлурки, бу қобилият куймоқ билан ҳосил бўлур, масалан, тилла, кумуш, ипак, ёқутлардур.

Давонинг жисмидаги ёғ, духнияти (ифлос кўплиги) ва заҳрининг куйиб, йўқ бўлмоғи учун ҳожат бўлур, чунончи, ичдаги тошни майдалаб туширмоқ учун ичга истеъмол қилмоқда чаён ва илоннинг ифлоси ва кирини зойил бўлмоғи учун куйдирмоққа ҳожат бўлиб, чаён ичда пайдо бўлган тошни майдалаб туширмоқ учун ва илон жузом (мохов) касали учун ишлатилади. Буларни куйдирмоқнинг ҳикмати шундаки, даволар иссиқ бўлса ва жавҳари латиф бўлса ёки мўътадил бўлса яхшидур. Бу чаён ва илонда бўлган заҳар куйиб, йўқ

бўлиб, зарарлиги зойил бўлур. Зероки ҳар бир даво икки эҳтимолдан холий бўлмас: ё ўткир ва жавҳари латиф бўлур ё мўътадил бўлур. Бас, агар уни куйдирилса унинг ҳиддати ва оловли ҳарорати ва қуввати камайиб, мўътадилликка яқин бўлур. Уларнинг мисоли зикр қилинган даволардур.

Агар жавҳари касиф (қуюқ ва зич) даво бўлса ва зотий ҳарорати кам бўлса уни куйдирмоқдан оловли ҳарорат касб этиб, бақувват бўлур ва ўткирлик ҳосил қилур. Мисоли маъданий фулзалар ва оҳак тошларидур. Ёки даво тошдай қаттиқ бўлса, унинг табиий ёпишқоқлиги зўр ва жисмидаги тортувчи қуввати бақувват бўлса, куймоқ сабаби билан унинг қаттиқлиги, ёпишқоқлиги камайиб, осонлик билан тез эзилиб, майда бўлур. Мисоли тошлар ва ипақлардур.

Ёки ул давода бегона зарралар ҳам кўп бўлурки, давонинг манфаатига моне ва зарарли бўлур. Уни куйдирмоқ билан бегона қисмлари фоний ва зойил бўлур, мисоли натрун, сода каби.

ТАНБИҲ. Билмоқ зарурдурки, куйдириладиган нарсанинг жисми арзимас бўлса, куйдирилганда мағзида, ўртасида ҳоволик (бўшлик) пайдо бўлур. Баъзи нарсаларнинг ўртасидаги жисм, модда доимий бўлур. Агар шу жисм эриб йўқолса ўрни холи ва коваклик ҳолда бўлур ва ул жисмни куйдирилса табиий совуқликдан иссиқликка мойилроқ бўлур.

Яна билмоқ лозимдурки, куйдиришда бири бирига қарама – қарши бўлган икки хил давони бир – бирига қўшиб, бир идишда куйдирмаслик шартдур. Мисоли туз билан оҳақдур. Аммо жинсидан бўлган давони куйдирмоқда кўпроқ муболаға қилмоқ лозимдур. Аммо ўсимликдан бўлган нарсаларни ва ҳайвонотдан олинадиган даволарни куйдиришда кўп муболаға қилинмас. Ипақ ва елим жинсларни паст даражада куйдирмоқ кифоя қилур. Агар бирорта жисмни куйдирмоқдан мурод унинг ҳароратини совитмоқ бўлса, куйдиргандан сўнг уни ювмоқ лозим бўлур.

ТАКЛИС

Таклис килсдан олинган бўлиб, килс Миср тилида оҳак маъносидадур. У тез ва осон майда бўлмоққа қобил бўлур. Куйдирмоққа қобилиятли бўлган нарсаларни куйдирмай истеъмол қилмоқ жоиз эмас. Шу жумладан мисоли сурма, буссад (қизилтош), қўрғошин, илон, қисқичбақа, талқ, чаёнлардур. Куйдирмасдан истеъмол қилиш мумкин бўлган нарсалар ипак, обор, ҳабб ул – ос, уд, заҳаб, каҳрабо, ёқут ва шуларга ўхшашлар бўлиб, буларнинг ҳар бирини ўз исми билан ўз маҳалида баён қилинур.

АВРОҚНИ КУЙДИРИШ

Иҳроқи баврақ, яъни бурақни, (тахир, шўр, мураккаб тузларни) куйдириш тариқаси шуки, бурақни (баврақни) бир сопол идишга солиб, чўғнинг устига қўйиб, бурақни доимо кавлаб турилур, токи куйиб кул ҳолига ўзгарилур. Ёки темирдан бўлган бир қошиқни оловга тутиб, яхшилаб қиздириб, сўнгра ичига бурани солиб, айлантириб турилур. Агар қошиқнинг иссиқлиги камайса, яна оловга такроран солиб қизитилур ва бурани кавлаб, айлантирилур, то кулик ҳолатига ўзгарилгай.

ГИПС ВА ДЕНГИЗ КЎПИГИНИ КУЙДИРИШ

Иҳроқи жибсин (гипсни куйдириш) ва иҳроқу забад ул – баҳр (денгиз кўпигини куйдириш) ва шунга ўхшашларни куйдирмоқ йўли шуки, ҳар қайсисидан ҳожатга яраша миқдорини олиб, туз ва сув билан ювиб, чанг ва кирдан яхшилаб тозалагандан сўнг, бир сопол кўзага солиб, кўза атрофини гилбута (гилвата) билан сувамоқ лозимдур. Сўнгра хумдон ёки ҳаммомнинг ўчоғи ёки бағоят иссиқ тандирнинг ичига бир гишт қўйиб, шу гиштнинг устига қўйилур, токи унда куйиб, ранги хўп оқарур. Агар тўлиқ оқармаган бўлса такроран куйдирилиб оқартирилур.

ИЛОҢ, АФЪО ИЛОНИ ВА АСВАД СОЛИХНИ КУЙДИРИШ

Ихроқ ул – ҳайя, афъо ва асвад солих, яъни илон жинсидан бўлган афъо ва асвад солих ва бошқа турдаги илонларни ҳам куйдирмоқ йўли шуки, ҳар қандай илонни ўзи тирик ва аъзоси саломат ҳолда тутиб, (бошини чопиб) сопол кўзага солиб, кўзанинг оғзини гилвата билан суваб, бағоят иссиқ бўлган таңдирга бир кеча қўйилур. Сўнг илон яхши қуриган ҳолда бўлур. Сўнг уни эзиб, зайтун ёғига қориб, ханозирга чаплама дори қилинур.

ШИШАНИ КУЙДИРИШ

Ихроқ уз – зужож, яъни форсийда обгина дейиладиган шишани куйдирмоқ йўли шуки, оқ рангли тиниқ шишани чанг, кир ва тош парчаларидан тозалаб, майдалаб янчиб ва элаб, яна яхшилаб эзиб, сўнг мазкур кўзага солиб, оғзини маҳкам бекитиб, ҳаммомнинг тун ўчоғи ёки жуда иссиқ ва кўп чўғли ўчоқ ёки таңдирга қўйилур, токи идиши эримасин учун ташқи тарафини гилвата билан сувалган бўлсин, шиша куйиб, қизил рангли бўлур.

ШИША КУЛИ

Ихроқ уз – зужож, яъни шишанинг кули демақдур. Бунинг яхшироғи шуки, бир темирдан бўлган кафча ё балоғи ёки хокандоз кабиларга солиб, яхшилаб қизитилур ва эритилган ишқор сувига солинур. Сўнгра ундан оҳак ҳолига тўлиқ етилганини ажратиб олиб, қолганини такрор қиздириб, яна такрор ишқор сувига солинур, токи ҳаммаси оҳак ҳолига келур. сўнг уни яхшилаб эзиб, майда қилинурки, чанг ва ғубордек майда бўлур. Мазкурдан бир мисқол миқдорини иссиқ сув билан ичирилса буйрак ва қовуқда бўлган тошни майдалаб, қум қилиб, сийдик орқали туширишда катта таъсирга эгадур.

ЗИРНИХНИ КУЙДИРИШ

Ихроқи зирних (зирних – тош тузни куйдириш), бунинг йўли шуки, тоза рангли аъло зирнихни нўхот ва ловия миқдориди майда қилиб, сопол кўзага солиб, оғзини маҳкам бекитиб, бироқ бухорот

(буғ) чиқиб турмоғи учун ўртадан бир тешик қўйиб, бошқа атрофини гилвата билан суваб, сўнг чўғ устига қўйилур. Агар ундан қора тутун чиқиб турса ҳануз амал ноқис ва нотамом эканлигига далилдур. Қачонки қора тутун тамом бўлиб, холис оқ тутун чиқаётган бўлса амал охирига етганига далилдур.

ҚИСҚИЧБАҚАНИ КУЙДИРИШ

Иҳроқу саратон, яъни қисқичбақани куйдириш йўли шуки, денгиз саратони ёки дарё саратонидан керакли миқдорини олиб, Қуёш Асад буржида бўлган вақтида оёғини узиб ташлаб, қорнини ёриб, ички аъзоларини чиқариб ташлаб, сўнг ток дарахтининг кули ҳамда туз билан ювиб, қуритиб, сўнг устини буғдой кепаги, туз ва хитмий (гулхайри) билан қўшиб қорилгай ва лой билан суваб, қуритиб, яхшилаб қиздирилган тандирга қўйилур. Агар эрталаб тандирга қўйилган бўлса, то шомгача, агар шом вақтида қўйилган бўлса, то тонггача тандирда турса ва тандирнинг оғзи маҳкам бекитилган бўлса (етилгай) ва уни олиб истеъмол қилинур.

ШИХ ВА САНАКНИ КУЙДИРИШ

Иҳроқи ших ва санақ ших — форсийдан арабчалаштирилган бўлиб, садафнинг бир навъидур. Уни ва садафни куйдирмоқ йўли шуки, ранги оқ ва тиниқ бўлганини соз тупроқнинг лойига ўраб, тандирдаги чўғ устига қўйилур, токи куйгай. Куйганига аломат шуки, ранги оқ бўлур. Агар бир мартада куймаган бўлса яна бошқа лойга ўраб, такрор оловга қўйилур.

АҚИҚ, ЙАШФ ВА ЁҚУТНИ КУЙДИРИШ

Иҳроқи ақиқ, йашф (йашма) ва ёқут ва шунга ўхшашларни куйдириш йўли шуки, оловга солиб яхшилаб қизитилур, токи қизил чўғдек бўлур. Сўнг дарҳол уни совуқ сувга солинур ва такрор шундай қилинур, суви зойил бўлиб, қурир ва эзиб майдаламоққа қобил бўлур.

БУССАД ВА МАРЖОННИ КУЙДИРИШ

Ихроқу буссад ва маржон (қизилтош ва маржонни куйдириш) йўли шуки, уни майда – майда қилиб, сопол кўзага солинур. Кўзани лойга ўраб, тандирга қўйилур, то куйиб ранги оқарсун, аммо кулик даражасига етмасун. Агар бир мартада куйиб, лойиқ даражага етмаган бўлса, яна такрор куйдирилур. Буни куйдирмоқдан мақсад унда ўткирлик ва баврақийят ҳосил қилмоқдур. Айтилган даражага етгандан сўнг олиб, майда ва майин қилиб эзиб истеъмол қилинур.

МАРВАРИДНИ КУЙДИРИШ

Ихроқу луълуъ, яъни марваридни куйдириш йўли шуки, тешилмаган марваридни бирозгина сут билан сопол идишга солиб, оғзини маҳкам бекитиб, чўғ оловнинг ичига қўйиб, дам босилур. Бироздан сўнг олинса, куйган бўлур.

ТУЗНИ КУЙДИРИШ

Ихроқу милҳ, яъни тузни куйдириш йўли шуки, тузни янчиб, асалга қориб, хамир қилиб, бир каноп латтага тутуб, устидан бир нозик латта ёки дока ўраб, боғлаб, устидан гилвата билан бўяб, қизитилган тандирга бир фишт устига қўйилади. Тандир совигандан сўнг уни олиб, гилватадан ажратиб, майдалаб эзиб истеъмол қилинур.

Иккинчи йўли шуки, тузни ювиб, чанг ва губордан тозалаб, йирикроқ ва дондорроқ ҳолда чала янчилур. Сўнг сопол қозонга солиб, оғзини гилвата билан маҳкам беркитиб, чўғ устига қўйилур. Тузга ҳарорат таъсир қилганда атрофга сакраганлик овози эшитилур. Қачонки бу овоз тинса туз куйган бўлур. Сўнг олиб ишлатилур.

КАҲРАБОНИ КУЙДИРИШ

Ихроқу каҳрабо (каҳрабони куйдириш) йўли шуки, каҳрабони майда – майда қилиб, сопол кўзага солиб, оғзини гили ҳикмат (ҳикмат лойи) ёки гилвата билан маҳкам бекитилур ва иссиқ тандирда шом вақтида қўйилса, то субҳ вақтигача унда турса, субҳ бўлгач, олиб, майда эзиб истеъмол қилинур.

ИҚЛИМИЁНИ КУЙДИРИШ

Ихроқу иқлимиё (иқлимиё – шлак, чиқиндини куйдириш) ҳам худди шу усулда бўлур. Аввал куйдирилганлардан қолган чиқиндиларни яна куйдириб давога ишлатса бўлур.

ҚЎРҒОШИННИ КУЙДИРИШ

Ихроқу усруб, яъни қўрғошинни куйдириш йўли шуки, ўн дирҳам қўрғошинни юпқалаб, саҳифага ўхшатиб, майда – майда қирқилур. Темир тобанинг ичига ёзиб, устидан озроқ упани майда эзиб сепиб, устига икки сиқим баланглик миқдорида арпа сепилур ва оловга қўйилур. Бирорта темир билан кавлаб, аралаштирилиб турилур, токи тамом куяр. Агар бир миқдори чала куйган ёки куймаган бўлса, унга ҳам бироз арпа сепиб, такрор амал қилинур.

Қўрғошинни куйдиришнинг иккинчи йўли шуки, қўрғошинни жуда юпқа ва нозик саҳифа қилиб, темир тобанинг ичига ёзиб, устига бирозгина олтингургуртни эзиб сепилур. Устига сопол идишни тўнкариб ёпилур. Идишни бир тешиги ҳам бўлурки, олтингургуртнинг тутуни шу тешиқдан чиқиб тургай. Идишнинг атрофини гилвата билан ўраб бекитилур. Сўнг темирчининг кўрасига қўйиб, тагидан дам босиб турилур, токи қўрғошин тамом куйгай. Сўнг олиб, яхшилаб эзиб, косага солиб, устига сув солиб, яхшилаб чайқатиб ювмоқ лозим бўлур. Сувдан ажратиб олиб, қуришиб, истеъмол қилинур. Бу икки хил куйдиришда ҳам унинг дуди (тутуни) ва ҳидидан ҳазар қилмоқ ва эҳтиёт бўлмоқ лозимдур.

Қўрғошинни куйдирмоқнинг учинчи йўли шуки, соф ва тоза қўрғошинни бирозгина олтингургурт қўшиб эритилур. Сўнг темир бутага солиб, темирчиларнинг кўрасига қўйиб, кул бўлиб куйгунга қадар дам берилур. Сўнг яхшилаб ювиб истеъмол қилинур.

ТЕМИР ЧИРКИНИ КУЙДИРИШ

Ихроқу хубс ал – ҳади (темир чиркини куйдириш) йўли шуки, темирдан ажраб тўкилган майда япроқ шаклли чиркларини етти мартагача оловда куйдириб, ҳар гал куйдирганда сиркага солиб, суғорилган бўлур.

ТЕМИР ВА ПЎЛАТНИ КУЙДИРИШ

Ихроқу оҳан ва фўлод (темир ва пўлатни куйдириш) йўли шуки, темирни ёки пўлатни эгов билан майда қилиб, сўнг уч кунгача ҳўкиз сийдигига солиб қўйилур. Сўнг ундан олиб, мустаҳ тошнинг устига қўйиб, ҳалиланинг ивитилган суви билан салоя қилинур. Сўнг уни курс (кулча) қилиб қуритилур. Сўнг ўша кулчаларни идиш устига териб қўйиб, устига яна сопол идишни тўнкариб, атрофини ҳикмат лойи билан бекитиб, то бир ҳафта саҳройи сигир (гови саҳройи)нинг тезагига кўмиб қўйилур. Сўнг яна ҳалила ивитилган сув билан қориб, салоя қилинур. Сўнг яна мазкур сопол идишга солиб, устини сопол қопқоқ билан ёпиб, атрофини ҳикмат лойи билан бекитилур. Сўнгра саҳро сигирининг тезаги ёқилган чўғ олов ичига етти кун кўмиб қўйиб, сўнг очиб, яхшилаб эзиб, истеъмол қилинур.

ТАНБИҲ. Куйдириш амалиётига лозим бўладиган олов учун саҳройи сигирнинг тезагини алоҳида таъкидлашнинг сабаби шуки, ундан ҳосил бўлган оловнинг ҳарорати бошқа оловларга нисбатан зиёдароқ бўлгандур. Аммо ҳозирги замонимизда мавжуд бўлган кўмирнинг оловидан ҳосил бўлган ҳарорат ундан ҳам кучлироқ бўлиб, тез фурсатда муддаога етиш учун кучли таъсирга эгадур. Маъданий пўлатларнинг тўлиқ куйганига белги шуки, агар уни майдалаб эзиб, сув устига сепилса сув юзида турар ва тагига чўкиб кетмас, дерлар.

ОЛТИННИ “ЎЛДИРИШ”

Қатл уз – заҳаб, яъни олтинни кушта қилиш (“ўлдириш”) йўли шуки, Масъуд ибн Муҳаммад Санжарийнинг усули бўйича, олтинни бағоят майда тишли эгов билан гўё чангдек майда зарралар қилиб, уни темир чўмичга солинур. Бирозгина қўрғошинни ҳам мазкур эгов билан майда заррачалар қилиб сепилур. Устига намақоб солиб, оловда қайнатилур, токи намақоб тамом зойил бўлиб, холис ва тоза олтин боқий қолур. Сўнг яхшилаб салоя қилиб, ювиб истеъмол қилинур.

ОЛТИННИ ОҶАК ҚИЛИШ

Таклис уз – заҳаб, яъни олтинни оҳак қилиш йўлидурки, бу бобда энг яхши йўл шуки, олтинни майда зарра қилинур, сўнг ишқорнинг юритилган суви, оҳакнинг ачитилган суви ва ош тузининг юритилган намақоби олинур. Бу сувларнинг ҳар бирини бир муддат тўхтатилур, токи уларнинг вужудига аралашган дурдалари ажралиб, сувнинг остига таҳнишин бўлиб ўтиргай. Сўнг идишни кўзғотмаган ҳолда бу сувларни юқори тамондан панжа воситаси билан тортиб олинур, токи остида ўтириб қолган қолдиқлардан ажралиб қолгай. Сўнг бу сувларнинг ҳар бирини алоҳида қайнатилаур, токи суви қуриб, аввал сувга мураккаб бўлган ишқор, оҳак ва туз жавҳарлари қуригай. Сўнгра оҳакнинг жавҳаридан икки ҳисса ва туз жавҳари ҳамда ишқор жавҳаридан ҳар бири ярим ҳиссадан, олтиннинг заррасидан тўрт ҳисса, сўнгра бу тўрт нарсани бир – бирига қўшиб, яхшилаб салоя қилинур. Сўнг ҳаммасини бир шиша идишга солиб, оловда қизитилурки, уларнинг ҳаммаси оловнинг чўғидек қизаргай. Сўнг уч кеча – кундузгача зах ва нам жойга қўйилур, токи нам тортсин. Сўнгра яна уни салоя қилиб, шиша идишга солиб, оловда шиша идиш билан оловнинг чўғи рангида қизартирилур ва яна зах – нам жойга қўйилур. Шу усулда тўрт марта такрорланур. Сўнг уни бўтага солиб, тагига шу даражада дам берилурки, бўта ҳам чўғ бўлиб қизарар. Сўнгра кўрадан тушириб, то совигунча турилур. Сўнг олиб, яхшилаб эзилиб, бағоят даражада майда қилинур. Сўнгра сув билан бир неча бор қайнатиб, ювилур. Шунда олтин бошқа бўлақлардан пок ва тоза бўлгай. Сўнг яхшилаб майдалаб, салоя қилиб истеъмол қилинур. Баъзиларнинг айтишларича, уни ювмоқ ва эзмоқда олтингугурт ва аччиқ таъмли сувлар билан ювилса тез таъсирга эга бўлур. Сўнг тозалаб, ювиб истеъмол қилинур. Бошқа бировларнинг айтишларича, бу хилдаги олтин уларнинг узоқ бўлишига, савдодан юз берган барча касаликларни ҳайдашга, ҳифзи сиҳҳат (соғлиқни сақлаш)га сабаб бўлурки, бу хусусда тенги йўқ фойдага эгадур. Бир ичимни бир қийрот вазнидадур.

БОШҚА БИР АМАЛки, олтинни майдаланмоққа қобил қилур, гўёки кўмирдек бўш ва уқаланишга мойил қилур. Агар муҳралик олтин бўлса муҳра шакли ўз ҳолига боқий қолур.

Бунинг йўли шуки, динорни бўтага (бўтқага) солинурки, бўтанинг ичини яхшилаб эзилган мурдосангнинг сиркага қорилгани билан бўялган бўлур. Бўтани оловга тутиб қизитилурки, олтин эриб кетмаслик даражада қизисин. Сўнгра бўтани оловдан олиб қўйилур, токи совигай. Бу амални такрор мартаба қилинур. Ҳар бир мартабада бўтанинг ичини сирка ва мурдосанг билан бўяб қилинур. Сўнг уни эзиб, яхшилаб майда қилиб, истеъмол қилинур.

Усрунж, сурма ва сурб – қўрғошин таклиси ҳам худди шу тариқа амал билан бўлур.

ЯНА БИР БОШҚА АМАЛ. Бу Ҳинд ҳақимларининг усули бўлиб, шундайки, қўрғошинни бир неча марта оловга тутиб эритилур. Ҳар гал эритилганда уни нушодир эритилган сувга солиб қотирилур, токи қўрғошиннинг табиатидан нушодирлик сув яхши таъсир олғай. Сўнг тоза олтинни эритиб, шу сувга солиб совитилур. Сўнг уни ёзиб, юпқа ва нозик саҳифалар қилиб, саҳифаларни қора зок ва сирка билан бўяб, бўтага мазкур олтиннинг тўртдан бир ҳисса вазнида қўрғошиннинг қипиғидан қўшиб, эритиб, сўнгра мазкур олтиннинг вазнига учдан бир ҳиссани вазнида симоб қўшиб, бир чинни идишга ёки шиша идишга солиб, яхшилаб майда қилиб эзилур. Сўнг оловга тутиб кавлаб турилур, токи симоб ундан кўтарилиб кетсин. Лекин симобнинг ҳидидан ва тутунидан бағоят даража эҳтиёт бўлмоқ лозимдур. Бу амалга киришган вақтда бурунни бекитиб, кўзга ойнак тутиб, сўнг симоб амали билан шуғуланмоқ лозимлигини унутмаслик керакки, йўқса қаттиқ зарар қилур. Бу амални тутатгандан сўнг сувда яхшилаб ювиб, салоя билан ғоятда майда қилиб эзиб, сўнгра имтиҳон учун бир пиёла сувга бироз миқдорини сепилса, у сувнинг юзида тўхтаб қолса ва чўкмаса амалнинг мукамал ва соз бўлганига белгидур, аксинча бўлса, ноқислигини билдирур.

ОЛТИННИ ЯЛТИРАТИШ ДАСТУРИ

Дастури жилойи заҳаб, яъни ашрафий олтинни ҳамда олтиндан қилинган асбобларни, борди – ю, кирликдан камранг бўлиб қолган бўлса, холис олтин ранги каби хушранг қилмоқ йўли шуки, Ҳинд тўтиёси, жомуснинг шохи ва намаксангдан баробар миқдорда олиб, яхшилаб майда қилиб, сув билан қорилур ва ўша камранг олтинга суртилса ва суртилганда ҳеч бир бўш жойи қолмаса, сўнг уни оловга тутиб қуритилса, оловдан олгандан сўнг, совигаҷ, ювилса, тоза олтин рангида хушранг ва ялтироқ бўлур.

ЯНА БИР ЙЎЛИ шуки, оқ зоқдан икки ҳисса, шўра ва туздан бир ҳиссадан олиб, барчасини сувга қориб, мазкур камранг олтин асбобга суртилур, суртганда бўш жойи қолмаслиги керак, сўнг уни оловга тутиб турилур, токи суртилган даво қурисин. Олтин асбоб ҳам бироз исиган бўлиши керак. Сўнгра оловдан олиб, ерни бироз чуқурроқ қилиб, ўша асбобни мазкур чуқурга қўйиб, устига саксовул кўмирнинг кулини сувга намлаб тўкиб кўмилур. Бироз сабр қилиб туриб, сўнг олиб ювилса, хушранг олтин кўринур. Агар етарли хуш бўлмаган бўлса, бу амал такрор қилинса, зиёда хушранг бўлур.

КУМУШНИ КУЙДИРИШ

Ихроку физза, яъни кумушни куйдириш йўли шуки, тоза кумуш бўтага солинур, бўтанинг ичига қалайдан тайёрланган упадан бироз сепилган бўлиши керак. Уни оловга босиб, батакрор эритилур, токи кумушнинг суви куйиб, эзилмоқ билан майдаланмоққа қобил бўлгай.

ЯНА БИР ЙЎЛИ шуки, кумушни эгов билан майдалаб, унга туз ҳам қўшиб, темир идишга солиб, ўткир оловда куйдирилур. Агар яхши даражада куймаса, унга бироз олтингугуртни майдалаб сепиб куйдирилур, токи тўлиқ куйгай.

Кумушни оҳақ қилиб куйдирмоқ Ҳинд ҳақимлари усули бўйича шундайки, кумушни юпқа саҳифалар қилиб, сирка ва олтингугуртта бўяб, оловга тобланур. Сўнгра бир неча марта қалайдан бўлган упага бўяб, бўтага солиб эритилур. Сўнг эгов билан майда зарралар қилиб, темир идишга солиб, намакоб билан қайнатилур. Токи сув

тўлиқ эриб, тамом бўлур. Сўнг унга олтингургуртни майдалаб сепилур ва ковлаб турилур, токи оҳақлик ҳолига келур.

СУРМАНИ КУЙДИРИШ

Иҳроқу исмид, яъни сурматошни куйдириш йўли шуки, уни майда қилиб, эчкининг чарвисига ёки қўйнинг чарвисига ёхуд дунбасига ўраб, темир идишга солиб, оловга қўйилур, токи ёғи қизиб ёнгай ва сурматош ҳам бироз куйгай, бироқ қўп куймасин. Сўнг олиб, яхшилаб ювиб, қор, ях ёки совуқ сувнинг ичига қўйиб, бироз муддатдан сўнг олиб истеъмол қилинур.

ҚАТРОННИ КУЙДИРИШ

Иҳроқу қатрон (қатронни куйдириш), бу тиш касали учун ишлатилур. Куйдириш йўли шуки, қатронни темирдан бўлган бир идишга солиб, оғзи ва атрофини ҳикмат лойи билан ўраб, бекитилур. Оловнинг устига қўйиб, қизитилур, токи эригай ва ҳажми ҳам камайиб, ярим миқдорга келгай. Сўнг бир чўпни ёки темир сихни унга ботириб, сўнг ҳавога кўтарилурки, агар чўпга ёпишган қатрон ҳавода қотиб, қуюлиб қолса, куйдириш тўла амалга ошган бўлур, агар қотиб қолмаса, ҳануз нотамомдурки, яна оловга қўйиб, амал охирига етқазилур, токи мазкур чўп ёки сихдаги қатрон ҳавода қотиб қолгай. Сўнг қатрон оловдан туширилур ва лозим бўлган жойга ишлатилур.

ЮНГНИ КУЙДИРИШ

Иҳроқу пашм, яъни ҳайвонотнинг юнги ва одамнинг сочи каби мўйларни куйдириш. Унинг йўли шуки, юнгни совун билан ювиш ёки тароқ билан тараш ёки унинг кирини зойил қилувчи нарсалар билан яхшилаб ювиб, покиза қилгандан сўнг майда — майда қилиб қирқиб, бир сопол идишга ёки темир идишга солиб, оловнинг устига қўйилур. Шу даражада кавлаб қориштириб турилурки, то сувлиги кетиб, эзилмоқ ва майда бўлмоққа қобил бўлсин ва ортиқча куйиб, кулик даражасига етмасун.

ИСФИНАЖНИ КУЙДИРИШ

Ихроқу исфинаж, яъни баллутни куйдирмоқ демақдурки, уни форсийда абри мурда дерлар. Бунинг йўли шуки, айнан юнгни куйдирмоқ йўли кабидур.

ҚОВОҚ ПЎСТИНИ КУЙДИРИШ

Ихроқи пўсти каду (қовоқ пўстини куйдириш) ва бошқа хашаклар, гиёҳлар ва уларнинг уруғлари ва донлари ҳам ипак ҳамда юнглари куйдириш усули бўйича бўлур. Агар буларнинг кул бўлиб куймоғи мақсад бўлса, бундан зиёдароқ куйдирилур.

ҲИНД УДИНИ КУЙДИРИШ

Ихроқу уди ҳиндий (Ҳинд удини куйдириш) ҳамда унга ўхшаш ёғоч жинсидан бўлган нарсаларни куйдириш учун эгов билан майда қипиқ қилинур ва лойдан бўлган кўзага солиб, оғзини ҳикмат лойи билан бекитиб, ўчоқ ёки тандирга шу миқдор қўйилурки, у кўмирлик ҳолига етиб куйсин, аммо кулик даражага етмасин. Агар ток дарахтининг ёғочи бўлса ҳам, уни ичда пайдо бўлган тошни титиб, майдалаб тушириш мақсад бўлса, шу даражада куйдирмоқ лозим бўлурки, кулик даражага етган бўлсин.

ЧАЁННИ КУЙДИРИШ

Ихроқу акраб, уни рамоду акраб ҳам дерлар ва рамод ул – акраб ҳам дерларки, охириги исм машхурроқдур ва бу чаённинг кули демақдур. Йўли шуки, чаённи тирик ҳолда тутиб, мис ё темир ёки сополдан бўлган идишга солиб, оғзини хамир билан бекитиб маҳкам қилинур. Токнинг чўпи ёки шунга ўхшаш олови ўткир иссиқ бўладиган дарахтларни чўпидан ёқиб қизитилган, сўнг унинг олови чиқарилган иссиқ тандирга шом вақтида қўйиб, тандир оғзини маҳкам бекитилур. Субҳ вақтида очиб, яхшилаб эзиб истеъмол қилинур. Тандир кўп иссиқ бўлмаслиги зарурдурки, чаённи жуда куйдириб, кўмир қилмасин. Бу соҳада чаённинг

энг яхшиси унинг эркагидур, эркаклигининг аломати эса унинг заифлиги ва озғинагидур.

ЯНА БИР НАВ АМАЛ. Тирик чаённи шишага солиб, шиша ҳикмат лойига ўраб беркитилур, шишанинг оғзини маҳкам қилиб, кўп ўткир иссиқ бўлмаган тандир ичига олти – етти соат қўйилур. Бунда аввал тандирга бу гиштни қўйиб, гишт устига шиша қўйилур. Агар чаён эзилмоққа қобил бўлса яхши, илло яна икки – уч соат тандирда қолдирилур. Сўнг олиб, яхшилаб майдалаб, ҳарир парчадан элаб ўтказиб, истеъмол қилинур.

ҲАЛИЛАНИ КУЙДИРИШ

Иҳроқу ихлилаж, яъни ҳалилани куйдириш, у яраларга, бавосирларга, қон туфлаш, қон оқишларга сепиш ва қонни тўхтатиш учун ишлатилур. Кўз касаликларига ҳам истеъмол қилинур, тишни ва тиш милкини бақувват қилур. Бу бобда Кобил ҳалиласи бошқа хил ҳалилалардан яхшироқ бўлур. Куйдириш йўли шуки, ҳалилани хамирга ўраб, сополнинг юзига қўйиб, иссиқ тандирга қўйилур, токи куйгай. Сўнг хамирдан ажратиб олиб, майдалаб эзиб, истеъмол қилинур.

ТУХУМ ПЎСТИНИ КУЙДИРИШ

Иҳроқу қушри байз (тухум пўстини куйдириш), бунини килс ул – байз ҳам дерлар, йўли шуки, товуқ тухумининг пўстини олиб, номакобда бир неча марта ивтилур, токи унинг ички томонига ёпишиб турган юпқа пўсти бутунлай зойил бўлгай. Жўжа очирилиб, жўжадан бўшаган тухум пўсти муяссар бўлса, яна ҳам яхшидур. Уни яхшилаб майдалаб, мулойим қилиб эзиб, янчиб, сопол кўзага солиб, оғзини ҳикмат лойи билан маҳкам бекитилиб, куйдирилур. Сўнг яхшилаб ювиб, истеъмол қилинур. Агар бу борада шутурмурғ (туяқуш)нинг тухуми муяссар бўлса, яна ҳам яхшидур.

ТАЛАҚНИ КУЙДИРИШ

Таклису талақ (талақни куйдириш), бу Ҳинд ҳақимларининг усулича шундайки, талақни қайчи ёки пичоқ билан майдалаб қирқиб янчиб, вазни қанча миқдор эканини кўриб, сўнг бўздан қилинган халтага солинур, ичига бир неча дона хурмо данагидан ёки майда тош ёхуд талақни эритувчи баъзи даводан солиб, халтанинг оғзи маҳкам бекитилур. Сўнг бир идиш ичидаги иссиқ сувга халтани солиб, яхшилаб эзиб, ишқаланур, токи талақ халтадан сувга чиқсин. Сўнгра тиндирмоқ учун бир миқдор вақт тўхтатилур, токи талақ остига ўтиргай. Сўнг юзидаги сувни панжа воситаси билан суриб, тортиб олинур. Остида қолган талақни қуритиб, унга асал ва уқобдан баробар вазнда қўшиб, яхшилаб ишқаб эзилур. Сўнг бир сопол кўзага солиб, оғзини маҳкам бекитиб, барча атрофини ҳикмат лойи билан бекитиб, сўнг уч кеча – кундузгача кучли олов ёқилур. Сўнг оловдан олиб, совитиб, яна тарозуда тортилур. Агар аввалги вазнига баробар келса, айна муддао, агар ундан зиёдароқ бўлса, унга қўшилган асал ва уқоблар ҳануз куйиб тамом бўлмаганига далилдурки, яна бироз куйдирмоқ лозим бўлур. Сўнгра уни ўзига баробар шураи қаламий қўшиб, яхшилаб эзиб, салоя қилинур. Сўнг аввалги усудда кўзага солиб, атрофини ҳикмат лойи билан ўраб, оловга қўйиб, дам босилур, токи яхши оқариб, оҳак ҳолига етгай. Буни фалаж ва бавосир учун истеъмол қилинурки, бағоят фойдали ва синалгандур.

ЯНА ҲИНДИЙЛАР САНЪАТИ БЎЙИЧА ТАЛАҚНИ КУЙДИРИШ

Бунинг йўли шуки, талақни оқ, соф ранг, аъло навидан олиб, яхшилаб ювиб, сўнг уни болға ёки чўкичлар билан урилур. Талақнинг ичида бўлган табақалари бир – биридан ажралиб, хўп мулойим ва нозик қилинур. Сўнг узумнинг сиркасидан бўлган гоятда ўткир сиркага уч кунгача ивитиб қўйилур. Сўнг ўша сирка билан бироз қайнатилаур. Сўнг сиркадан олиб, майин қилиб янчиб, бақувват халтага солиб, ичига майда тошлар ҳам қўшилур. Халта билан ичида сирка тўла бўлган бир идишга солиб, қўл билан то талақ эзилиб, майда бўлгунча эзиб ишқаланур. Сўнг

халтадан чиқарилиб, салоя тошига қўйиб, майдалаб эзилур. Сўнг ундан қўрс (кулча)лар қилинур. Кулчаларни сопол идиш устига териб, устига яна бир сопол идиш ёпиб бекитилур. Атрофини ҳикмат лойи билан мустаҳкам бекитиб, олов ўртасига то бир ҳафтагача кўмиб қўйилур, токи куйиб, кул ҳолига келгай. Сўнгра уни олиб, Ҳинд гиёҳи бўлган баҳангиранинг суви, тотула баргининг суви, ҳалила, балила ва омалаларнинг ивитилган сувларида, ҳар бирида айрим – айрим батакрор эзилур. Сўнг ундан кулчалар қилиб қуридилур. Кулчаларни сопол идишга солиниб, аввалги усул бўйича куйдирилур. Сўнг унинг ўзига баробар вазндаги шураи қаламийга қўшиб, яхшилаб салоя қилиб, эзиб, яна аввалги усулда сопол идишга териб, устига сопол идиш ёпиб, атрофини ҳикмат лойи билан бекитиб, оловда куйдирилса, ғоят даражада оқ рангли оҳак бўлурки, фалаж ва бавосирга ишлатилур, кўп фойдали ва синалгандур.

БАЪЗИ НАРСАЛАРНИ ҲАЛАБ (СУТ) РАНГИГА КИРИТИШ ВА ЭРИТИШ ЙЎЛИ

Ҳалаб ва ҳалли баъзи ашё, яъни баъзи давони сувда эритиб, тамом ғойиб қилмоқ ва баъзи давони, гарчи кўринса ҳам, гўёки сутдек бир махсус ранга суюқлик ҳолда бўлмоққа қобил қилмоқ йўллари ҳақида.

ТАЛАҚНИНГ ҲАЛАБИ (СУТИ)

Талақнинг ҳалаби шу тариқададурки, талақни уч мартагача оловда қиздириб, чуғдек қизартириб, совуқ сувда совитилур. Сўнгра уни янчилса, майда бўлур. Сўнг уни бақувват бўз халтага солиб, дундуқ миқдориде бўлган майда тошлардан ҳам қўшиб, иссиқ сувга солинур. Сувда уни қаттиқ эзиб, ишқалангай ёки боқила қайнатилган сувга солиб, эзиб сиқилса, сут каби халтадан сизиб чиқар. Сўнг уни бироз муддат тўхтатилур, токи сувнинг тагига чўкиб ўтирар. Остига чўкканини олиб, қуридиб, истеъмол қилинур.

Иккинчи хили ҳам бўлиб, у биринчи хилдан осонроқдур. Йўли шуки, талақни иложи борича юпқа қилиб, бир неча табақларга

ажратиб, сўнг ўша саҳифаларга совун ҳалабидан суртиб, бўтага солинур. Сўнг оловда куйдирилур. Оловдан олиб, жавоҳирни салоя қилгандек санги салоя ёки санги сумоқ устига қўйиб, салоя қилинур, сўнгра ювиб, истеъмол қилинур.

ТАЛАҚНИ ЭРИТИШ

Ҳалли талақ, яъни талақни эритиш йўли шуки, талақни саҳифасини юпқа саҳифаларга ажратиб, қалин шишадан бўлган косага солиб, устига инсоннинг сийдигидан қуйиб, косани тўлдириб, то қирқ кунгача қўйилур. Орада сийдикни янгилаб турилар. Сўнг сийдикдан олиб, ҳўкизнинг буйрак халтасига солиб, буйракни бир шиша косага солинур. Шишани ўткир сирка турган хум ичига муаллақ осиб қўйилурки, сиркага тегмасин. Ўн беш кун ўтганидан сўнг хумдан олинса, Илоҳий қудрат билан талақ эриб, тамом ҳал бўлган бўлурки, бу ажиб сирдур.

ТАЛАҚНИ ЭРИТИШНИНГ ИККИНЧИ ХИЛИ. Бунинг йўли шуки, турпнинг бир тараф учидан бир қисмини кесиб олиб, кесилган жойидан ичидаги гўштини ўйиб, кавак қилиб, ўша кавакка эритилган талақни қуйиб, устига шу турпдан кесиб олинган парчасини жуфтлаб, турпни уч кунгача отнинг янги ва ҳўл тезагига дафн қилинса, сўнг очиб қаралса, турп ичидаги талақ худди оқ сувдек бўлиб эриган бўлур.

ОЛТИННИ ЭРИТИШ

Ҳаллу заҳаб, яъни олтиннинг эригани, бу соғлиқни сақлаш, умрнинг узоқ бўлиши ва савдо хилти сабабли юз берган кўпгина касалликларни йўқотишга боис бўлур, дерлар. Йўли шуки, олтинни қоғоздек юпқа саҳифалар қилиб, унга гулоб, бидмушк ва бир новвот қўшиб, яхшилаб эзиб, ҳар кун бир қийротдан икки қийротгача истеъмол қилинур ёки гулоб ва бидмушк билан ичилур.

ОЛТИН ЭРИТМАСИНИ МАРВАРИД БИЛАН ИЧИШ

Бунинг йўли шуки, олтин варағи (саҳифаси)ни мол терисининг қириндисидан қилинган елим билан қўшиб, яхшилаб эзилур ва шу даражада майда қилинурки, агар ундан бирозини сувнинг устига сепилса олтин ва марварид сув устида бир неча муддат чўкмай, сув юзида турмоққа қобилиятлик бўлур. Сўнг уни шишага солиб, устига турунжнинг сувидан ё узум сиркасининг арақидан, ёхуд олтингутурт арақидан, ё тузнинг арақидан шу даражада солинурки, олтин ва марвариднинг устидан тўрт панжа эни миқдорича баландроқ чиқсин. Сўнг уни ҳаммоми морийяга киргизиб, олов берилур. Сўнг ундан мазкур сувда эритилган миқдорини ажратиб олиб, боқий қолганини яна турунжнинг суви ёки сирка ва мазкур арақлардан солиб, ҳаммоми морийяга қўйиб, олов берилур, токи ҳеч боқий қолмай, тўлиқ ҳал бўлгай. Сўнг ҳарир парчадан ўтказиб, унга бироз тартир ёғидан ҳам солинур, токи унинг асоси остига ўтиргай. Сўнг унинг остига чўкканларини олиб истеъмол қилинур. Унинг фойдаси шуки, юракни бақувват, руҳни шод ва фараҳлик қилур, тутқаноқ касалини, бош айланишини, кўз тинишини, савдодан бўлган васваса илатларини йўқотмоқ ва жинсий қувватни кучайтирмоқ, манийни зиёда қилмоқ, бачадондаги боланинг ҳаётини ва сиҳҳатини сақламоқ учун фойдалидур.

ҲАММОМИ МОРИЙЯНИНГ САЊЪАТИ

Бу шундай тариқада бўлурки, мантипазнинг қозони каби ичи чукур ва атрофи баланд бўлган бир қозонни кўрага (ўчоққа) ўрнатиб, ичига бир миқдор сув ҳам солинурки, қозоннинг ярмига етмасин. Қозонни устига бир чўпни кўкрақдек банд қилинган бўлгай. Шишани каж (эгри) гарданига симнинг бир учини боғлаб, иккинчи учини мазкур чўпга банд қилиниб, муаллақ осиб қўйилурки, шиша қозондаги сувга етмасин. Эритилиши керак бўлган давони мазкур шишага солинур. Қозоннинг оғзини бекитиб, тагига ўт ёқилурки, ҳаммоми морийя шундан иборатдур. Лекин давони тандирга қўймоқ яхшироқдур, агар тандирнинг олови ўчса, яна олов ёқилур, то ҳаммоми морийяда турган миқдори турса олинур.

ТАРТИР ЁҒИНИ ОЛИШ САЊАТИ

Сањати дуҳни тартир, яъни хамрнинг дурдасининг ёғини олмоқ йўллари шуки, тартир, яъни хамрнинг дурдаси демақдур, мазкурни куйдириб, оҳақ қилинган оқ ранг тартирдан ўн дирам миқдорини яхшилаб эзиб, ювиб, сўнгра эгри бўйинли шишага солиб, арақини тақтир қилинур (томчилатиб олинур). Ул қатраларнинг юзида зоҳир бўлган ёғини олиб сақланур.

ТАШВИЯ, ТАҲМИС ВА ТАҚЛИЯ

Бу уч исм биргалиқда ва қисқача айтганда бирён қилиш маъносидадур. Аммо муфассал маъносига келсак, ТАШВИЯ шуки, бирён қилинадиган нарсани бошқа бир нарсанинг ичига ўраб, ўша нарса билан, масалан, хамир, лой ёки олма, беҳи ва шуларга ўхшаш нарсалр билан тандирга қўйилур. Ёки оловни ё иссиқ кулни ичига кўмилурки, буғлар билан пишар. Мисоли сақамуниё, исқил ва шуларга ўхшашлардур. Ёки давони янчиб, асалга қориб, латталарга ўраб, иссиқлиги мўътадил бўлган тандирга бир кеча қўйиб, тонгдан сўнг олиб истеъмол қилинур. Мисоли анисун (арпаодиён), самарат ут – тарфо ва шуларга ўхшашлардурки, тишга, тиш милкига ва бошқа аъзоларга сепмоққа ва бошқа нарсаларга ҳам истеъмол қилинур.

ТАҲМИС шуки, бир идишни оловга тутиб, яхшилаб қиздириб, пиширилмоғи лозим бўлган давони ўша идишга солиб, тез – тез кавлаб, ҳаракат қилдирилур, токи ҳаммаси баробар бирён бўлғай ва куймағай. Мисоли бортанг, райҳон, мурр, кўкнор, қуритилган кашнич, зира, чигит, яна уруғ қисмидан қайси бирини қовурмоқ лозим бўлса, шу тариқада амалга оширилур. Шу даражада бирён қилинурки, бирозгина ҳиди зоҳир бўлур, ранги бироз қизарур, лекин куймағай. Бунинг учун идиш тошдан ёки сополдан бўлгани яхшироқдур.

ТАҚЛИЯ – ёғда қовурмоқдур, масалан, сариеғда ёки бошқа ёғларда бўлса ҳам ҳиди чиққунча ва ранги қизаргунча қовурилур. Масалан, уруғлар ва донлар жинсидан бўлиб, ёрилса ёки ажралса, мисоли ҳалила, омала, мози. Ёки бирён бўлганлиги тахмин билан билинса, мисоли темир чирки (ҳубс ул – ҳақид) ва шунга ўхшашлардур.

ТЎТИЁ ТАШВИЯСИ

Бунинг йўли шуки, тўтиёни майдалаб эзиб, сувга қориб, кулча қилиб қуритилур. Сопол идишга солиб, оловга қўйилиб, ағдариб турилур, токи қуригай. Бу тариқа ташвия қилинган тўтиё латифроқ ва кўзни бақувват қилишда ҳамда сиҳҳатини сақлашда таъсири кучлироқ бўлур. Ярагинг ҳам сувини қуритмоқда фойдаси яхшироқдур.

АФЮННИ БИРЁН ҚИЛИШ

Бунинг йўли шуки, афюнни боқила миқдорида майда — майда қилиб, сопол идишга солиб, бирозгина бирён қилинур.

ТАДБИР ЁКИ ИСЛОҲ Тадбир, буни ислоҳ ҳам дейдилар, бундан мурод баъзи ўткир, зарарли, ёмон даволарни тарбия ва парвариш қилмоқдур, токи улар ёмонлиги зойил ёки камзарарроқ бўлгай. Мисоли сақамуниё, анзарут, ҳабб ул — мулук, данд, турбуд, мозарюн, ташмизаж ва шуларга ўхшашлардур. Сақамуниёни олма ёки беҳининг ичини ковлаб, холи қилиб, ўша холи жойга жойланур. Атрофига пўсти туширилган кунжутдан тўлдириб, олма ёки беҳидан кесиб олинган бўлак билан тешикни бекитиб, бир парча каноп латтага ўраб, хамир ичига олинур. Сўнг иссиқлиги мўътадил бўлган тандирга қўйилур. Хамир пишиб, қизаргай. Сўнг хамирни очиб, ичидаги сақамуниёни чиқариб, сояда қуритиб, сўнг истеъмол қилинур. Агар олма ёки беҳи мавжуд бўлмаса, товук тухумини бир томонидан озгина тешиб, ичидаги оқи ва саригини тамом чиқариб, ичига сақамуниё солинур. Устидан агар олма ёки беҳи шарбати мавжуд бўлса, у ҳам солинур. Бўлмаса, уларсиз ҳам иссиқ сувга қўйилса, ташвия ҳукмида бўлур.

Ҳаким Арзонийнинг айтишларича, олма ёки беҳи муяссар бўлмаса, сақамуниёни бинафша билан қўшиб эзилса ва истеъмол қилинса, ташвия ва ислоҳ ҳукмида бўлур. “Махзан ул — адвия” муаллифининг ёзишича, аввалига тухумга солиб, тадбирни амалга ошириб, сўнг бинафшага қўшиб эзилса, яхшироқ бўлур.

АНЗРУТ ТАҚЛИЯСИ

Унинг тақлияси шуки, анзарутни янчиб, эшак сутига қориб, газ ёғочини унга булаб, гўё кабобдек бир мартаба бирён қилинур. Агар зиёдароқ ва кўнгилдагидек бўлмоғига хоҳиш бўлса, иккинчи маротаба ҳам кабоб қилмоқ мумкин.

ҲАББ УЛ–МУЛУКНИ ПИШИРИШ

Уни пиширишнинг тартиби шуки, ҳабб ул – мулукни бодом ёғига ёки сутга бир кеча – кундуз солиб ивитулур.

ДАНДНИНГ ТАДБИРИ

Данд, уни ҳабб ус – салотин ҳам дерлар, уни сигир ёки ҳўкиз тезагида мудаббар қилинур. Мудаббар йўли шуки, мағзи сариқ ёки қора бўлиб бузилмаган янги ва тоза дандни пўстидан ажратиб, мағзининг ўртасидаги тилга ўхшаш ўзагини ҳам чиқариб ташлаб, бир қалин ва бақувват ёки икки қаватлик халтага солинур. Бир кеча холис сувга солиб ивитулур. Сўнг сувдан олиб, ердан бир чуқур қазилур, кенг ва анча чуқур бўлиши керак. Мазкур халтани ҳўкиз ёки сигирнинг янги ва ҳўл тезагига ўраб, чуқурга солиб, устига иссиқ кул солиб, кулнинг устига жангалий ҳўкизнинг тезаги ёқилур, халтага ўралган сигир ёки ҳўкизнинг янги ва ҳўл тезагининг эни миқдори бир қанча куйиши, бироқ данд куймаган бўлиши лозим. Сўнг халтанинг бошқа томонини ағдариб қўйиб, мазкур тариқада яна ўт ёқилур. Ҳоказо ҳар тўрт тарафи ёнини ағдариб, ҳар бир тарафидан ҳам ҳўл тезакнинг бир қанча қисми куйгунча ўт ёқилур. Сўнг очиб олинур, тозалаб ювилур. Ҳар бир дандга ҳалилайи зангий (уни ҳалилайи мавизак ҳам дерлар) қўшиб, майин қилиб янчиб, ҳар икковига баробар миқдорда гуручни ун қилиб қўшилур. Барчасини лимон суви ёки гўранинг сувига қориб, нўхот миқдорича ҳаблар ясаб, икки донадан то етти донагача ютмоқ мумкиндур. Аммо инқилоб ул – меъда касалига зинҳор берилмасинки, бундай беморга зарардур.

БОШҚА БИР НАВИ.

Айтибдурларки, бу нави гарчи макруҳи табиат (ёқимсиз) бўлса ҳам, табибларнинг китобларида ёзилгандур. Ҳўкизнинг янги тезагини сувга эзиб, эритиб, бир қозонга солинур. Қозоннинг устига бир ёғочни кўприк қилиб қўйиб, ҳабб ус – салотинни халта билан ўша кўприк ёғочга муаллақ осиб қўйилур. Халта эритилган тезак сувига кўмилиб туриши керак. Бироқ қозоннинг тагига тегмасин. Шу тартибда тўрт – беш соат, балки бундан ҳам зиёда оловда қайнатилсин. Сўнг олиб, покиза қилиб ювилур ва юқорида мазкур бўлган тартибда ҳалила ва гуруч уни билан таркиб қилиб, лимон ёки гўр узумнинг сувига қорилур ва ҳаб дорилар ясалур. Ёки мавизаж ҳам деб аталадиган ҳабб уд – диқ, рубб ус – сус, гориқун, ҳиши сафид, мастакий, ҳашиши ғофис, афсантини румий ва сабри сақутарийлардан баробар миқдорда олиб, янчиб, элаб, карафшнинг сувига қориб, қўлни баласон ёғи билан ёғлаб, ҳаб қилинур. Бир ичими бир дирамдан то икки дирамгача тановул қилинур. Овқатига зирбон истеъмол қилинур. Бу ҳаб фалаж, юз фалажи, қалтироқ, бел оғриғи ва шунга ўхшашларга фойдалидур. Баъзилар ҳабб ус – салотиннинг мудаббарини ҳануз ҳўл ва янги бўлган занжабилнинг (бу ҳолдаги сувлик занжабилни ҳиндийда ардак дейилур) сувига икки кеча – кундузгача эзиб, сўнгра ҳаблар қилинур. Ҳаб кичикроқ нўхот миқдорида бўлур. Уни сояда қуритиб, ҳожат вақтида бир дона ёки икки донадан истеъмол қилинур.

ТУРБУДНИНГ ИСЛОҲИ

Бунинг йўли шуки, унинг ташқи томонини қориб, захалик қилиб, бодом ёғи билан ёғланур. Сўнг чалароқ янчиб, занжабилгә қўшилур. Ҳар иккисини яхшилаб майдалаб истеъмол қилинур.

ТАШМИЗАЖНИНГ ТАДБИРИ

Бунинг йўли шуки, уни эшак тезағи ва сув билан қайнатилур, токи ташмизажнинг пўсти мулойим бўлғай. Сўнг пўсти туширилиб, мағзи истеъмол қилинур.

МОЗАРҮОННИНГ ТАДБИРИ

Уни икки кеча – кундузгача узумнинг сиркасига ивитиб қўйилур. Орада уч марта сирка алмаштирилур. Сўнг сиркадан олиб, ювиб қуридилур. Сўнгра чалароқ янчиб, бодом ёғи билан ёғлаб, қандай хоҳланса, шу тариқада истеъмол қилинур.

Булардан ҳар бирларининг тадбирлари “Қарободини кабир” китобида батафсил баён қилинган.

КИРМОН ЗИРАСИНИНГ ТАДБИРИ

Уни арабда каммун дейдилар, эҳтимол бу арабча сўздур ёки юнон тилидан арабчалаштирилгани бўлиши мумкинки, уни юнонда хомун дейдилар. Бунинг йўли шуки, унинг янгисини ёки эскиб, кўп фосид бўлмаганини чанг, тупроқ ва чўплардан тозалаб, чинни ёки сирли сопол идишга солинур. Устига узум сиркасининг эскисидан зирани тўрт бармоқ баландликда босиб турадиган қилиб қўйилур. Бир кеча – кундуз қолдирилур. Лекин зирани кавлаб, остини устига ағдариб турилур. Сўнг соя жойда қурийтиб, бироз қовуриб (истеъмол қилинур).

ОЛТИНГУГУРТНИНГ ТАДБИРИ

Тадбири кибрит, яъни олтингугуртни ислоҳ қилиш йўли шуки, бир идишнинг ичига яримроқ қилиб сут солиб, идиш оғзи бир парча бўз билан маҳкам боғланур. Устига олтингугуртни майдалаб, эзиб солинур. Олтингугуртнинг устига сопол товоқни паланги билан олтингугуртга тегмайдиган ва товоққа ёпишмайдиган даражада қўйилур. Ичига чўғ олов солинур ва дам бериб турилур, токи товоқнинг қизиғи билан олтингугурт эриб, бўздан сингиб ўтиб, тагидаги сутга томиб турсин. Сўнг сутдан ажратиб олиб, керак вақтида ишлатилур.

БИШ ВА ҲАРБИЙ ТАДБИРИ

Ҳар иккиси ҳам бағоят ўткир заҳардур. Уни ислоҳ қилмоқ йўли шуки, булардан қайси бирини ислоҳ қилиш мурад бўлса, уни майда – майда қилиб, бир халтага солиб, янги соғилган сутдан ўн – ўн икки ҳинд осори миқдорида қозонга солинур. Мазкур давони ҳам халта билан мазкур сутга солиб, то сутнинг ярми қолгунча қайнатилаур. Шу тариқада уч марта қайнатиш такрорланур. Сўнг бишни ёки ҳарбийни олиб, қуришиб, бир ҳабба миқдоридан тановул қилинса фалаж, юз фалажи, бўшашув, истисқо, мохов ва шуларга ўхшаш касалликларга қарши истеъмол қилинурки, кўп фойдалиқдур.

ОЛАКУЛАНГНИНГ ТАДБИРИ

Тадбири зарориҳ, уни туркийда олакуланг дерларки, синнинг бир қисмидур. Уни Исфаҳон луғатида қайси тури бўлмасин син дерлар. Унинг бир неча донасини тирик ҳолида бир кўзага солиб, кўзанинг оғзига каноп латтадан парда қилиб боғланур. Сўнг узумнинг сиркаси бирорта қозон ёки бошқа идишда қайнатилаур. Унинг буғига олакуланг солинган кўза тўнтарилиб қўйилаур, токи сирканинг буғлари олакулангга таъсир қилиб ўлдиргай. Унинг парвардаги шул амалдан иборатдур.

СИЛОҲАНИНГ ТАДБИРИ

Силоҳа,* яъни бузқуҳий (тоғ эчкиси)нинг бавли (сийдиги) дурки, унинг масканида тўпланиб қолган бўлаур, қивоми ҳам ғализ бўлиб қолган бўлаур. Уни олиб, ҳануз ишлатилмаган бир идишга солиб, устига темиртиконнинг шира сувидан, ҳўкизнинг сийдигидан солинур. Шира силоҳанинг юзини кўмиб тургай. Сўнг офтоб ёки оловнинг иссиғига тутиб, қўл билан ишқаб, суви сузиб олинаур. Тоза сувини бир идишга солиб, йигирма бир кун офтобга қўйилаур, токи қивоми (қуюқлиги) асалнинг қивомидек ғализ бўлгай.

ТЎТИЁНИНГ ҒЎР УЗУМ СУВИДАГИ ТАДБИРИ

Бунинг йўли шуки, Кирмон тўтиёсини майин қилиб эзиб, бир чинни ёки шиша идишга солиб, ғўр узум сувини тиндириб, чўкмасидан тозаланган соф сувидан тўтиёнинг устига қўйилур ва тўққиз кунгача қолдирилур. Лекин ҳар куни ғўр узум сувини янгилаб турилур. Тўққиз кундан сўнг санги самоқнинг устига қўйиб, қор ёки муз билан яхшилаб совитилган ғўр узум суви билан салоя қилиб эзилур, токи жуда мулойим бўлгай. Сўнгра шишага солиб сақланур ва керак вақтида истеъмол қилинур.

ТЕМИР ЧИРКИНИНГ ТАДБИРИ

Тадбири хубс ул – ҳадид, яъни темирни қизитиб, болға урганда темирдан кўчиб тўкилган япроқларнинг тадбири шуки, уни майда янчиб, элаб, тўрт кунгача кеча – кундуз ўткир сиркага солиб қўйилур. Сўнг олиб, қуриштиб, бодом ёғи билан қовуриб, эзилур. Агар сувга сепилса бир муддат сув юзида чўкмай туриши лозим. Сўнг у мураккаб даволар таркибига қўшиб истеъмол қилинур.

* Силоҳа луғатларда гўнг дейилган

ЯНА БИР НАВИ.

Бу шундайки, темир чиркини яхшилаб майда янчиб, элаб, ўн тўрт кеча – кундуз ўткир таъмлиқ сиркада ивтилуру. Сўнг сиркадан олиб, ганданонинг сувига етти кун солиб қўйилур. Гандано суви ҳар куни янгилаб турилур. Сўнг уни қуриштиб, яхшилаб эзиб, янчиб, элаб, бодом ёғи ёки ўрик данагининг ёғи ёки шафтоли данагининг ёғи билан бирён қилиб, истеъмол қилинур. У бавосир касалликлари учун яхши наф қилур.

ТЕМИР ҚИПИҒИ ВА УНИ ТОЗАЛАШ ТАДБИРИ

Тадбири бурдаи оҳан ва танқияи он, яъни темирнинг эговда кесилган резасининг тадбири ва тозалаш тадбири шуки, уни сув тегмаган янги сопол идишга солиб, оловнинг ўртасига қўйиб, чўғдек

қизартирилур, сўнг кунжут ёғига солинур. Сўнг олиб, яна оловда қизартирилур ва сиркага солинур. Учинчи марта қизартириб, ҳўкизнинг сийдигига солинур. Яна тўртинчи бир қизартирилиб, кувада пиширилган ва ёғи олинган аччиқ айронга солинур. Сўнг олиб, яхшилаб совутиб, майдалаб эзиб, истеъмол қилинур.

ТУХУМ ПЎСТИНИНГ ТАДБИРИ

Тадбири пўсти байза, яъни тухумнинг пўчоқ пўстининг тадбири ва ислоҳи шуки, тухумнинг хорижий (ташқи) пўстини олиб, тоза сувга солиб қўйилур. Сув бадбўйлик ҳосил қилгач, бу сувни тўкиб, бошқа тоза сув солинур. Бир неча мартагача суви алмаштирилиб тўкилур, натижада охириги сувда бадбўйлик ва ҳид қолмас. Пўчоқнинг ички тарафида ёпишиб турган юпқа ва нозик пўсти олиб ташланур. Сўнг пўчоқ қуритилиб, эзиб ишлатилур.

Иккинчи хилининг шуки, тухум пўчоғи сув, туз **ва** кул билан қўшиб ивитилур. Охириги маротабада холис ширин сувда билан ивितिб, қуритиб истеъмол қилинур.

ТЕМИРТИКОННИНГ ТАДБИРИ

Тадбири хасак шуки, хасак донасини уч кеча – кундузгача ҳар куни янги соғилган сутга ивितिб, бир кеча – кундузгача қўйилурки, уч кеча – кундузда уч марта янги сут билан уч бор ивитилган бўлур. Охирида тоза ширин сув билан ювиб, қуритиб, истеъмол қилинур. Жинсий қувватни оширишда тенгсиздур.

БАЛОДУР АСАЛИНИНГ ТАДБИРИ ВА ИСЛОҲИ

Бунинг йўли шуки, балодурнинг ўртасидан икки бўлакка бўлиб ажратилур. Сўнг темир ёки чўян товага ёзиб солиб, товани чўғ оловга қўйиб қизитилур. Бир бақувват омбир билан ҳар бир балодур доналарини маҳкам сиқилса, ундан асал эриб чиқар. ёғочдан ясалган пичоқ шакллий чўп билан асални сидириб олиб, жам қилинур. Қанча миқдорда балодур асали керак бўлса,

шу йўл билан чиқариб олинур. Ёки темирдан, ёхуд чўяндан бўлган саҳифага балодурни қўйиб, темирдан ёки чўяндан бўлган ва кафшдўзларнинг кува исмлик асбобига ўхшаш дастани оловга қизитиб, сўнгра у билан ҳар бир балодурнинг донасини куч билан босиб сиқилса ундан асали батамом чиқар. Агар уни истеъмол қилмоқ мурод бўлса, ёнғоқ ёғи ёки сариеғ билан қўшиб қайнатилаур. Сўнгра истеъмол қилинур. Даво ус – санна ҳамда бошқа мураккаб дориларга балодурнинг пўсти қўшилуру, бунда балодурнинг асалини батамом чиқариб олмаслик зарур бўлади. Яна шу ҳам лозимки, балодурнинг асалини олишда қўлни ёнғоқ ёғи билан ёғланур, токи балодурнинг таъсири билан қўлда яра пайдо бўлмагай. Баъзи одамларнинг баданига балодур ва унинг буғларининг тегиши билан аъзосида шиш пайдо бўлуру, баъзи одамда пайдо бўлмас. Шунинг учун балодурнинг асалини олишда аввал имтиҳон қилиб кўриш лозим, агар шиш пайдо бўлса, балодур асалини олишга ундай киши асли киришмаслиги керак. Агар балодурнинг танаси кўшиладиган даво бўлса, унда балодур жисмини кўп майдалаб янчмоқ ва ёнғоқ мағзи ёки кунжут ёки норжилнинг пўсти туширилган мағзи билан қўшиб эзмоқлик ҳам балодурнинг ислоҳи бўлуру, дерлар.

ГУМАЙ ЎТИНИНГ ИСЛОҲИ

Ислоҳи шубрум, яъни гумайўтнинг заҳарини ислоҳ қилмоқ йўли шуки, уни янчиб, бир кеча – кундузгача сутга ивитиб қўйилур. Ҳар саккиз соатда сутни янгилаб, уч марта алмаштирилур. Сўнгра қуритиб олинур. Қачонки ҳожат бўлса шиш касалликлари, ичак тикилмалари, зардоб, балғам ва савдоларни ични суриш билан даф қилишга ишлатилур. Лекин уч кеча – кундуз сутга ивитилгандан сўнгра сачратқи суви, итузум суви ва бодённинг қайнатилган сувларидан қайси бири муяссар бўлса, унга ҳам ивитиб, сўнгра қуритиб, истеъмол қилинур. Аммо қобиз нарсалар билан қўшиб истеъмол қилмоқ жоиз эмас.

ШОДЛАНТИРУВЧИ ДАВОЛАРНИНГ ИСЛОҲИ

Ислоҳи адвия жиҳати нашот, яъни кайф қиладурган даволарни ислоҳ қилмоқ йўллари, масалан, банжи шабибий, банжи шукрон ва шуларга ўхшашлар бўлиб, гоятда қуруқ табиатлик ва заҳарликдурлар. Буларнинг ислоҳ йўллари шуки, уларни чала янчиб, уч кеча – кундузгача сутга ивитиб, шу фурсат ичида сутни бир неча бор янги сут билан алмаштириб турилур. Сўнгра қуритиб, бодом ёғида ёки қовоқ уруғининг ёғида ёки пистанинг ёғида бир ҳафта тарбият қилиб, сўнг истеъмол қилинур. Агар даво иссиқ табиатли даво бўлса, уни совуқ табиатли ёғда тарбият қилинур. Агар бил – акс совуқ табиатли даво бўлса уни иссиқ мизожли ёғларда тарбият қилмоқ лозимдур ва ўзига муносиб мағизларга аралаштириб истеъмол қилинур.

Яна бир йўли шуки, бу ҳақда Ҳаким Мир Муҳаммад Мўъмин шундай ёзибдур: "Бу йўл менинг амалимдур, бунини мен безарар мушоҳада қилдим. Тариқаси шулки, кайф қилувчи даволарни муносиб арақ (шира)ларда ивитиб, икки – уч кун офтобга қўйиб ивитилган бўлса, сўнг уни қайнатиб, сувини асалга қўшиб қайнатилур, токи суви тамом йўқ бўлиб, сувда бўлган даво қуввати асалга ўтган бўлса ва маъжун даволарни ўшал асалга қорилур. Агар ҳаб дориларга таркиб қилмоқ мурод бўлса, ҳабнинг қайси бирининг қуввати қайнатиш билан йўқ бўлиб кетмайдиган бўлса, уни шул сув билан қайнатилур, токи шу сувнинг ҳаммасини ўша даво ўзига жазб қилиб олгай. Сўнгра ул давони бошқа қисмларга қўшиб ҳаб қилингай".

ТАНБИҲ. Маълум бўлсинки, бу ерда айтилган сутдан мурод эчкининг сутидурки, янги соғилган бўлсин ёки сигирнинг сутидур. Бироқ эчкининг сути авлодур.

ДИБҚНИНГ ИСЛОҲИ

Ислоҳи дибқ, яъни майвизак асаликим, уни киштиши ковлиё ҳам дерлар, йўли шуки, унинг донларини чиқариб ташлагандан сўнг бироз зайтун ёғи ёки шунга ўхшаш ёғдан қўшиб, аралаштириб янчилур. Шунга муносабатлик даволар ҳам бўлса уларни ҳам қўшиб янчилур.

Бундан бошқа ёпишқоқ ва ширадор нарсаларнинг ислоҳи ҳам шу тариқа бўлур. Дибққа қўшиладиган даволар мағизлар жинсидан бўлса у ҳолда бошқа ёғ жинсини қўшмоққа ҳожат бўлмаски, ўшал мағизлар билан янчмоқ мумкиндур. Дибқнинг ислоҳи учун мағизларнинг яхши роғи канакунжут (бийданжир)нинг мағзидур.

УШНАНИ ЯНЧМОҚ ЙЎЛИ

Бу шундайки, уни бироз ҳўллаб янчилур, зероки у қуруғлик ҳолида ҳаргиз янчилмас.

СИМОБНИ ТОЗАЛАШ

Тасфийа зийбақ, яъни симобни кудурат (ифлослик)дан пок қилмоқ йўли кимиё аҳлининг санъати бўйича шундайки, симобни сирланмаган тоза мисдан қилинган бир идишга солиб, оловга қўйилур. Унинг устига ичига совуқ сув солинган иккинчи бир идиш қўйилгай. Бу идишнинг сатҳи биринчи идишнинг сатҳидан анча кенг бўлур ёки бир сепоянинг устига қўйилурки, бу идиш симобнинг идишига муқобил ва яқин бўлур. Симобнинг тоза ва холисаси биринчи идишдан кўтарилиб, иккинчи идишнинг тагига ёпишиб, тўплангай ва у олиб ишлатилур.

БОШҚА ХИЛИ.

Бунинг аксар одамларга маълум ва таниш йўли шуки, симобни тошдан ё чиннидан ёки шишадан бўлган идишга ёхуд сирли сополга солиб, канакунжутнинг сувига қўшиб, яхшилаб эзилур, токи унинг кири ва ёғли ёғ моддалари ҳамда қораси зойил бўлур. Сўнг итузум суви билан қўшиб эзилур. Кейин эса ҳалила ивигилган сув билан қўшиб эзилгай. Сўнг тоза сув билан ювилур. Шундан сўнг мазкур симобнинг ҳар етмиш мисқолига ўттиз мисқол тоза сувдан қўшиб, тош қозонга солиб, мулойим оловда қайнатилур. Шунда суви тўлиқ кетиб, тоза симоб қолур. Симобни олиб, шиша идишда сақлагайлар. Бунинг номини санъат (ҳунар) аҳли "оби арвоҳ" (руҳлар суви) деб атагайлар.

Аммо булардан баъзисини сувда ювмоқ, (бу табибларнинг истилоҳида қасвил дейилур), ундан мурод — бир неча фойдалардур. Масалан, совитмоқ ва бегона нарсаларнинг аралашувидан пок қилмоқ, таъдил (муътадил) қилмоқ, оловда куйдирилган вақтида олов таъсиридан ҳосил бўлган оловлик ҳароратни сўндирмоқ ва ислоҳ қилмоқ, ёмон таъмини йўқотмоқ ва ёқимсизлигини даф қилмоқдур. Бунда ҳар бири алоҳида ёки барчаси бирга қўшилиб ювилгай. Масалан, тошга мансуб дорилардан, масалан, ёкутлар, шоданаж, буссад (маржон), ложувард, Арман тоши (ҳажар Арманий) ва булардан бошқа бир қанча хил дорилар бўлиб, уларнинг ўзлари тош бўлмаса ҳам, бироқ тошга ўхшаш нарсалар, масалан, росух, иқлимиё, шанжорф, мурдорсанг (куйдирилган қўрғошин), сафидоб ва шуларга ўхшашлар, тупроқ ва лой жинслари, лак ва мум, зифт ва сабр ҳамда ёғлар жинси, савиқ ва шираж (кунжут ёғи) ва шуларга ўхшашларнинг тадбири ва ислоҳ йўллари қуйидагичадур:

Тошлар ва шишалар жинсидан бўлган нарсалар бўлса, уни ҳован (келича)га солиб, диққат билан яхшилаб эзилур, токи ғубордек (чангдек) майин бўлсин. Сўнгра унинг устига сув солиб ковлангай, токи ғубордек майин бўлган қисми сув билан қоришсин. Уни оҳисталик билан бошқа идишга солиб, қориштириб, сувга ўтган майдасини яна аввалги олинган майда гардига қўшилур. Ҳаммаси ғубордек майда эзилиб, сувда эриб, идишдаги қисмига қўшилгунча давом эттирилгай. Сўнг идишнинг оғзи бекитилур, токи мазкур сувга бошқа чангу ғубор тушмагай ва бу давонинг эзилган ғубори ҳам тагига тушиб тинсин. Шундан сўнг устидаги сувни оҳиста тўкиб, тагига чўккан ғуборини қуритиб, ишлатилур.

ЛОЙЛАРНИ ЮВИШ

Фаслу атйон, яъни лой ва тупроқ жинсини ювмоқ йўли шундайки, ўша лой ва тупроқ устига сув солинур. Сув уни тўлиқ кўмишдан ташқари ундан уч ё тўрт бармоқ эни миқдори баянд бўлсин. Сўнг уни бир бўз латта билан сузиб ўтказилгай ва то сувнинг тагига чўкиб, тингунча кутиб турилур. Сўнг сувни оҳиста тўкиб, тагидаги чўкмани қуритиб, ишлатилур.

ЁҒЛАРНИ ЮВИШ

Ғаслу адҳон, яъни ёғлар қисмини ювишнинг йўли. Буни "натрия" ҳам дерлар. Маълум бўлғайки, ҳар қандай ёғ эскиб қолгани сабабли пих боғлаган ёки мағорлаб қолган бўлса ва таъми ҳам бузилган бўлса, уни ислоҳ қилишнинг йўли шуки, ёғни бир идишга солиб, унга қор ёки муздан ҳам қўшиб, яхшилаб қориштирилгай, токи қор ёки муз эриб, сувга айлангай. Сўнг сувнинг устидан ёғ ажратиб олинур. Борди – ю, қор муз мавжуд бўлмаса, жуда совуқ сув ҳам бўлаверади. Агар биринчи мартабада тўлиқ ислоҳ топмаса, икки ёки уч дафъа такрор қилингай. Аммо қўй ёғи ва сигир ёғини ислоҳ қилиш учун кувада пишган нордон айрондан қўшиб қайнатилаур ва буғдойнинг ундан ҳам озроқ сепилур. Бироқ қайнатилганда айрон куйсин, ёғ куймасин.

КУНЖУТ ЁҒИНИ ЮВИШ

Ғаслу шираж, бундан мурод кунжут ёғидур. Уни ювмоқ йўли шундайки, кунжут ёғига сув ва туз қўшиб, шопириб, сўнгра кучсиз оловда қайнатилаур. Сўнг намақобни унда ажратиб ташланур ва ёғни истеъмол қилинур.

ЗИФТ, МУМ, –МҶМИЁЙ ВА АНБАРНИ ЮВИШ

Буларни эритиб, ярим қайноқ сувнинг устига солиб, қўйилур, шунда зифтдаги кудурат (аралашма)ларнинг ҳаммаси сувга ўтиб, тагига чўқар. Сув юзида қолганлари олиниб, истеъмол қилинур.

ОБОР, ИСМИД(СУРМА), ТЎТИЁ, АРМАН ТОШИ, ШОДИНАЖ, ЁҚУТ, ЗУМУРРАД, АҚИҚ, ЛАҚ ва шунга ўхшашларни ювиш тариқаси шундайки, булардан қайси бири ҳожат учун зарур бўлса, аввало уни хўб эзиб, чангу губордек қилиб, сувга аралаштирилур. Сувга аралашган қисмини бошқа идишга олиб, сув тагига чўққанини яна бошқа сув билан эзилур. Шу тариқа тагига чўққанларини сув билан бир неча марта эзиб, сувда эриган қисмини олиб, жам қилинур. Охирида сувда эрмаган тош, қум қисми ташлаб юборилгай. Эриган қисмларини ҳам кўпроқ муддат тўхтатиб, тиндириб,, тўлиқ тагига чўққандан сўнг устидаги тинган

сувларини аста тўкиб, чўккан давони қуритиб, агар кўз касалига ишлатилса, қуруқ ҳолида яхшилаб эзилур. Бошқа касалликларга ишлатилса яна эзмоққа ҳожат бўлмас.

ОҲАКНИ ЮВИШ

Фаслу нура, яъни оҳакни ювмоқ тариқаси шундайки, уни тозалаш ва оловлик ҳароратини сўндирмоқ учун бир идишга солиб, устига сув қуйиб, кавлангай ва тўлиқ майда қилинур. Сўнг бир муддат қолдирилур, токи ундаги қум ва майда тошлар тагига чўккай. Сўнг сувда эриган оҳакни бошқа идишга солиб, тагида қолган қум ва тошларни ташлаб юборилур. Сўнг яна бир муддат қолдирилгай, токи оҳак тагига ўтиргай. Сўнг сувни оҳиста тўкиб, тагига чўккан оҳак устига тоза сувдан солинур ва кавлаш йўли билан оҳак сувда эритилур. Шу усулда сувни етти мартабагача алмаштириб, қўзғотиб, сўнгра тагига ўтирган оҳак қуритилур ва ишлатилур.

МУРДОРСАНГНИ ЮВИШ

Фаслу мурдорсанг (куйдирилган қўрғошинни ювиш) йўли шуки, иссиқлик касалларга истеъмол қилмоқ учун мурдорсангни ўзига баробар вазнда туз қўшиб, яхшилаб майда қилиб эзиб, сўнг устига шу миқдорда сув қуйилгай. Сув мурдорсангдан тўрт бармоқ миқдорда баландга кўтарилсин. Шу ҳолда то етти кунгача қолдирилур. Ҳар куни уч марта уни кавлаб, қўзғотиб турилгай. Сўнг тиндириб, сувини тўкиб ташлаб, яна бошқа сув солинур. Яна етти кунгача мазкур тариқада ҳар кун кавлаб, қўзғотиб турилур. Сўнг яна сувини янгиланур. Шу тариқада то қирқ кунгача давом этиб, тагига ўтирган мурдорсангни қуритиб, истеъмол қилинур.

ЛОЖУВАРДЛАРНИ ЮВИШ

Фаслу ложувард (ложувардни ювиш) тариқаси шулки, агар кўз касалларига истеъмол қилмоқ учун бўлса, тош жинсларининг фасли (ювилиши) йўли бўйича бўлурки, бу айтиб ўтилди. Агар суфуф

(талқон дори) ёки ҳаб (юмалоқ дори)лар учун таркиб қилмоқ мурод бўлса ва ё китобат ва нақш учун ишлатмоқ мурод бўлса, бунинг йўли шулки, ложувардни яхшилаб эзиб, майдалаб, устига тоза, тиниқ сув солиб қайнатилаур. Зайтун ёғидан ҳам бироз қўшиб, тошларни ювиш тартиби бўйича ювилаур. Ўша тариқада қайнатмоқ ва ювмоқни такрор қилинаур, токи ғубор (чанг)дек майда бўлгай.

ЯНА БИР НАВИ шулки, ложувард тошини янчиб, элаб, салоя қилинаурки, чангдек майда бўлсин. Сўнгра уни кундурнинг ёғига ёки сандаруснинг ёғига қорилур. Сўнг унга оз – оздан иссиқ сув қўшиб, қўл билан кавлаб, қориштириб турилаур. Дамбадам иссиқ сувдан оз – оз қўшиб, кавлаб, қўл билан эзилур, токи аста – секин ложувард сувга қўшилиб, ёғлар эса ложуварддан ажралиб, сувга қўшилиб чиқар. Сўнгра ложувардга ёпишган ёғдан сувга аралашган ложувардни ажратиб, бошқа бир идишга солинаур. Қолган ложувардга бошқа иссиқ сув солиб, яна мазкур тариқада эзилур ва сув бошқа идишга солинаур. Қолганини учинчи маротаба бошқа сув билан такрор амал қилинаур, токи мазкур ёғда ложувард рангидан ҳеч боқий қолмас ва тагида ҳам чўкиндисини қолмас, қолган тош ва қум эса ташлаб юборилур. Мазкур учта идишларда оҳиста тагига чўккан ложуварддан биринчи идишдаги тагига чўккани аъло ложуварддур. Иккинчи идишдаги чўкмасы ўртача ложуварддур. Учинчи идишдагисини эса паст ложуварддурки, бунинг "Қарободини маъсумий" китобининг муаллифини қилган баёни бўйича "шамт" дер эмишлар. Аммо Ҳаким Навво Алавийхонини марҳумнинг баёнларича арман тошининг номи шу замон "шамт" деган ном билан машҳур эмиш.

САБРНИ ЮВИШ

Ғаслу сабр (алоэни ювиш)ким, бу сабри Сақутарий (Сокатра алойи) номи билан машҳурдур ва русийда сабур дерлар. Уни ювмоқ йўли шундайки, сабрни оҳисталик билан бағоят майдалаб янчилур ва ҳарир матодан ювиб ўтказилур. Сўнг эрман (афсангини Румий)дан бир ратл, яъни тўқсон мисқол, мастакий, баласон мевасини, уд, баласон, долчин, солиха, сунбул ут – тиб, асорун (туёқ ўти)нинг ҳар биридан уч дирамдан олиб, сув билан қайнатиб, сувини сузиб олиб, унга янчилган сабрдан солинаур ва

бир даста чўп билан кавлаб, ҳаракат қилдирилуру. Ундан эриган миқдорини бир косага солинуру. Эримаган қисми яна эзилуру ва устига ушбу дорилар эритилган сувдан солиниб, мазкур даста чўп билан ҳаракатта келтирилуру. Сувга аралашиб эриганларини яна мазкур косага солинуру. Тош ва қум кабилар тагига чўкса, бу тошу қумлар ташлаб юборилуру. Косадаги эриган сабрлар ҳам тагига чўккунча идишнинг оғзини бекитиб, гарду ғубордан эҳтиёт қилиб сақлануру. Тагига чўккандан сўнг тоза суви найча билан тортиб олиниб, тагига чўккан сабрни заъфарондан қўшиб, эзиб, аралаштириб, бошқа чинни идишга ёзиб солиб, қуритилиру. Сўнгра шиша ёки чинни идишда сақлаб қўйилуру ва керак пайтда олиб ишлатилуру. Сабрнинг исҳол (ични ҳайдаш) қуввати ювилмаганига нисбатан заифроқ бўлуру.

МУМНИ ЮВИШ

Ғаслу мум (мумни ювиш) йўли шундайки, мумни эзиб, ярим қайноқ сув устига солинуру ва совиб, қотгунча қолдирилгай. Сўнг унинг дурдаси сув остига чўкиб, таҳнишин бўлгандан кейин, дурдасини ташлаб юбориб, тоза мум олингай. Ёки мумни иссиқ сувга солиб қайнатилуру, токи мум эригай. Уни яхшилаб кавлаб, сувга қориштириб, бироз қолдирилгай, токи совиб, мум қотсин. Сўнг сув юзидан мумни олиб, яна шу амал такрор қилинуру, токи мум соф ва холис (тоза) бўлгай.

Зифтнинг ғасли (ювилиши) ҳам мазкур усулда бўлуру.

Аммо мумни оқартирмоқ тариқаси "шин" ҳарфида "шамъ" да баён қилинуру, иншааллоҳу таъоло.

ЧЎБИ ЧИНИЙ (ХИТОЙ ЧЎПИ)

Чўби Чинийни ичмоқ йўли кўп бўлиб, унинг баёнида узун сўзлар мавжуддуру. Лекин тариқаларининг энг яхшироғи шулдурки, (III) агар таъриқ усули бўлса, яъни чодир парданинг ичида қайнатиб, унинг буғи билан буғланиб ичмоқдуру. Бу эски бўлган касалларнинг дафъи, хусусан, савдо хилтидан юз берган эски касаллар ва атрофини фосид қилиш билан кенгайиб, атрофга тарқалиб, кўпайиб турувчи қўтир яралар, қувабо ва бодни таҳлил қилмоқ, таҳлил

учун қобилияти бўлмаган ғализ хилларни эритиб, таҳлил қилмоқ ва баданни бақувват қилмоқ каби ҳожатлар учун манфаатлидир. Бироқ ёш йигитлар ва иссиқ мизожли кишилар то бир зарурий сабаб ва кучли эҳтиёж бўлмаса, истеъмол қилмагайлар ва ўзларини беҳуда ранжга солмагайлар. Бунинг балғам мизожли ва совуқ мизожли кишилар учун унчалик манфаати йўқдур. Шунингдек, баданида бузуқ хиллари кўп бўлган кишига ҳам токи у баданини қусиш ва сурги қилиш билан тозаламаса ва номуносиб нарсалардан парҳез қилмаса, фойдасидан зарари кўп бўлур, иложи қийин ва машаққатли кўп касалликларни пайдо қилур.

Уни истеъмол қилиш навлари кўпдур. Жумладан, бири шулки, агар уни истеъмол қилиш мурод бўлса, аввало баданни ғолиб хиллардан пок қилмоқ лозимдур. Пок қилгандан сўнг ҳам бир – икки ҳафта сабр қилмоқ лозимдур. Сўнгра истеъмол қилишга бошланур. Ақалли йигирма бир кундан то қирқ кунгача ичилгайки, эҳтиёжга қарабдур. Ва ичганда ҳам курра шакли мудававр (юмалоқ) иддизиким, ранги беҳиинг гули рангида бўлса, хомлик ва пишганиликда ҳамма қисмлари тенг бўлса, бераша (томирсиз) бўлса, эгри – букри бўлмаса, қаттиқ ва юмшоқликда ҳам мўътадил бўлсаки, кўп қаттиқ ва елимдор ҳам бўлмаса, жуда бўш бўлиб, кесган вақтда жисми оқ ва уңдек майда бўлиб, тўкиладиган хом ва енгил вазналик ҳам бўлмаса, балки курраси янги ва қурт емаган, ёрилмаган, шакли эгри – букри бўлмаган ва майда иддизлари бўлмаган бўлса, буни аъло чўби Чиний дерлар. Шундоқ навини олиб, пичокнинг дами билан япроқлаб кесиб, бу мумкин бўлмаган тақдирда боқла ва нўхот миқдориди кесиб ёки синдириб, уңдан майда бўлганини ажратиб ташлаб, қолган ҳаммасини тонгдан кечгача гулобга ёки бидмушк ширасига ёки касалга мувофиқ бўлган бошқа шира (арақ)лар билан ивитиб, сўнгра шул миқдор сув билан қайнатилурки, беморнинг бир кунлик овқати ва таҳорати учун етарлик миқдорга баробар сувни алоҳида тарозуга тортиб, вазнини ёзиб қўйиб совитсин.

Ва буни мумкин ва мавжуд бўлса кумуш қозонда, бўлмаса, қалайланган мис қозонда ёки тошқозон ёхуд ичи сирланган сопол қозонга солинурки, қопқоғи ҳам шу жинсдаги қопқоқ бўлсин. Уни ёпиб, атрофига мош унидан хамир қилиб, маҳкам бекитилур. Лекин лиқ тўла бўлмай, сувнинг қайнаши ва буғларига лойиқ

миқдорда холи жой ҳам боқий бўлсин. Сўнгра мулойим олов билан оҳиста қайнатилаур, токи сувнинг ярми қолгунча қайнатиласин. Қайнатишда қозоннинг қопқоғини бир оғир тош билан бостириб қўйилаур, токи буғлари қопқоқни кўтариб, чиқиб кетмасин. Сувнинг ярми кетиб, ярми қолгунча қайнатиб, сўнгра яна тарозида тортилаур. Агар зое бўлган сув қолган ярмига тенг бўлса, айна муддаодур. Агар ярмидан кўпи қолган бўлса яна қайнатилаур. Агар қолган сув ярмидан кам бўлса, керакли ҳиссани тўлдириш учун қайноқ сувдан қўшмоқ мумкин бўлаур. Эрталаб яна уни иситиб ва қайнатиб, бир катта ва қалинроқ пардани ул одам ўз устига ёпинаиб, мазкур қозонни ҳам шу парданинг тагига киритиб, қопқоқни оҳиста — оҳиста очар, токи буғлари беморнинг боши, юзи ва баданига етиб, терлатгай. Буғи камайган вақтда парданинг тагидан қозонни чиқариб, пардани бемор ўзига ўраб олсин, токи ҳаво унга таъсир қилмагай. Чўби Чиний қайнатилаган сувни тозалаб олиб, эллик мисқолдан то юз мисқолгача хоҳ ёлғиз ўзини, хоҳ беш мисқол новвот қўшиб, ярим қайноқ қилиб, эрталабда ҳам шу миқдорни, кечқурун ҳам шунчани ичар. Ортиб қолган сувларни сув ўрнига ичмоқ, таомга қўшмоқ, ноннинг хамирига қўшмоқ, қаҳвага аралаштирмоқ билан истеъмол қилинаур. Холис сувни мутлақ ичмасун.

Агар чўби Чинийдан бир неча кунгача ичмоғни қасд қилса, борди — ю шу муддатга етарли аъло чўби Чиний бўлса — да, бироқ бундан зиёда бўлмаса, майда томирли ва эгри — букри чўби чинийни қайнатиб, сувини сузиб, тозалаб, илиқроқ ҳолида бу сув билан юз ва қўлни ювмоқ, таҳорат қиломоқ учун ҳамма вақт ярим қайноқ қилиб истеъмол қилгай, бошқа холис сув истеъмол қилмагай. Агар бу сув билан буғланиш муддао бўлса, аввал ундан бир миқдор ичиб, сўнгра буғига буғланса яхшироқ ҳамда терламоғига ёрдам бериб, таъсирлироқ бўлаур.

Сўнғти беш кун ичида биринчи кун етти мисқол чўби Чинийни зикр қилинган усулда қайнатиб ичилур. Ва иккинчи беш кун ичида бир кун етти мисқол чўби чинийни айтилган усулда қайнатиб ичилур. Агар йигирма кунгача ичишни мўлжаллаган бўлса, ҳар кун олти мисқол ва сўнғти беш кунда ҳар кун тўрт мисқол. Чўби Чиний сувини кўп миқдор истеъмол туфайли дафъатан тоза сувга ружуъ қилмаслик керак. Оҳиста ружуъ қилиш учун орада икки мисқол чўби Чинийни айтилган усулда қайнатиб ичмоқ муносибдур.

Ҳар беш кун ёки ҳар тўрт кунда бир марта унинг буғига буғланмоқ муносибдур, қуйидаги тартибдаким, бир миқдор чўби чиний айтилган усудда қайнатилгай. Бемор курсига яланғоч ўтирар. Курсининг усти хезрон билан тўр қилиб тўқилган тешуклик бўлса ва бир қалин ва кенг нарса ёки либосни бемор ўз танаси ва курси билан қўшиб, ўраб ёпилган ҳолда ўтиргай. Чўби Чиний қайнатилган қозонни курсининг тагига қўйиб, қолқоғини аста – аста ва оз – оздан очилур, токи унинг буғи баданнинг барчасига етиб, ҳамма аъзоси терлагай. Агар касали бошда ва юзда бўлса гоҳ – гоҳ бошни ва юзни ҳам мазкур либоснинг ичига олгай. Агар нафаси сиқилса, бош пардадан чиқарилур. Агар қозондаги буғлар тамом бўлса, курсидан оҳисталик билан бир иложини қилиб, баданга совуқ ҳаво тегизмасдан, эҳтиётлик билан тушиб, ўша парда ёки либосга ўралиб ётсин, токи терлаган тери қотиб, бадани қурисин.

Сўнг либосни кийиб чиққай ва ҳар куни қайнатилган чўби Чинийнинг шамаси, яъни тафли (қолдиги)ни қурийтиб сақлансинки, қайнатилган чўби Чинийнинг суви бирор кунда ишлайтишга камлик қилиб қолса, мазкур қуритилган шамани сувда қайнатиб, сувини истеъмол қилса бўлур. Йигирма еттинчи ёки ўттизинчи куни ҳаммомга бориб, мазкур қуритилган шама (тафл)нинг суви билан баданни пок қилиб, ювиниб, чўби Чиний қайнатиб ичишдан фориг бўлгандан кейин, “Қарободин” (китоби)нинг “ҳарф ул – ҳо маъал – лом” (“л” ҳарфи билан келувчи “ҳ” ҳарфи) бобида иншааллоҳ баён қилинадиган “ҳалвойи чўби Чиний (чўби Чиний ҳолваси)дан ўн икки кунгача тановул қилинур.

ТАНБИҲ (ОГОҲЛАНТИРИШ).

Бу дастур ўрта ҳолик заиф бемор учундир. Агар бемор бақувват бўлса, ҳар тўрт кунда икки мисқолдан то йигирма беш кунгача ошириб борилур. Йигирма беш кундан сўнг яна шу тартибда камайтириб борилурки, кўп ёки кам қилмоқ кунларининг умумий миқдори қирқ беш кун ва энг кўпи олтмиш кун бўлур. Агар беморнинг қуввати жуда кучли бўлса, ҳар икки кун ё ҳар уч кун ёки ҳар тўрт кунда бир марта унинг буғига буғланиб ўтиргай. Тамом қилгандан сўнг, айтилган дастур бўйича, ҳаммомга боргай. Сўнгра ўнбеш кун ё йигирма кунгача чўби Чиний ҳолвосидан тановул қилинур.

Чўби чиний истеъмом қилишга киришишдан етти ёки саккиз кун аввалдан бошлаб ҳамда тановул вақтларида ва истеъмом қилиш тутагандан кейинги ўн кунлар ичида кўкатлар жинсидан, дон жинсидан, сутлар жинсидан, нордон – аччиқ таъмли нарсалардан, совуқ сувдан, табиати ҳўл – иссиқ бўлган мевалардан, қон ва савдо пайдо қиладиган нарсалардан жимоъ (жинсий алоқа) ва ғусл (чўмилиш)дан, овқатни кўп ейиш ёки жуда кам ейишдан, ортиқча ухлаш ёки жуда кам ухлашдан, нафсоний аразлар, яъни кўп хавфлик ёки зўр завқлик, интизорлик, кўп хафалик, зўр шодликка сабаб бўлувчи, хаёл ва ғазабларга боис бўладиган фикру хаёллардан, бадан меҳнати ва риёзатларидан, алал – хусус буғланган ёки буғланадиган кунларида эҳтиёт билан ҳазар қилмоқ лозимдур.

Ейиладиган овқат қовурма палов, қалъа (қайла), кабоб, музаъфар, яъни озроқ заъфарон қўшилган ширин ва лаззатли таомлар, шуллаи музаъфар (зафарон қўшилган шулла) ёки нонли кабоб ёки қайла ва қовурмалардур. Бироқ давоси қийин бўлган касалларга тузсиз бўлмоғи лозимдур. Касали енгилроқ кишиларга кам туз қилиб, тановул қилмоқ ҳам мумкин бўлур. Тушлик овқати фақат товуқнинг тухуми бўлгай. Енгилроқ касаллар учун камтузроқ бўлмоғи ҳам мумкин. Гўштнинг муносиброғи сутга тўйиб юрган эчки боласининг гўшти ёки ёш ва семиз эчкининг гўшти ёки гўшти латиф ва ҳазми енгил бўлган парранда гўшти, масалан, каклик ва дуррожки, уни ўзбек тилида гил ва баъзилар моша ҳам дейдилар ва тайҳу, сангхор ҳамда шунга ўхшашлардур.

Ҳазми оғир таомлардан ва ел пайдо қилувчи овқатлардан, ёши қари ва бадани озғин ҳайвонларнинг гўштлиридан ҳазар қилмоқ лозимдур.

Мағизлардан фундук, анжалак, чалғуза ва булардан бўлган ҳалволардан, турш (нордон) таъмлик нарсалардан, жинсий алоқадан, совуқлик ва сувлик нарсалардан, масалан, ҳиндувона (тарвуз), анор, қовун, анбах, катҳал, ананас, кула, айрон ва буларга ўхшашлардан энг ками олти ойгача, балки буларнинг баъзисидан бир йилгача парҳез қилинур. Бошқа шароити табибнинг раъйига боғлиқдур. Бу нарса Ҳаким Муҳаммад Ҳусайн ибн Ҳаким Муҳаммад Ҳодий ал – Уқайлийнинг “Қарободини кабир” (китоб)ларида муфассал баён қилингандур.

ТЕМИР ДОРИНИ ИСТЕЪМОЛ ҚИЛИШ ЙЎЛИ

Дастури ошомидани ушбаи мағрибийя, яъни темир дорини ичмоқ тариқаси. Бу ҳам чўби Чинийни ичмоқ усулига монандур. Фарқи шуки, буни уч мисқолдан бошлаб, оҳиста зиёда қилинур. Бадани бақувват кишилар то ўн мисқолгача зиёда қилур ва бундан зиёда қилиб бўлмас. Бадани заиф кишилар етти мисқолдан оширмагайлар ва гоҳо ҳожатга яраша чўби чиний ва темирдорининг ҳар иккиси қўшиб ичилур. Гоҳида баъзи совуқ мизожли кишилар учун темирдори ва чўби чинийга бир миқдор дорчиний (долчин)ни майдалаб қўшиб ичилур. Йўтали бўлган киши учун бунга сучук (чучук)миянинг илдизини янчиб, қўшиб ичилур. Яхшиси шуки, янги пишган темирдорининг узунига ёриб, реза – реза қилиб, гулобга ёки бидмушк орқали (шираси)га ёки тоза сувга солиб, чўби Чинийда мазкур бўлган усулда қайнатиб ичилур. Ва бунинг таъсиру хосиятлари, иншааллоҳу таъоло дорилар баёнида зикр қилинур.

Сосфиросни ичмоқ йўли ҳам темирдори ва чўби чинийларни ичмоқ йўли кабидур.

Темирдори масом (бадандаги тешикчалар) ва мажро (томир йўллари)даги судда (тиқилма)ларни очар, ширадор ғализ хилтларни пиширар ва кўчирар, бошлиқ аъзоларни ва табиий ҳароратни бақувват қилур, рутубатни совуқ касалликлар, суъ ул – қинъа, истисқо, нафас сиқиши, эски йўтал, меъда, жигар, қовуқда юз берган совуқ мизож бузилиши балғамдан юз берган бўгин оғриқларига қарши фойдалидур. Ичда пайдо бўлган тошни майдалаб, сийдик орқали туширгай, сийдик ва ҳайзни равон қилур. Мажро (йўллар)да тўхтаб қолган қуюқ бодларни, сийдик ва манийларни эритар, ҳайза, қусиш, ҳикичоқ, тўрт кунда бир тутадиган иситма, вабо, ўлат ва заҳарларни дафъ қилурки, булар ушбу китобнинг “Адвийи муфрада” (“Содда дорилар”) бобида батафсил баён қилинур, иншааллоҳу таъоло.

ПАЙҒАМБАР ДАРАХТИ

Шажарат ун — Набий, уни оврупо тилида биласантур дерлар, унинг моҳияти, хосиятлари ва фойдалари содда дорилар қаторида “шин” ҳарфи бобида, иншааллоҳу таъоло, баён қилинур.

Уни истеъмол қилиш йўли шундайки, унинг қора рангли ва ёғлик бўлган ички қисмидан ўттиз мисқол, агар мавжуд бўлса, ташқи пўстидан ҳам ўн мисқол, бўлмаса, ўрнига ички қисмидан яна ўн мисқол қўшилуру, ҳаммаси қирқ мисқол бўлгай. Уни эгов билан эговлаб қипиқ қилинур. Ёки пичоқ билан майда — майда қилингай. Уни саккиз ярим ратл сув билан шиша идишда ёки чинни идишда бир кеча — кундуз ивителиру. Сўнг чўби Чиний усули бўйича қайнатилуру, токи сувнинг ярми қолсин. Сўнг чўби Чинийни ичмоқ тариқаси билан ичилуру. Агар унинг қайнатишган суви камлик қилса, тафли (чўкма қолдиғи)ни ҳам шунча миқдор сув билан то сувнинг ярми қолгунча қайнатиб, биринчи сувни субҳининг аввалида ва шом вақтида ярим қайноқ қилиб ичилсин. Иккинчи сувни бошқа вақтларда оддий сув ўрнида ичилуру. Агар буларнинг тугаш вақти етишса, ички қисмидан яна қирқ мисқол ва агар мавжуд бўлса ўн мисқол ташқи пўстидан, бўлмаса, ички қисмидан яна ўн мисқол қўшиб, саккиз ярим ратл сув билан то сувнинг ярми қолгунча қайнатиб, ичилуру. Агар бу ҳам туташга яқин қолса ички қисмидан элик дирам, агар мавжуд бўлса, ташқи пўстидан ўн дирам, бўлмаса, ўрнига ички қисмидан ўн дирам қўшиб, айтилган усул бўйича ичилуру.

Бунинг парҳези ва овқати чўби Чинийнинг парҳези ва овқатидек бўлуру. Бундаги бошқа амал қилиниши зарур бўлган ишлар касаллар, мизожлари, замонлар ва маконлар, беморнинг ёши ва қувватига мувофиқ ва мутаносиб бўлмоғи ҳозик табибнинг раъйига боғлиқ бўлуру.

Бунинг таъмида қобизлик бўлгани учун табиатга нохуш ва ёқимсизроқ бўлуру. Бу таъмни йўқотмоқ учун бир сиқим кишмиш майзидан ёки уруғидан тозаланган бошқа навли майздан ёки навотдан қўшилса, мумкин бўлуру.

Жигарида иссиғи ғолиб бўлган кишилар учун косний (сачратқи) илдизининг пўсти ёки сариқ сандалдан давонинг тўртдан бир ҳиссаси ёки бешдан бир ҳиссаси миқдорича, агар унинг мизожида

совуқ голиб бўлса, унга долчин ва қалампирмунчоқнинг ҳар биридан эҳтиёжга яраша қўшилур. Мия касалликлари учун марзанжуш ёки устухудус (Рум райҳони), бўғинлар оғриғи учун камофитус ёки камозарийус ёки қуруқ зуфо ёки ирқ ус – сус (чучукмия илдизи) ёки беҳи уруғи, жигар касалликлари учун косний (сачратқи) илдизининг пўсти ё рофит ё афсантин (дармана), буйрак касалликларида асл ус – сус (чучукмия томири), ё тарвузнинг уруғи, ё қовун, ё бодринг, ё қовоқнинг уруғи, талоқ касалликлари учун ҳашишат ут – тижол ва ковул илдизининг пўстидан, шунингдек ҳар бир касаллик ва илатда унга лойиқ ва муносиб даволар қўшилур.

Шажарат ун – набийнинг ўзи раъша (қалтироқ), фалаж, садар (кўз тегиши), дуввор (бош айланиши), совуқдан бўлган қуланж (ичак санчиғи), балғам ва савдодан бўлган мафосил (бўғин) оғриқларига, рутубат ва совуқдан юз берган камқувват меъдани бақувват қилиш учун фойдалидур. Ва бу “Қарободини кабир” китобининг “Хотима” қисмидаги “Адвиййи жадида” (“Янги дорилар”) бобида батафсил зикр қилинган.

КАЯКЎНИНГ ИСТЕЪМОЛ ЙЎЛИ

Дастури истеъмоал каякў (каякўни истеъмоал қилиш йўли). Каякў фаранглар луғатидур. У қаттиқ ёғоч бўлиб, фаранглар мамлакатидан келтирурлар. Унинг моҳияти ва хосиятлари содда дорилар қаторида баён қилинур, иншааллоҳу таъоло. Ва бу “Қарободини кабир”нинг хотимасида баён қилингандур. Жумладан, у жузом (мохов), оташак ва бошқа ёмон яраларга, сийдик йўллари ва бошқа неча хил касалликларга қарши фойдалидур.

Йўли шуки, каякўни эгов билан майдалаб, қипиқ қилинганидан бир осор ва чўби Чинийнинг қипиқ қилинганидан чоракам бир осор ва ҳар иккисининг вазнича олти баробар вазнда арақким, уни ҳам фарангдан келтирурлар ва номини “шароби бренди” дерлар – ки, жуда тунд (ўткир) бўлур ёки такроран икки марта, балки уч марта ҳайдалган қанд ароғини унга қўшиб, бир қалин шишага солиб, шишанинг оғзини унда ҳаргиз буғлар чиқолмайдиган қилиб маҳкам бекитилур. шунингдек, шиша лиқ

тўла бўлмай, шишанинг бироз қисми холи қолсин. Шишани офтобнинг кучли иссиғига қўйилур. аъзан – баъзан шишани чайқатиб, ҳаракат бериб турилур. Шу ҳолда қирқ ёки элик кун турсин. Сўнгра уни сузиб, чўкмасидан ажратиб, арағини шишага солиб, оғзини маҳкам бекитиб сақланур. Керак вақтида аввало баданни қусиш ва сурги билан тозалаб, сўнг ҳар куни шу арақдан икки қошиқ ёки уч қошиқ миқдорда ичилур. Агар беморнинг бадани бақувват ва касали зўрроқ бўлса, даражама – даража то тўрт қошиқ миқдоргача етказиб ичмоқ мумкин бўлур. Давом эттириб ичмоқ йигирма кундан элик кунгача. Ва баъзи касали зўрроқ ва жисми бақувватроқ кишилар учун то олтмиш кунгача мумкин бўлур. Аммо олтмиш кундан ортиқ ичмоқ ҳеч мумкин эмаски, уни ичмоқ муддатининг охири олтмиш кундур.

Шу муддат ичидаги емишининг ҳаммаси сигирнинг янги соғилган сути ва чалов бўлсин. Чаловни қайла, қовурма, кабоб ва палов билан емоқ ҳам мумкин бўлур. Лекин буларнинг ҳаммаси тузсиз бўлмоғи шартдур, яна қатиқсиз ва айронсиз бўлур. Бошқа шароитлари юқорида айтиб ўтилди, бундан кейин ҳам баён қилинурки, шароити ҳеч ўзгаришсиз гўё чўби чиний ичмоқ шароити кабидурки, бу зикр қилинди. Агар бозранжбуя (лимон исли райҳон), говзабон, шоҳтара, басфойиж (чилпоя) ва изхорлар шираси ва бошқа муносиб ширалар ёки касалга мувофиқ бошқа даволарга, чунончи, ушбаи мағрибия, сосфирас, шажарат ун – набий ва шуларга ўхшашларга қўшиб, таркиб қилинса ҳам ёмон бўлмаски, аксар заиф касалларга, масалан, пайларнинг заифлиги, миянинг заифлиги, устихон бўғинларининг сустлиги ва оғриғи, қўтир, қувабо (темиртки), истисқо ва шунга ўхшашлар учун фойдалидур.

Каякўни сувга ивитиб, чўби Чинийни ивитган усулда истеъмол қилинса ҳам ёмон бўлмас. Қандан қилинган ароқдан табиати ҳазар қиладиган кишилар учун бу таркиб дуруст бўлур.

ТУЯ СУТИНИ ИСТЕЪМОЛ ҚИЛМОҚ ЙЎЛИ

Билмоқ – керакки, туя сути сувли истисқо (истисқойи зиққий) ва ноғорасимон истисқо (истисқойи таблий)га фойда, хусусан, туянинг бавли (сийдиги)да бу хосиятлар кўп зўрдурки,

жигар ва талоқлар йўлида тўсиқ бўлса, уларни очар ва зардобларни исҳол (суриш) билан йўқ қилур. Совуқдан пайдо бўлган зийқ ун – нафас (нафас сиқиши)ни зойил қилур.

Аmmo, бир гуруҳ ҳақимларнинг баёнларича, совуқ мизожлик баъзи қўрс (кулча дори)лар ва совуқ мизожлик шарбатлар ва мўътадил шарбатлардан қўшиб ичилса, иссиқ мизожлик кишиларга зарар қилмай, фойда қилур, дебдурлар.

Агар туянинг сутини истеъмоқ қилмоқ мурод бўлса, лозим шуки, ул туяга қўлдан таом бериб, тарбият қилмоқ, хашагига косний (сачратқи), сил, кашус каби совуқ мизожлик алаф (ўт), арпанинг унидан хўрак бермоқ лозим бўлур. Агар иссиқ мизожлик хўрак бўлса, хашак учун кангар, дармана, розиёна (оқ зира), карафс (петрушка), шивит (укроп), қоқулликим, уни шўр ҳам дерлар, шунга ўхшаш емишлардан бериб, тарбия қилмоқ лозим бўлур.

Туя сутини ичишда аввало чорак ратлдан (чорак косадан) бошлаб ичмоқ ва ҳар кун унга ўн дирам қўшиб, даражама – даража кўп ичмоқ муносибдур. Сут кўплик қилмаслиги, ҳазми оғир бўлмаслиги даражада ичилиши, ичганда исҳол (ич кетиши) юз бермаслиги ёки сут меъдада тузилиб қолиб, фасод бўлмаслиги даражасида кўпайтириб ичилур. Сут беморнинг ҳолига мувофиқ эканлигини билишнинг белгиси шуки, беморнинг сийдик миқдори ичган сутининг миқдоридан ортиқ бўлур ёки баробар миқдорда бўлур ҳамда ични исҳол (сурги) қилдирмас, кекирганда сутнинг таъми пайдо бўлмас ва меъдада турш бўлмаски, бу аломатларнинг ҳаммаси сутни баданга мувофиқ келганига далолат қилувчи белгилардурки, бундай пайтда кўнгил кўтарадиган бўлса, сут миқдорини янада ошириб ичмоқ мумкин бўлур.

Агар сут меъдада ачиб, ивиб қолса, уни ислоҳ қилиш учун икки дон миқдорида сакбинаждан ичирмоқ лозим. Агар сут меъдада кўпроқ ва яхшироқ мувофиқ келаётган бўлса овқат ва сув ўрнига шу сутни таъйин қилиб, бошқа таомдан еб – ичмоқни бутунлай тарк қилмоқ яхшироқдур. Агар ундан ширбиринж (ширгуруч) ёки гуруч уни билан қўшиб еса ҳам ёмон бўлмас. Агар сут исҳол (ич кетиш)ни зиёда қилиб, бақувватликка боис бўладиган бўлса, орада бир кун ё икки кун ичмай туриб, ўрнига баданни бақувват қилувчи ва исҳол (ич кетиши)ни тўхтатувчи даволар, масалан, мастакий, сунбул ут – тиб, зиркнинг кулча дориси каби қобиз (қотирувчи) нарсалардан қўшимча қилинур.

Туя сутини ичувчи одамга лозимдурки, сут берувчи туяни ўз олдига келтириб соғдиргай ҳамда бир катта товоққа ярим товоқ иссиқ сув солиб, шу сувнинг ичига бошқа бир бўш коса қўйиб, шу бўш косага сут соғдиргай, токи иссиқ сувнинг таъсири билан исиган косанинг иссиқлиги соғилган сутни совимоғига тўсиқ бўлгай ва сутнинг табиий иссиқлиги йўқолмаган ҳолда ичмоқ муяссар бўлгай. Ва бир ичиш миқдорига ўлчов бўлган идиш билан мазкур сутни олиб, тезлик билан совитмасдан ичгай. Хоҳ сутни танҳо ичса, хоҳ унинг тўрт ҳиссасидан бир ҳиссаси миқдорича, хоҳ ундан камроқ миқдорда бўлса ҳам, агар кўнгиш нафрат қилмай қабул қилса, мазкур туянинг бавли (сийдиги)дан ҳам мазкур сутнинг тўрт ҳиссадан бир ҳиссаси миқдорича ёки камроқ сийдик қўшиб ичса ёки тўрт мисқол асал ва ярим мисқолдан то бир мисқолгача, борди – ю иссиқлик қилмаса, сунбул ут – тибдан янчиб, элаб қўшилур. Ёки бошқа суфуф (талқон дори)лар, кулча дорилар ёки бошқа муносиб даволар, чунончи, лак суфуфи, лак давоси ва шунга ўхшашлардан, агар муносиб бўлса, истеъмол қилинур.

Агар бу сут беморнинг табиатига тўғри келмаса, бирор нарсани баҳона қилиб турмай, сут ичмоқни тарк қилмоқ лозим ва вожибдур, йўқса катта зарар қилур, меъдани заиф қилур ва бошқа зарарларни ҳам пайдо қилур.

ЭЧКИ СУТИНИ ИЧМОҚ ТАРИҚАСИ

Эчки сути баданга ҳўллик еткизмоқ, бадандаги чиқиндиларни сийдик орқали ҳайдамоқ учун ҳамда нафс уд – дам (қон туфлаш) касали, ўпка яраси, томоқлар жароҳати, қовуқ, эски иситма, ингичка оғриқ иситмасига қарши фойдалидур.

Ичиш йўли шундайки, мазкур эчкини туяни тарбия қилган тартибда тарбия қилинур, муносиб гиёҳлардан хўрак бериб тарбияланур. Сутини соғишда туяни соғмоқ амали қўлланур. Ичишда эса йигирма беш мисқолдан то ўттиз – қирқ мисқолгача, тоқат кўтарар даражада, бир мисқол катиро, бир мисқол рубб ус – сус (чучукмия шарбати) ва бодомнинг елиmidан қўшиб, ҳануз сутнинг иссиқлиги совимаган ҳолида ичилур бўлса, қон туфлаш, йўтал, нафас йўли касалликларига фойдадур.

Шунингдек, хом лакнинг ювилганидан бир дирам ёки қаҳрабо кулча дориси ёки қаҳрабо талқон дориси ёки бошқа қонни тўхтатувчи ҳаб дори, иншааллоҳ, бўлар. Мазкур китобнинг "Қарободин"ида тезда баён қилинур ва бошқа синалган дорилар билан қўшиб ичилур ва баданга ҳўллик етказур.

Эчки сутини ичишда аввало беш мисқ — ордан ичишга бошланур, даражама — даража, оз — ордан зиёда қилиб, табиатга малол бўлмаслик даражада ошириб ичмоқ мумкиндур. Агар баданга рутубат (ҳўллик) етказиш манзур бўлса ёки сийдикни кўпроқ ҳайдамоқ мурад бўлса, тоза сувдан сутнинг чорак ҳиссаси ёки ярим ҳиссаси миқдорида қўшилур. Агар атиқа иситма ёки диққийа иситмаларнинг дафъи мақсад бўлса, мазкур миқдордан ичишга бошланур, ҳар куни уч мисқолдан ошириб, беморга ичиш малол келмайдиган даражагача кўпайтириб борилаур. Ҳар куни сутнинг чорак вазнича тоза сув қўшилур ҳамда биринчи кунда дирам хубба, (уни форсийда хокаш ва шафтарак ҳам дерлар), агар иссиқлик қилмаса, ярим дирам бинафша шарбати ҳам қўшилур. Ҳар куни хуббадан ва бинафша шарбатидан оз — ордан зиёда қўшилурки, сутни зиёда қилган нисбатга мутаносиб бўлсин, токи хубба беш дирамга ва бинафша шарбати, борди — ю иссиқлик қилмаса, икки дирамга етсин. Агар иссиқлик қилса, уни зиёда қилинмасин ёки умуман қўшилмасин. Агар бу сут беморга ҳеч бир жиҳатдан мувофиқ келмаса бутунлай тарк қилинур.

ЭШАК СУТИНИ ИЧИШ ЙЎЛИ

Улоғ, яъни эшак сутини ичмоқ тариқасиким, бу сут сил, диққ иситмаси ва бу иситма сабабли юз берган озғинликни йўқотмоқ, юракни бақувват қилмоқ ёки бошқа ҳарорат сабабли юз берган озғинликни тузатмоқ ва шу кабилар учун фойдалидур.

Ичиш тариқаси шуки, янги туғиб, сут пайдо қилган эшак ёш бўлсин. Унинг емиши учун арпани сувга ивитиб бериб, хашак учун ҳам мизожи ҳўл — совуқ бўлган гиёҳлардан берган ҳолда тарбия қилинур. Соғишда ҳам, туяда баён қилинган усул бўйича, ўзининг ҳузурига келтириб, бир идишдаги иссиқ сув ичига бошқа бир бўш косани қўйиб, ўша косага сут соғилур, токи сут иссиқ сувнинг ёрдами билан совимай турган ҳолида бир ичиш ўлчови бўлган иккинчи идиш билан сутни олиб ичилур. Масалан,

биринчи ва иккинчи кунни йигирма беш ёки ўттиз мисқол миқдор сутни иссиқлик ҳолида қаҳрабо қулча дориси, табошир, марварид ёки бошқа муносиб даволар билан ичилса, сил касали учун, юракни бақувват қилмоқ учун ҳар кун ақалли уч мисқолдан то олти мисқолгача ичилур. Агар унга эҳтиёж кўп бўлса, то олти мисқол ва ундан ҳам зиёда ичмоқ мумкин бўлур. Башарти оғирлик қилмай, мувофиқ келса, ҳар кун уч мисқолдан то олти мисқолгача зиёда қилиб ичилур. Агар бундан ортиқчаси оғирлик қилиши маълум бўлиб қолса, оширилмасин ёки камайтирилсин. Агар бутунлай мувофиқ келмаса, тамом тарк қилинсин.

ИНСОН СУТИНИ ИЧМОҚ ТАРИҚАСИ

Бу ҳам гўё эчки сутини ичган каби бўлурки, унда зикр қилинган касалларнинг ҳаммасига бу ҳам шундай наф қилур.

Билмоқ зарурдурки, ҳар хил сутларни ичувчи кишига лозимки, овқати латиф ва ҳазми енгил нарсадан бўлсин. Ҳазми оғир нарсалардан то тўлиқ ҳазм бўлмагунча иккинчи таом емоқдан парҳез қилгай, токи ҳайза ва суъи ҳазм касали юз бермасин. Турш таъмлиқ нарсалардан, донлик таом ва бошқа ҳайвонлар сутидан ҳамда аърози нафсоний ва аърози баданийлардан, яъни кўп хавфлик ва кўп зиёда шодлик, кўп ғамлик ҳолатлардан ҳамда буларни хаёлга келтирмоқдан ва баданни меҳнату риёзат сабаби билан чарчатиб, азият еткизмоқ каби нарсалардан эҳтиёт билан сақлагай.

ПОДЗАҲРИ ҲАЙВОНИЙНИ ИЧМОҚ ЙЎЛИ

Баданни, бадан қувватини, соғлигини, руҳ ва жинсий қувватни сақламоқ учун ҳайвонотдан олинган подзаҳрни ичмоқ мурод бўлса, баҳор фаслининг аввалида ёки куз фаслининг аввалида, қусиш ва сурги билан баданни бузилган хилтлардан тозалаб, овқат учун нўхот шўрва ёки бошқа латиф овқатлардан хўрак қилиб бергай. Бир йилда бир марта подзаҳр ичилгай. Биринчи йилда бир донаг эчки ҳайвонидан олинган подзаҳрни ярим мисқол табошир, ярим мисқол марварид, ярим мисқол уди Қиморий, икки донаг оқ сандал ва қизил сандалнинг ҳар биридан

тўрт донг, мастакий бир донаг, анбари ашҳаб ва мушкнинг ҳар биридан ярим донаг, тилла варағи икки дона, кумуш варағи йигирма дона, буларни олиб, марварид билан подзаҳрни санги самоқ устида яхшилаб эзиб, мулойим қилиб майдалагай.

Кумуш варағини эритиб, бошқа қисмларини янчиб, элаб, ҳаммасини янчиб, элаб, ҳаблар қилинур ёки новвотнинг қиёмига қориб, ҳаб қилинур. Ҳаммасини уч ҳисса ёки беш ҳиссага тақсим қилиб, уч ҳиссасини уч кунда ёки беш ҳиссани беш кунда гулоб ёки бидмушк билан ёки озроқ қанд ёхуд новвот билан ширин қилиб, хоҳ беширин, танҳо ўзини ичилур.

Ҳар йилги ичганда ушбу миқдордан зиёдароқ ичар, то ярим мисқолгача ичмоқни жоиз дебдурлар. Баъзилар то икки мисқолгача ичмоқни ҳам жоиз дебдурлар. Аммо иссиқ мизожлик киши ҳар йил ярим донагдан оширсин. Совуқ мизожлик одам ҳар йил бир донагдан оширсин. Лозим шулки, ёши ҳануз элик ёшга етмаган иссиқ мизожлик киши подзаҳр ичмоққа одат қилмасин, балки бундай одам элик ва олтмиш ёшга етгандагина ичса жоиз бўлур. Яна лозим шулки, уни ичмоқдан бир ҳафта бурун ва ичгандан бир ҳафта кейингача сут жинсларидан, сабзалардан, донлардан, аърози нафсоний, яъни руҳий дардлар – ғаму ташвиш ва ғазаб кабилардан ва аърози баданий, яъни офир меҳнат, офир ҳаракат ва жимоъ (жинсий алоқа)дан парҳез қилгай. Ва яхшироқ тадбир шулки, подзаҳрнинг кам миқдорини муносиб ҳаб дорилар ва маъжунларга таркиб қилиб, уни ҳам гоҳ – гоҳ тановул қилинур бўлса, бехатар бўлгай. Зероки кўп миқдорини ичмоқда баданни қизитмоқ, хилларни куйдирмоқ, руҳни ва қувватни тарқатиб юбормоқ тариқасида зарар қилмоқ, ҳаттоки ўлдирмоқ хавфи бордур.

АЙРОН ИЧИШ ЙЎЛИ

Дуғ, яъни кув (кува) билан қатиқни пишитиб, ёғи олингандан сўнг боқий қолган айронни ичиш тариқаси. Бу айрон диққ иситмаси учун ва бошқа ўткир иситмаси бўлган касаллар учун ва жуда озгин бўлган кишилар учун фойда қилур. Ичиш йўли шуки, сигир сутининг қатигини кувага ёки мешга солиб, кўп чайқатилур, токи унинг ёғи тамом ажралиб қолур ва ёғини ажратиб олгач,

айрони бироз турш таъмлик бўлса, яхши, илло бўлмаса, бироз тўхтатилур, токи бироз турш таъм ҳосил қилсин. Агар айронга одат қилмаган киши бўлса, биринчи марта ичувчи бўлса, юпқа лочира нонни қуритиб ва майдалаб, ўн дирам миқдорлик нонни ўттиз дирам миқдорлик айронга қўшиб, бироз қолдирилур, токи айрон билан ивиб, шимсин. Шундан сўнг тановул қилсин. Агар бу миқдордан ортиқ қилмоқ мақсад бўлса, ушбу кўрсатилган миқдорга мутаносиб тариқада айронни ва нонни зиёда қилинур. Иккинчи кунда беш дирам айронни зиёда қилинур ва бир дирам нондан камайтирилур, токи тамом бўлиб, холис айрон ичилур ҳамда шу фурсатгача айрон ҳам табиатга одат бўлур. Агар айронни камайтирмоқ ёки тарк қилмоқ муддао бўлса, кўпайтиришнинг аксига камайтирилур, то биринчи кунда ичилган миқдоргача камайиб, сўнгра тарк қилинур. (Бир дирам – 3 грамм).

Баъзи табиблар камоли эҳтиёт учун айрон ичмоқни бошлашда икки дирам айронни бир дирам нон билан ичиб бошлашни тавсия қилурлар. Ҳар кун уч мисқолдан айронни ва бир дирам нонни зиёда қилинсин, токи хоҳ ўттиз ё қирқ дирам, хоҳ қанча миқдоргача оширмоқ мурод бўлса, шу тариқада оширмоқ мумкиндур. Сўнгра камайтирмоқ мурод бўлса, оширилган тартибнинг акси билан камайтилур, дебдурлар.

Айрон ичишга одатланиб юрган одамларга бу тадбирларнинг мулоҳазасига ҳожат йўқдур, балки уни сингдира олмоқ учун ҳазм қувватининг риояси кифоядур. Уфунатдан пайдо бўлган иситмаси бор одамга айрон ичиш ҳаргиз дуруст эмас, фақат ҳавонинг иссиқлиги ёки ғибби холис касалида ва модданинг суюқлиги ва ўткирлиги ҳамда буларга ўхшаш жойларда айроннинг истеъмоли дуруст, балки зарурийдур. Агар касалнинг хилларида уфунат (чириш) бўлса айронга табошир (шакарқамиш қўшилган) кулча дорисидан қўшиб ичилур. Агар беморнинг табъи (ичи) равон бўлса ва равонлик сабабли унинг қуввати соқит бўлишининг хавфи ҳам бўлса, айронни табошир кулча дориси ёки табошир билан қўшиб ичгай. Қобиз ҳаблар, қобиз кулча дорилар, табошир ёки тартис ёки шуларга ўхшаш муносиб қобиз даволардан истеъмол қилинур. Темир ёки тошни оловда қиздириб, ўшал айронга босиб, сўнгра ичилур.

"Хулосат ут – тажориб" китоби муаллифининг ёзишича, гоҳида подзаҳр давосини шул айрон билан ичирилса, заҳарнинг дафъи учун таъсири тез ва равшан маълум бўлур.

Кашкобни ичмоқ тариқаси, қовоқ, бодринг, кашус, шоҳтара, итузум, сачратқи, тол барги ва бошқа кўкатларнинг сувини ичмоқ тартибини ушбу китобнинг қарободинида ёзиб, шу қарободиннинг "алиф" билан келувчи "мим" ҳарфида ҳар бирини алоҳида баён қилинур, иншааллоҳу таъоло.

Аммо даводан ёғ ва атир олмоқ йўллари ҳам «Боб ул – Айн» ("Айн" ҳарфи боби)да "ро" ҳарфи билан ва "айн" бобининг "то" ҳарфи билан келишида арақ ва атирлар фаслида баён қилинур, иншааллоҳу таъоло.

КУНДУР ТУТУНИ

Аммо баъзи даволарни сунъий ишламоқ тариқаларидан бири кундурнинг – ўсимлик елими тутуни бўлиб, у мўйсиз жойдан мўй чиқармоқ учун фойдали ва бу борада ишлатилувчидур. Уни олмоқ йўли шуки, кундурни парча – парча қилиб синдириб, ўша парчаларни бир идишнинг юзига ёйиб терилур. Унинг тагига бир пилтани ёндириб қўйилурки, у чироқдек ёниб тургай. Кундурнинг устига ичи чуқурроқ бир идишни тўнкариб қўйилур, шу даражадаки, кундурнинг олови ўчиб қолмаслиги учун ўшал қопқоқ идишни бир тарафини бироз кўтариб, бироз ҳаво кирмоғи учун имкони ҳам бўлсин. Сўнг қопқоқ идишда тўпланган дудни олингайки, кундурнинг ёғи ва жавҳари шул дуддан иборатдур. Ёки қоғозни калақанд шаклида ўраб, кундурнинг устига тўнкариб қўйилур. Қоғозга йиғилган дуд олинурки, кундурнинг жавҳари шул дуддур ва керак пайтда истеъмол қилинур.

ЛУБОН ТУТУНИ

Духони ҳусйи лубонки, уни "ҳусйи лубба" ҳам дерлар. Ҳиндийда уни лубон дерлар. Хосияти – меъдани ва жинсий қувватни бақувват қилмоқ, рутубатни бадандан йўқотмоқдур ва бошқа хосиятлари содда дорилар қаторида "сод" билан келувчи "ҳо" ҳарфида мазкур бўлур. Ундан дуд (тутун) олмоқ йўли айнан кундур дуди ва кундур жавҳарини олмоқ тариқасида бўлур.

БАЛОДУР АСАЛИНИ ОЛИШ

Иттихозии асали балодур, яъни балодур дарахтининг мевасида ҳосил бўладиган ва асал деб таъбир қилинадиган ширасини олмоқ тариқаси шулки, керакли миқдордаги балодурни бандидан узиб олинади. Гулининг маҳалли – ўрни бўлган қамъи, яъни чаноғидан, қуббасидан пок қилиб, бир шишага солинади. Шишанинг атрофи ҳикмат лойи ёки оддий лой билан ўраб, сувалган бўлиши керак, фақат унинг гардани ва оғзи холи қолгай. Шишанинг оғзини лиф билан бекитилур. Сўнгра бир катта сопол идишнинг қопқоғини олиб, ўртасини тешиб, мазкур шишанинг оғзи ва гарданини мазкур тешиқдан ўтказиб тўнкариб қўйилур. Агар мавжуд бўлса, шишанинг ён – атрофига ёввойи ҳўкизи ёки ёввойи сигирнинг қуруқ тезағидан солиб тўлдирилур ёки тошқўмир билан тўлдириб, ёқилгай ва чўғ қилингай. Шишанинг оғзи тагига бир идишда совуқ сув солиб қўйилур. Оловнинг иссиғи билан балодурнинг асали эриб, шишанинг оғзидан қатра – қатра толиб, тагидаги сувга тушар. Балодурнинг шираси тутаб, томиши тўхтаб, балодурнинг ўзи куйиб тамом бўлса, тагидаги сувдан асали ажратиб олинур. Уни ислоҳ ва тадбир қилиб, истеъмол қилинур.

Балодур асалини олишнинг яна икки хил йўли мавжуд бўлиб, буни балодурнинг ўзи ҳақида гапирилганда муфассал баён қилурман, иншааллоҳу таъоло.

ИСФИДОЖ–УПА ОЛИШ ДАСТУРИ

Дастури иттихозии исфидож, яъни қўрғошин упасини олмоқ санъати баёнидаким, бу икки усул билан бўлур. Биринчи нави қалай ва қўрғошинни куйдириш билан бўлур. Бунинг учун уларни бағоят юпқа ва нозик саҳифалар қилиб, бир идишга ёзиб терилур. Ҳар икки саҳифанинг ўртасига бағоят майда эзилган олтингугуртдан бироз сепилур. Ҳар бир юз мисқол қалай ёки қўрғошин бир мисқолининг олти ҳиссадан беш ҳиссасига олтингугурт сепилсин ва бундан асло зиёда бўлмасин. Сўнг ўша идишни оловга қўйиб, темир сих билан кавлаб, қориштириб турилур, токи унинг барчаси куйиб, оқ упа бўлгай. Бироқ бу ишга машғул бўлган киши унинг тутғуни ва ҳидидан эҳтиёт билан сақланмоғи лозимдур.

Иккинчи навининг йўли шундайки, хоҳ қалай, хоҳ қўрғошинни бир сопол идишга солиб, темирдан бўлган кафча (чўмич) билан кавлаб, қориштириб турилур, токи қалай ёки қўрғошин гўё кулдек бир ҳолатга ўзгарилур. Сўнгра бир кўзага солиб, кўзани гилвата ёки оддий лой билан ўраб, бир кунгача оловга кўмиб қўйса, ранги оқарур. Агар яхши оқармаган бўлса, унга узумдан тайёрланган ўткир сиркадан сепиб, бир ҳафта қолдирилса яхши оқарур.

РУХНИ КУЙДИРИШ ЙЎЛИ

Руйи тўтиё, уни ҳинд истилоҳида жаст ҳам дерлар, яъни рухким, уни куйдирмоқ куйидаги тариқада бўлур, ҳинд аҳли ҳам уни шу тариқада куйдирурлар: руйи тўтиёни майда бўлакчаларга кесиб, темир идишга солиб, олов чўғининг устига қўйилур ва дам босилур. Бир темир сих билан кўзғатиб турурлар. Шу ҳолда озгина маргимушни бағоят майда эзиб, рухнинг устига сепарлар ва тез фурсатда рух куйиб, пахтадек оқ рангли бўлур.

Айтишларича, агар уни эритиб, эриётган вақтида "бикан" номли бир гиёҳнинг ширасидан унинг устига озгина томизилса ёки тўкилса жастни тез куйдириб, пахтадек оқартирар. Ва бошқалар билан ҳам жаст (рух)ни пахтадек оқартириб куйдирилур, сўнг уни майда эзиб, истеъмол қилурлар.

Аммо жастни уфунат (чириш) сабабли упа қилмоқ тариқаси шулки, жастни юзига узум данаги, яъни уруғи билан аралаш янчиб, уни мазкур қўрғошин ёки қалайнинг юзига суртиб, сўнг бир идишга солиб, зах ва нам ерга қўйилур, токи ҳаммаси бир — бирига ҳал бўлур. Ёки қалай ёхуд қўрғошин варақларини тешиб, янчилган узум билан белаб, ҳаммасини ўткир сиркали хумнинг ичига киргизиб, осиб қўйилур, токи унинг ҳиди билан ул жаст таъсирланиб, аста — секин упа бўлур. Бунинг тагига яна бир идишни муаллақ осиб қўйилур, токи упа ҳолига тезроқ ўзгарилган жаст тўкилиб турганида, сирка тушмай, осиб қўйилган идишга йиғилар. Хумнинг оғзи маҳкам бекитилур, токи сирканинг буғи чиқиб кетмагай. Кун ора хумнинг оғзини очиб кўриб, саҳифалардан упа бўлган миқдорини олиб турилсин. Қолган саҳифаларга узумнинг ширасидан суртиб қўйилур, токи ўша саҳифалар ҳам тамом упага айлангай.

ЯНА БИР НАВ ТАРИҚАСИ шулки, лойдан бир тахта шаклида сатҳ ясаб, хумдонда қуритиб ёки ҳаммомнинг кўрасида пиширилгай. Гишт бўлган бу сатҳнинг ҳаммасини ғалвир каби тешилгай ва бу сопол тахта юзига қалай ёки қўрғошинни бир қават қилиб терилур сўнг бу сопол тахтани бирор идишда турган ўткир сирка устига муаллақ осиб қўйилур, токи сирканинг буғлари билан бу қалай ёки қўрғошин тўлиқ упа ҳолига ўзгарилгай.

ЯНА БИР НАВ УПА, уни сафидоби кошғарий (Қашқар упаси) ҳамда сафидоби руй ҳам дерлар. Уни тайёрлаш тариқаси шундайки, қалай саҳифалари юзига узумни уруғи билан эзилганидан суртиб, сўнг уни бир идишда ёки хумда турган ўткир сирканинг устига сарпўш (қопқоқ) қилиб қўйилур. Хумнинг оғзи маҳкам қилиб бекитилур, токи сирканинг буғлари ташқарига чиқиб кетмасин ва у сирка буғларидан таъсирланиб, қалай ва қўрғошин тамом упага айлансин. Сўнг уни босиб, тўлиқ упа бўлганлари йигиб олинур, чала қолгани бўлса то тўлиқ упа бўлгунча жойда қолдирилур, токи у ҳам тўлиқ упа бўлсин. Сўнгра йигиб олиб, сув билан ювилур, токи унда мавжуд бўлган туршлик таъм йўқолиб, унда қолган узумнинг уруғлари ҳам кетсин. Сўнг олиб, истеъмол қилинур.

Тўтиё қилиш тариқи. Тўтиёи Кирмоний номи билан содда дорилар қаторида зикр қилинур. Тўтиёи ҳиндий эса мис бўлиб, бир сўзга қараганда зож билан, бошқа сўзга қараганда олтингугурт билан қўшиб куйдирилур.

РОСЎХТНИ ТАЙЁРЛАШ ЙЎЛИ

Росўхт куйдирилган мисдан иборат бўлиб, бунда мисни жуда юпқа саҳифалар қилиб, қозоннинг ичига ёзиб солинур. Миснинг ўн ҳиссасидан бир ҳиссаси миқдорида олтингугурт ва шу миқдорда туз қўшиб, янчиб, ўша мис саҳифасига сепилур. Қозоннинг оғзи маҳкам бекитилур. Қозонни то бир ҳафтагача ҳаммомнинг тун ўчоғига кўмиб қўйилур, токи миснинг барчаси куйиб, упа ҳосил бўлгай. Агар тез тайёр бўлиши мақсад бўлса, аввало мисни эритиб, олтингугурт ва шунга ўхшашларни сепиб, сўнг сиркага босиб совитилур. Бу такроран қилинур, токи мис тамом куйгай. Эшитилишига қараганда, шинжарф (қизил мис)

қилувчи кишилар мис қозон ёки темир қозонда такрор мартаба шинжарф қилганларидан қозонлари куйиб ва синиб, росўхтга ўхшаб қолар эмиш ва ул қозонни синдириб, парчаларини росўхт деб сотар эмишлар.

САКФУР ОЛИШ ЙЎЛИ

Иттихозии сакфурки (сакфур олиш)ки, бу оташак, нори форсий, ҳиндийда качали деб аталувчи ёмон саъфа, ёмон қўтир, чуқур яралар, ханозир, яъни ёмон оқма без, носурлар, эскиб кетган яралар, буйрак яраси, қовуқ яраси, эскиб кетган сийдик йўлидаги яраларга қарши фойдалидур. Яна ичда бўлган тошни майдалаб туширмоқ, суръати инзол (эрлик уруғининг тез оқиб кетиши)ни тузатмоқ ва секинлатмоқ, жинсий заифликни бартараф қилмоқ учун бир ҳабба ва икки ҳабба миқдорича асалга қўшиб, тановул қилинса, фойда қилур.

Тайёрлаш йўли шуки, симоб, арман лойи, агар арман лойи мавжуд бўлмаса, ҳинд тилида кийру деб аталадиган тийни мағара, оқ зож (купорос), намаксанг (туз тош), ҳар биридан тўққиз донадан, аммо бошқа бир нусхада оқ зож ўрнига кўк тўтиё деб ёзилган, (буни ҳиндийда "таҳутаҳа" дейдилар), бироқ биринчи нусхадаги зож яхшироқдур.

Айтилган дориларни сув билан эзиб, яхшилаб салоя қилиб, кулча дорилар ясаб, қуритилур. Сўнг ичи сирланган сопол косанинг тагига туз солиб, тузнинг устига мазкур кулчаларни қўйиб, унинг устига аввалги косага тенг ва ўхшаш бўлган ва ичи моъсил ёнғоғининг ширасига қорилган кул билан сувалган бошқа бир косани тўнкариб қўйилур. Ҳар икки косанинг устини ҳикмат лойи билан ўраб, бекитилган бўлур. Сўнгра уч кеча ва кундузгача тагига ўт ёқилур. Агар мумкин бўлса ёввойи ҳўкизнинг тезагини ёқмоқ керакки, иссиғи кучли бўлур, дерлар. Аммо, ҳозирги замонда тошкўмирнинг иссиғи ҳаммасидан иссиқроқдур.

Агар жинсий қувватни оширмоқ зарур бўлса, то тўққиз кунгача ўт ёқиш давом эттирилур, шундай тариқадаки, агар ёқилган ўти ёниб – ёниб тамом бўлса, сўнггидан тўхтатмай яна ёқиб турилур. Сўнгра қозонни очиб, унинг тагига ва атрофига ёпишган бўлса, уни кўчириб олинурки, сакфур шундан иборатдур.

ИККИНЧИ НАВ тариқаси шундайки, йигирма ярим мисқол симоб ҳамда етмиш беш мисқол оқ зожнинг икковини қўшиб, тош ҳовончага солиб, бағоят даражада ишқалаб эзилурки, ҳар иккиси гўё бир хил моддадек ҳамранг бўлсин. Сўнгра шишага солиб, шишанинг оғзини маҳкам беркитиб, шишани қизил гил, пахта, туз ва гуручнинг шира кепагидан янчиб, тайёрланган ҳикмат лойи билан ўраб, бекитиб, қуриштиб, устидан шиддатли олов ёқилур. Агар бу олов ёввойи ҳўкиз тезагининг олови бўлса яхшироқ, бўлмаса, тошқўмир ёқилур. Олов муттасил ўн саккиз соат ёқилиши керак. Сўнгра оловдан тушириб, ерга қўйилур, токи совигаё. Сўнгра дорилар таркибини, яъни симоб ва бошқа қисмларни шишадан чиқариб, унинг вазнига икки баробар вазнлик лимоннинг сувини қўшиб, токи ҳаммаси қуриб қотгунча эзилур. Сўнгра уни шишага солиб, шишанинг оғзини маҳкам бекитилур. Сўнг бир қозон ичига қум солиб, шишани шу қум устига қўйиб, бунинг устига яна қум солиб, шишани қумга тамом кўмилурки, шиша қум ичида тўлиқ пинҳон бўлсин. Сўнг қозон тагига олов ёқилур. Бунда қозондаги қумлар қизиб, ранги қизил бўлсин. Сўнг қозонни оловдан тушириб, ерга қўйилур, токи совигаё. Сўнгра қумдан шишани, шишадан давони чиқариб олинур. Чинни идишга солиб сақланурки, сакфур ёки оқ шинжарф шундан иборатдур. Бундан тайёрланган ҳаб дорилар ва бунинг истеъмол йўллари "Қарободини кабир" китобида баён қилинган.

ТЕМИР ЗАЪФАРОНИ

Заъфороун ул – ҳадид, яъни темирдан ҳосил бўлган заъфарон демақдур. Бунинг моҳияти шуки, темирни эгов билан ишқаб, бағоят майда қилинур. Сўнг уни бир неча марта сув ҳамда намақоб билан ювилур, токи темирнинг қоралик кири кетиб, пок бўлсин. Сўнг холис покиза сув билан ювилур. Сўнг ўша майда темирнинг тўртдан бир ҳиссаси вазнида нушодир қўшиб, ҳар иккисини бағоят даражада эзиб ишқалур. Сўнгра текис бир лаган шаклидаги темир идиш ичига бир латта ёзиб, шу латтанинг юзига моддани ёйиб, бир намли ерга то икки кунгача кўмиб қўйилур. Сўнг очиб олинур, унинг ранги қизилга мойил бўлган сариқ ранга ўзгарган бўлур ҳамда эзилмоқ ва майдаланмоққа қобилият пайдо қилган бўлур.

ЯНА БИР НАВ ТЕМИР ЗАЪФАРОНИ ҳам бўлиб, уни тайёрлаш йўли шуки, темирнинг эгов билан қирқилган майда қипиғидан юз мисқол олиб, уни тоза сув билан ювиб, қоралик киридан пок қилинур. Сўнг унинг тўртдан бир ҳисса миқдорида нушодир қўшиб, ҳар иккисини яхшилаб, майда қилиб эзгайлар. Сўнг бир латтанинг устига ёзиб, шу латта билан бир сопол лаганнинг устига қўйиб, шу ҳолда бир намли ва зах жойга кўмиб қўйилур, то ўн икки кунгача турар. Сўнгра ердан олинур, ранги қизилга мойилроқ сариқ ранг ҳосил қилган бўлур. Эзганда эса майдаланмоққа қобил бўлган бўлур.

Саноат аҳлининг амали ҳамда уларнинг санъати учун ишлатиладиган яна бир навнинг тайёрлаш йўли шуки, юз мисқол темир буродаси (қипиғи)ни тоза сув билан ювиб, сўнг бир шишанинг ичига шу темир қипиғи солинур. Темирнинг вазнига баробар вазнда тезоби форуқий (ишқорли, ўткир сув)дан ҳам оз — оздан солинур. Агар ундан тутун чиқса, одамнинг сийдигидан томизилса, тезобни қайнашдан тўхтатар. Сўнг қозоннинг устига анбиқ, яъни ароқ тортиладиган қопқоқ ҳамда найча ўрнатиб, тагига ўт ёқилур. Мазкур тезобни қатра — қатра томизиб тўлиқ олинур. Агар тезоб қатраси тўхтаса, бошқа тезоб қолмаганича қаноат ҳосил қилинган бўлса, кучли олов ёқилур, токи темир майдалари куйиб, заъфарон рангли оҳак ҳолига келгай. Сўнгра қозонни оловдан пастга тушириб қўйилур, токи совигай. Сўнгра олиб, керак пайтида фойдалангайлар.

ШИНЖАРФНИ ТАЙЁРЛАШ ЙЎЛИ

Зинжурф, уни шинжарф ҳам дерлар. Арабчалаштирилган истилоҳ бўлиб, форс тилидаги шингарфдан (қизил мисс ранги) олингандур. Тайёрлашнинг икки йўли бўлиб, уни куйдириб ҳамда куйдирмасдан тайёрласа мумкиндуру.

Шинжарфни куйдирмасдан тайёрлашнинг бир қанча йўллари бордур. Жумладан, бири шундайки, ишқор тузи сувда эритилур. Сўнгра унинг тинган сувини жаралақа ёки найча билан сўриб, тортиб олинур. Агар унинг бақувватроқ бўлмоғи манзур бўлса, ушбу сувга яна иккинчи янги ишқор солиб, қувватини ўткирроқ қилурлар.

Бу ишқор ҳам эриб бўлгандан сўнг бу сувни жаралақа ёки найча билан тортиб олинур. Яна агар керак бўлса учинчи ва

тўртинчи марта такрор қилмоқ, ҳатто етти мартагача такроран ишқор солмоқ мумкиндуру. Сўнгра сувини найча ёки жаралақа билан тортиб олинур. Сўнг бу сувни бир идишга солиб, тагига олов ёқилур, токи суви ғойиб бўлиб, сувга аралашган модалари қуюлиб, мунъақид бўлғай. Сўнгра бу қуюлганидан бир вазнда янги пишган, ҳануз иссиқ ва ранги тиниқ оқ бўлган оҳақдан ҳам шу вазнда олиб, ҳар иккиси бир – бирига яхшилаб эзилур. Сўнг тоза сувдан тўрт вазн миқдорида қўшиб, яхшилаб эзилур. Сўнг унинг ўзининг вазнига тўрт баробар вазнлик сув қўшиб, бир чўп билан кўп ва такрор қимирлатиб қориштирилур. Сўнг бир кеча – кундуз қолдириб, сўнг сувини жаралақа ёки найча билан тортиб олинур ва тошдан ёки темирдан бўлган бир идишга солиб, олов устига қўйиб, оҳиста қайнатилаур, токи қуюлғай. Яна шу қуюлганнинг вазнига баробар сув тегмаган оҳақдан қўшиб эзилур. Тўрт вазнига баробар сув қўшиб, бир чўп билан ковлаб, сўнг бир кеча – кундуздан сўнг устидаги сувини найча билан сўриб, тортиб олинур ва уни қайнатиб, қуюлтирилғай. Бу яна сувда эритилур ва бу амал етти мартаба такрор қилинур. Шундан сўнг бу сув гўё ёғлик ҳолга ўзгаргандек бўлур. Қуввати кўп ўткир, ўзига тегиб турган нарсани эритиб, йўқ қилувчи ва теридаги бузилган гўшларни нобуд қилувчи, аксар жасадаларни ва суякларни таҳлил қилувчи бўлур, ҳаттоки агар унга соч толаси ташланса сочни ҳам эритиб юборур.

Бас, уни қалин шишага солиб сақланур. Агар бундан шинжарф қилмоқ мурод бўлса, олтингургуртнинг аъло навидан бир ҳисса, холис симобдан икки ҳисса вазнда олиб, ҳар иккисини ушбу билан эзиб, майдалаб, офтобга қўйиб қуритилса, бу мартабада ранги қаро бўлур. Яна иккинчи мартаба мазкур ёғ билан эзилса ва офтобга қўйиб қуритилса бу мартабада ранги қизил бўлур. Шунингдек, такрор амал билан бағоят хушранг қизил рангда бўлур. Сўнгра бунини эзиб, сув билан ювиб, наққошлик учун ва китобат учун ишлатилур.

КУЙДИРИБ ТАЙЁРЛАНАДИГАН ШИНЖАРФнинг тариқаси шуки, тоза симобдан йигирма мисқол, олтингургуртдан ўн икки мисқол, лаъл рангли зирних (сульфатли тош туз)дан икки мисқол олиб, зирних билан олтингургуртни яхши майдалаб эзилур. Сўнг симобни ҳам қўшиб, ҳаммасини ҳовончага солиб, яхшилаб эзилур, токи ҳаммаси қўшилиб, бир модадек бўлсин. Сўнг

бир косага солинур. Косанинг ташқи томони ҳикмат лойи билан қалин сувалган бўлсин. Сўнг тандирни яхши қизитиб, ичидаги чўғлари супуриб, олиб ташланур. Қизиб турган бу тандир ичига дорили коса қўйилур. Бироқ аввал икки – уч қават қилиб, фишт қўйилиб, фишт устига коса қўйилсин. Сўнг тандир оғзи маҳкам бекитилур. Икки кун ўтгач, тандирнинг оғзини очиб, коса олинур. Косада гоят даражада қизил рангли хуш шинжарф ҳосил бўлур. Олиб, шиша идишга солиб сақланур.

ЯНА БИР НАВ шинжарф пиширмақ йўли ҳам бўлиб, бунда тоза симобдан етти ҳисса, тоза олтингургуртдан икки ҳисса олиб, ҳар икковини бир – бирига қўшиб, яхшилаб эзилур. Сўнг бир шишага солинур. Шиша ярим бўлсин, охиригача тўлмасин. Шишанинг оғзи соруҷ ул – ҳикмат билан бекитилсин, шиша атрофи эса ҳикмат лойи билан ўраб бекитилсин. сўнг сопол қозоннинг ичини қўш билак тўлдириб, симоб ва олтингургурт солинган шишани қумнинг ўртасига кўмиб, қозоннинг тагига олов ёқилсин, токи қум қизиб, қизарсин. Сўнг қозонни ерга тушириб қўйилур, токи совига. Сўнг ичидан шинжарф чиқариб олингай. Буни шинжарфи Мисрий (Миср шингарфи) дерлар.

Аммо шинжарфи ҳиндий (Ҳинд шинжарфи)да симоб ва олтингургурт бир хил вазнда бўлур. Шинжарфи румий (Рум шинжарфи)да эса ўн икки ҳисса симоб ва саккиз ҳисса олтингургурт ва беш ҳисса зирних (тоштуз) бўлур.

УСРУНЖНИ ТАЙЁРЛАШ ЙЎЛИ

Усрунж (куйдирилган қўрғошин)ни тайёрлаш йўллари кўпдур. Бу сўз арабчалаштирилган бўлиб, форсийдан олинган. Форсийда алифсиз сурунж дерлар. Ҳинд луғатида сийандур дерлар. Уни пиширмақ тариқаси кўп. Жумладан, бири шундайки, қалайдан қилинган упани ёки қалай ва қўрғошинни сопол товага солиб, олов кўрасининг устига қўйиб устига бироз туздан сепилур. Кўрага хашак ёқилур. Темир сих билан ёки темир капкир билан кавлаб турилур, токи қизаргай. Олов қанча кўп ёқилса шу қадар қизил бўлур.

СУЛАЙМОНИЙНИ ТАЙЁРЛАШ ЙЎЛИ

Сулаймонийким, арабда даво уш – шаъс номи билан машхурдур. Форсийда дорушкана дерлар. Румийда сулима дерлар. Моҳияти шуки, тўқсон мисқол симоб ва етти ярим мисқол маргимушдан олиб, ҳар иккисини ўзаро қўшиб, яхшилаб эзилур. Сўнг лой билан ўралган шишага солиб, олов билан мусъад қилинур.

МУРДОРСАНГНИ ОЛИШ ЙЎЛИ

Иттихозии мурдорсанг (мурдорсангни олиш) йўли шуки, қўрғошинни эритиб, унга қўрғошиннинг куйдирилган чиркидан қўшиб, бир идишга солиб, аралаштирилур. Бир идишга солиб, идиш билан бирга сиркага солинур. Куйиб, бир – бирига қўшилгани бўлса, уни ажратиб олинур ва арпа билан қўшиб, арпа ёрилиб пишгунча қайнатирилур. Сўнг арпадан ажратиб, агар уни ювиб покиза қилмоқ муддао бўлса, ўз вазнига тенг туз қўшиб, ҳаммасини эзиб, сувга солиб, ҳар кун чайқатиб турилур. Ҳар уч кунда сувини тўкиб, янги сув солиб турилур, токи яхши тоза ва покиза бўлмай ва ичида ҳеч бир хом аъзоси қолмамай. Сўнг ювиб истеъмол қилинур.

МУРДОРСАНГНИ ОҚАРТИРМОҚ ЙЎЛИ

Мурдорсангни оқартирмоқ йўли шуки, уни оқ мўйга ўраб, боқила ила қўшиб қайнатирилур. Боқила муҳарро (эзилиб) пишиб, оқ мўй қорайгунча қайнатиш давом қилинур. Сўнг боқилани ва мурдорсанг ўралган мўйни олиб, бошқа боқила солиб, яна бошқа мўйга ўраб қайнатирилур, токи оқ мўй энди ҳеч қораймасин.

ИККИНЧИ НАВИ шуки, мурдорсангнинг ўз вазнига баробар вазнда туз қўшиб, бир идишга солиб, ул идишга сув ҳам солиб, қуёш тигига қўйилур. Агар туз эриб сув бўлса, сувни тўкиб, бошқа сув ва бошқа туз солиб, янгилаб турилур, токи мурдорсанг оқаргунча давом эттирилур. Сувини ҳам янгилаб турилур. сувни янгилашда аввало уни яхшилаб чайқатиб, сўнгра тўхтатиб турилур, токи мурдорсанг тагига чўксин. Сўнгра сув тўкилур.

Шунингдек, мурдорсанг оқариб, унда асло шўрлик қолмасин. Ширадан сўнг амал тамом бўлур. Мурдорсангнинг оқартирилганини "муртак" дерлар. Бу даво бадан ташқарисига сепмоқ ва боғламоқ йўли билан истеъмол қилинур, токи аъзони қорайтирмагай.

ЗАНЖОР (занг)

Занжор (занг)ни таҳлил қилмоқ (эритмоқ) тариқаси шуки, мисни бағоят юпқа саҳифалар қилиб, ўткир сиркага тутиб, сиркадан таъсирлангириб, сўнг зах ва нам ерга ташлаб қўйилур, токи мис занглагай. Сўнгра мисларни бир – бирига ишқаланса барчаси майда губор ҳолига келгай. Агар баъзи қисми губор (чанг) ҳолига келмаса ва чалароқ қолса, уни яна зах ва нам ерга такрор қўйилур, сўнг бир – бирига ишқаланса, ҳаммаси чангроқ майда бўлур.

ЯНА БИР НАВИ шуки, мисни эгов билан қирқиб, майдалаб, унга тенг вазнда бўлган ўткир сиркадан олиб, сиркани мисдан бўлган, бироқ ичи қалайланмаган идишга солиб, унга майда мисни солиб, бир зах жойга ёки отнинг ҳўл тезаги ичига кўмиб қўйилур. Уч кеча – кундуздан сўнг очиб олинса ҳаммаси зангорга айланган бўлур.

СИНОАТ ЗАНЖОРИ

Занжор ус – синоани тайёрлаш йўли шуки, миснинг қипиғи, аччиқтош, қизил бура ва тузнинг ҳар биридан миснинг ўндан бир ҳиссаси вазнида олинур. Мисдан бўлган идишга солиб, ҳаммасини ўткир сиркада эзилур. Агар сиркаси қуриб қолса, яна сирка солиб турилгай, токи яхши эзилиб, майин занжор бўлиб чиққай.

ЯНА БИР НАВИ занжорки, бу хил занжорлардан латифроқ навидур. Йўли шуки, росўхт (куйдирилган мис)нинг ювилган қисмидан бир миқдор олиб, оловнинг шиддати туфайли қозондан кўтарилиб, қопқоққа ёпишиб қолган нушодирга қўшиб, ҳар иккисини ўткир сирка билан эзилур. Сирка қуриса, яна сиркадан томизиб турилур, токи яхши эзилсин ва губордек майда бўлсин. Сўнгра қатрон ва ўткир оқ сиркадан томизиб турилур, токи хамирдек бўлгай. Сўнгра устига юпқа қайтадин парда ёпиб, қуёшга қўйилур, токи қуригай. Сўнгра ўткир сирка билан яна қориб, такрор эзилур ва офтобга қўйиб қуритилур. Мазкур амал билан ҳаммаси занжор бўлур.

ЯНА БИР НАВ занжорким, бошқа усул билан бўлган барча турдаги занжорлардан латифроқ ва яхшироқдир. Агар уни янада яхшироқ тоза қилиш матлуб бўлса, бундай турни "Занжор мусаффо" дерлар, бунинг йўли шуки, бир ҳисса вазли занжорни беш ҳисса вазли ўткир оқ сиркага солиб ивителиур, токи сирка кўк рангли бўлиб қолгай. Кўк рангли сиркани ажратиб олиб, бир идишга солинур. Агар хоҳланса, ул занжорга яна занжорнинг вазнига нисбатан беш ҳисса вазлик томчилатиб олинган сиркадан солинур ва бир муддатгача тўхтатилур. Бу сирка ҳам рангдор бўлур. Сўнг бу икки рангдор сиркани бир идишга солиб, шундоқ қолдирилса, ундаги ранглар сирканинг тагига ўрнаб, йиғилиб қолур. Юзидаги тоза сиркани ажратиб олиб, тагига ўрнаган рангларни офтоб тифига қўйиб, қуритиб олинса, эзиб, ҳожат учун истеъмол қилинса, аъло занжор бўлур.

ҲИНД СИРКАСИНИ ТАЙЁРЛАШ ЙЎЛИ

Сиркаи ҳиндий, уни ҳиндлар "конжи" дерлар, у сафродан юз берган ва бошқа сабабдан пайдо бўлган касаликларга қарши истеъмол қилинса, фойдалидур. Уни тайёрлаш йўли шундайки, гуручни то муҳарро (етилиб) пишгунча қайнатиб, сўнг тафли (чўкмаси)ни сувдан ажратиб, сузиб олинур. сўнг иссиқ офтобга ёки доимо исиб турадиган, масалан, ҳар куни олов ёқиб туриладиган ўчоқнинг яқинига кўмиб қўйилур, то қирқ кунгача шу ҳолда турар. Сўнг сувини чўкмасидан ажратиб, сузиб олиниб, керак вақтида ичилур.

ҲИДЛИ УДНИ ТАЙЁРЛАШ ЙЎЛИ

Уди мутаррони тайёрлаш йўли шуки, уди қиморийни реза – реза қилиб кесиб, гулобда ивителиур, токи ивиб юмшасин. Сўнгра гулобдан олиб қўйилур, шунда ҳўллик суви камаюр. Сўнгра мушк, анбар ва ушнани сувга эзиб, сувига уди қиморийни неча марта аралаштирилур. Ҳар бир аралаштирилганда қуритиб, сўнгра яна аралаштирилур, токи мушку анбарларнинг сувини ўзига шимиб олмоғи учун унинг қуруқ бўлмоғи шартдур. Сўнг ундан бирозини олиб, манқалдаги чўғ устига солинса, мажлис (ўтириш)ни бағоят муаттар, хушбўй ва димоғни ва машом (ҳид билиш йўли)ни бақувват қилур.

ОҚ МУМДАН ЁҒ ОЛИШ ЙЎЛИ

Забад уш – шамъ, яъни бундан оқ мумнинг ёғини олиш муроддур. “Забад”дан мурод ёғдур. Йўли шуки, мумни эритиб, ҳованчага солинур. Унга икки истар, яъни тўққиз мисқол гул ёғи ёки бишафша ёғи, ёхуд бошқа ёғдан солинур. Ҳаммасини яхшилаб эзиб, биринибирига аралаштирилур. Бир неча парча муз ёки қордан ҳам солинур. Ҳаммасини эзиб, бир – бирига қориштириб турилур. Ул муз ёки қор эзиб, сув бўлур. Сўнг бироз тўхтатиб турилур, токи мумнинг ёғи ва сўнгра солинган гулёғи сувнинг устига чиқиб, тамом бўлсин. Сўнг устидаги ёғни ажратиб олиб, бир шишага солинурки, мумнинг ёғи шундан иборатдур ва суви ташлаб юборилур.

Мумнинг ўзидан ёғ ажратиб олиш арақ олиш усулида анбуба (найча) орқали амалга оширилур ва бу ўз жойида баён қилинур, иншааллоҳу таъоло.

ҲИКМАТ ЛОЙИНИ ТАЙЁРЛАШ ЙЎЛИ

ТИЙН УЛ – ҲИКМАТни тайёрлаш учун араблар “тийн ус – соф”, форсийлар “хоки рост”, ўзбеклар “соғ тупроқ” деган тупроқдан олиб, майда тош ва қумлардан пок қилинур. Бунинг йўли шуки, тупроқни сувда яхшилаб эзиб, аралаштирилиб, лойқа қилинур. Сўнг бироз тўхтаб турилса, ундаги тош ва қумлар сувнинг тагига чўкар, устидаги лойқа сувни аста тўкиб, бошқа идишга олинур. Кўпроқ фурсат кутиб турилса, лойи тагига ўрнашур. Яна суви оҳиста тўкилиб, тагида ўрнаган лойига мўй қўшиб қорилурки, тийни ҳикмат (ҳикмат лойи) шундан иборатдур. Бунинг учун сартарошларда йиғилган сочлар бошқа мўйлардан афзалдур. Тупроқ лойига баробар миқдорда ҳўкизнинг тезагидан қўшиб, намакоб билан қорилса ва етти кунгача (145) тўхтатиб, қуриб қолмаслиги учун ҳар куни унга намакобдан сепиб турилса, сўнг яхшилаб қориштириб, истеъмол қилинса, (яъни ишлатилса) бўлур.

ШИША СУВИНИ ОЛИШ ЙЎЛИ

Иттихозии моё уз – зужож, яъни шишанинг сувини олмақ тариқаси демақдур ва бу исм мажоздур. Йўли шуки, Шом шишаси (зужожи шомий) ва қалайни баробар миқдорда олиб, бўта (қора)га солиб, эритиб, яна совутилгай. Юзига чиқиб, кўпик бўлиб қотиб қолгани олинурки, “шиша суви” шундан иборатдур.

ПИШЛОҚ ЕЛИМИНИ ОЛИШ ЙЎЛИ

Иттихозии саришўми панир, яъни сутнинг тафли (чўкмаси)дан тайёрланган сариш (елим)дурки, буни “жавоҳир ус – санойиъ” (санъат жавоҳири) ҳам дерлар.

Маълумки, сутнинг моҳияти уч хил модда (таркиб)дан – ёғдан, сувдан ва тафлдан иборатдур. Тафлни форсийда панир дерлар. Бунинг хосиятларидан бири шуки, бунинг сариши сув билан асло ивимас ва олов билан асло эримас, ёпишган нарсадан ҳаргиз кўчмас. Буни тайёрлаш йўли шуки, икки дона текис тошни ҳозир қилиб, тошнинг бири қуёш нури тушиб турадиган жойга ўрнатилаур. Сўнг сув тегмаган янги оҳақдан олиб, майда янчиб, элак билан элаб, элакдан ўтганини текис тошнинг устига ёзиб сепилаур. Бунда тошнинг юзи тўлиқ бекилсин. Сўнг панирни юпқа қилиб, баргдек кесиб, шу оҳақнинг устига ёзиб терилаур. Баргдек кесилган панирнинг ҳеч бири бир – бирига тегмай, ёлғиз – ёлғиз турсин.

Барглар устига ҳам мазкур майдаланган оҳақдан ёзиб солинурки, оҳақ мазкур баргларни тўлиқ ёпсин. Буларнинг устига иккинчи текис тошни бостириб қўйилаур. Шу ҳолда то ўн кунгача турар. Шунда панирнинг ичида бўлган ёғларини мазкур оҳақлар тўлиқ тортиб олгай. Сўнг панирдан бир миқдорини офтобга қўйиб, имтиҳон қилинурки, агар панирнинг мағзида ҳануз ёғ қолган бўлса, офтобнинг иссиғи билан панирдан оқиб чиқиб, кўзга ташланур. Шунда уни намақоб билан яхшилаб қайнатиб, ювиб, покиза қилинур. Сўнггра ёғнинг белгиси ва

рангида қизиллик қолмагунча намақоб билан қайнатиб, ёғи олинур. Ёғнинг тугаганлигининг белгиси шуки, жирмида ёғ ва рангида қизилликдан асар ҳам қолмас.

Сўнг уни сурмадек майин қилиб эзилур ва шишага солиб сақлаб, керак пайтда шу панир саришўмидан ҳожатга яраша миқдорини олиб, тошнинг устига қўйилур. Сўнг шишага солиб, яхшилаб чайқатилган, сўнг кўпиги олиниб, шиша ичида сақланган товуқ тухумининг оқидан шу текис тошга томизилур ва шишадаги панирдан ҳам шу тошга бироз солинур. Сўнг ҳар иккисини тош билан эзиб, қориб, то икки тош бир – бирига ёпишиб қолаётгани сезигандан сўнг, уни олиб, синган чинни ёки шишанинг чокига суртиб, ҳар икки синган бўлак бир – бирига ёпиштирилса, қисқа муддатда қуриб қотган бўлур, бир – биридан асло ажралмас. Агар шу чинни иккинчи марта тушиб кетиб синса уланган бўлаги бир – биридан ажралмас, балки бу чокдан бошқа ва бутун жойидангина синар ва дарз кетар. Бу ҳикмат ҳали “асрори мактума” (яширин сирлар)данур, демишлар.

СИЁҲ ТАЙЁРЛАШ (ИТТИҲОЗИ МИДОД), бинафша, ҳалила, турбуд, рованд ва шуларга ўхшашларнинг ширасини олиш ҳамда соруҷ ул – ҳикмат ва тезоби форуқларнинг ҳар бири “қарободини кабир” китобида зикр қилингандур ва бу жойда ҳам, иншааллоҳ, зикр қилинур.

ЎНИНЧИ ФАСЛ

СОДДА ДОРИЛАР, УЛАРНИНГ ИСМЛАРИ, ТАЪСИР ҚУВВАТЛАРИ, ХОСИЯТЛАРИ, СИФАТЛАРИ БАЁНИДА

Билмоқ керакки, ҳар бир содда (ёлғиз) давода бир қанча умумий таъсир кучи ва бир неча хил умумий таъсир кучига ўхшаш майда таъсир қувватлари мавжуддур. Умумий таъсир кучига иситмоқ, совитмоқ, қуритмоқ ва ҳўл қилмоқ каби таъсирлар киради. Бироқ майда (жузъий) таъсир кучи битта касалликка, битта вақтга ёки битта ҳолга хос бўлур. Мисоли, саратон касаллигига, бавосирга, ярақон (сариқ касали)га ёки

қораталоқ, талоқда тош пайдо бўлган ёки қовуғида тош пайдо бўлган касалларга хос бўлур. Жузъий таъсир қуввати (афъоли жузъийя) ич кетиши ва сийдик ҳайдаш каби кучлар бўлиб, гарчи бу жузъий куч бўлса — да, бироқ таъсири барча баданга тенг таъсир қилувчидур, бу жиҳатдан умумий таъсир қуввати (афъоли куллийя)га ўхшашдур. Шунингдек, жузъий таъсир кучи умумий таъсир кучига ўхшашдур, бироқ бир — бирига қиёсан бирининг таъсир кучи бирининг таъсир кучидан ортиқроқ ёки камроқ бўлган таъсирлардур.

Яна булардан бир қанча хил бошқа кучлар ва таъсирлар ҳам содир бўлур. Масалан, сезги қувватини кам қилмоқ, қарахт қилмоқ, пиширмоқ, масомни очмоқ, кўчирмоқ, қотирмоқ ва бошқалар. Бу ерда баъзи қувватларнинг машҳурларининг исмлари бу фаннинг истилоҳлари бўйича зикр қилинур. Яна баъзи даво ва ғазо (емиш)ларнинг исмлари ҳам зикр қилинди.

АККОЛ, яъни аъзони еювчи бўлиб, ўзининг баданга сингиши, эритувчи қуввати ва тозаловчи қувватининг ўткирлиги сабабли аъзо жавҳарларининг орасига кириб, ўша жавҳарларнинг бири — биридан айириб, жудо қилур. Бунинг мисоли занжордур.

ЖОЛИЙ, яъни пок қилувчи демақдур. Истилоҳда жолий деб шундай даволарни айтурларки, унда ширалик кўп бўлиб, рутубатни ҳаракатга киргизиб, аъзоларни сатҳидан ва масомларнинг оғзидан дафъ қилур. Мисоли анзарут ва асал суви (моъ ул — асал)дур. Жолий (тозаловчи) ҳар қандай даво албатта табиат (ич)ни мулоим қилур.

ЖОЗИБ, яъни тортувчи демақдур. Истилоҳда шундай даволарни айтурларки, у ўзига дучор бўлган рутубатли хилтларни ўзидаги ҳарорати ва тортувчи қуввати билан ўзига ва бадан ташқарисига тортар. Мисоли жандибидастар ва софсиёдур. Бундай даволарнинг бақуввати ҳатто баданнинг чуқур ичига кирган ўқларни ва тиконларни батадриж тортиб чиқарар. Мисоли ҳалзуннинг этидур.

ЖОМИД, яъни музлатувчи ва қотирувчи демақдур. Табиблар истилоҳида шундай даволарни айтурларки, бу дорилар суюқ хилтларни қотириб, қуюлтирар. Мисоли мум, нашоста, қаҳрабо ва катиролардур.

ҲАЛИҚ — мўйни тарошлагувчи демақдур. Табиблар истилоҳида шундай давони айтурларки, бу даво мўйнинг идизини рост ва

тўғри қилиб, тўкиб туширар ёки иллизини суст қилгани сабабли уни осонгина юлиш мумкин. Мисоли зарних (тош туз), нура, упа ва куллардур.

ҲАККОК, яъни қичишишни келтирувчи демақдур. Бу шундай давоки, ўзининг ўткирлиги ва иссиқлиги билан масомга ўткир хилтларни тортиб чиқарар ва қичишиш пайдо қилар. бироқ бу ўткирлик таъсири яра пайдо қилиш даражасида бўлмас. Мисоли кабикаждур.

ХОТИМ, яъни захм ва жароҳатни хатм қилиб, тугатиб, тамом қилувчи демақдур. Табиблар истилоҳида шундай давони айтурларки, бу даво ўзидаги қуритувчи қуввати билан жароҳатнинг юзида ажралиш ва рутубат қўймай, қуритиб турар ва офатлардан сақлар, токи янги гўшт ва пўст ўсиб, жароҳат тўлиқ сиҳхат топгай.

ДОБИҚ – бу сўз арабийдур. Маъноси дибқ донасининг ширасидек ширадор ва ёпишқоқ бўлган барча даволар учун умумий номдур.

РОДИЪ, яъни тўсувчи ва қайтарувчи демақдур. Ҳар қандай давоким, ўзининг табиатида бўлган совуқлиги ва қобизлик қуввати бирорта аъзода кашфлик ва ғализлик пайдо қилиб, ул аъзонинг масом тешикларини тор қилгани сабабидан аъзога бирор модданинг келишига тўсиқ бўлиб, уни қайтарувчи бўлса, бундай давони родиъ дерлар. Родиъ сўзи жозибнинг хилофи (акси)дур. Бунинг мисоли итузумдур.

ОСИР – арабча сўздур, қисувчи маъносидадур. Табиблар истилоҳида шундай давони айтурларки, бу даво ўзида бўлган шиддатли қобиз (қотирувчи) қуввати ва жам қилувчи кучи билан аъзони сиқиб, аъзога келган суюқ рутубатни сиқиб, у қайси йўлдан кириб келган бўлса, шу йўлдан қайтариш билан таъсир қилур. Мисоли тamarхиндий данагининг зимоди (чапламаси)дур.

ҲАССОЛ – ювиб, пок қилувчи маъносидадур. Табиблар истилоҳида шундай давони айтурларки, бу даво ўзининг ҳарорати эмас, балки рутубатдан иборат таъсир кучи билан хилтларни оқишга олиб келар ва аъзонинг сатҳидан йўқ қилар. Мисоли арпа суви (моъ уш – шаъир) ва сувдур. Хусусан, илиқ сувдир.

ҚОТИЛ, яъни ўлдирувчи демақдур. Баъзилар самм ва қотилнинг ҳар иккисини бир – бирига муродиф (бир маънони

билдирувчи) дейдилар. Баъзилар эса ҳайвон заҳари учун самм хос, ҳайвон заҳаридан бошқа заҳарларни қотил дейилади, дерлар.

ҚОШИР, яъни пўстни тирновчи дейдилар. Баъзилар кўчириб, бадандан жудо қилувчи демишлар. Ҳар ҳолда қошир деб шундай давога айтилулки, бу даво ўзининг тозаловчи қувватининг кўплиги билан баданнинг бузилган терисини ҳам олиб туширар. Мисоли қуст, зарованд бўлиб, баҳақ, калаф ва шунга ўхшаш бошқа касалликларга ҳам фойда қилувчи даволардур.

КОВИЙ, яъни доғ соладиган ва куйдирадиган демақдур. Бундан мурод бир нав доридурки, бу дори ўзининг шиддатли иссиқлиги ва шиддатли қуриқлиги билан баданни ўз – ўзига тортиб, хилларнинг йўлларини банд қилур ва масомларни ҳам бекитур. Аъзони гўё иссиқ томир билан доғ солингандек чуқурга туширар ва пўст (тери)ни куйдирар. Мисоли зож ва қалқатордур.

КОСИР УР – РИЁҲ, яъни бодни тарқатувчи ва йўқотувчи демақдур. Булар шундай даволарки, аъзодаги қивоми ҳар хил бўлган ғализ бодларни ўз ҳарорати ва қуруқлиги билан суюлтириб, даф қилур ва эритиб тарқатур. Мисоли судобнинг уруғидур.

ЛОДИҒ, яъни газанда (чақувчи) демақдур. Бундан мурод бир даводурки, бу даво ўзининг бақувват ҳарорати ва шиддатли таъсири билан аъзога сингиб кирар ва аъзо масомларидаги ёпишиб қолган жойларни ажратиб, шундай ҳолатни пайдо қилурки, масомлар бир – бирига жуда яқин бўлганлари сабабли кўпликларини сезиб бўлмас ва хардални сирка билан истеъмол қилгандаги кайфият каби ёки сиркани танҳо истеъмол қилгандаги кайфиятга ўхшаш бир кайфият пайдо қилур.

ЛОЗИЖ, яъни ёпишқоқ демақдур. Бу шундай давоки, бил – феъл ёки бил – қувва унга ҳарорат таъсир қилса, унда бир мизож пайдо бўлулки, уни узун миқдор чўзмоққа мойил бўлури ва ажзоси (қисмлари) бир – биридан узилмай чўзилур. Мисоли хуббозийдур.

МУБАРРИД (совитувчи) – бу бир нав даводурки, ўзининг совуқ мизожлиги ҳамда ўзидаги совитиш қуввати билан теккан нарчасини совитар. Мисоли кофурдур.

МУБАҲҲИЙ, яъни жинсий қувватни ҳаракатга келтирувчи демақдур. У яна жинсий қувватнинг моддасини ҳам зиёда

қилурки, бу маний (эрлик уруғи) ва қўзғатувчи елни кўп ва бақувват қилур. Бу давонинг мўътадил ҳарорати ва ортиқча рутубати пайларни, мускулларни ва таносил аъзоларидаги жинсий қувватни ҳаракатга келтирар. Мисоли ҳар икки нав бузайдон, сабзи ва шунга ўхшашлардур.

МУЖАФФИФ, яъни қуритадиган демақдур. Истилоҳда шундай давони айтурларки, бу даво ўзининг совуқлик табиати, қобизлиги ва қуриқлик пайдо қилувчи таъсири билан аъзонинг рутубатларини эритиб ҳамда латифлаштириб қуритар. Мисоли сандарусдур.

МУЖАММИД, яъни ивитадиган демақдур. Табиблар истилоҳида тўхтатадиган, яъни эриб кетиш (таҳлил)га монe бўладиган дорилар айтилар. Мисоли бизр ул – банж (бангидевона уруғи) ва нашоста (крахмал) кабилардур.

МУҲРИҚ, яъни куйдирадиган демақдур. Табиблар истилоҳида шундай давони айтурларки, бу даво ўзининг иссиқлик табиати билан баданга сингиб, аъзонинг латиф қисмларини таҳлил (эритиш) билан йўқотиб, ўша аъзода куймоқ ва камаймоқ ҳолатини пайдо қилур. Мисоли фарфиюн ва зарних (маргимуш)лардур.

МУҲАККИК, яъни хориш ва қичишиш пайдо қилувчи демақдур.

МУҲАЛЛИЛ, яъни пароканда қилиб, тарқатувчи демақдур. Истилоҳда шундай давони айтурларки, бу даво ўзининг ҳарорат қуввати билан бадандаги хилтларни жуда майда бўлакчаларга ажратиб, бухорот (буғ) ҳолатига етказиб, баданнинг масом тешикларидан чиқариб, йўқ қилур. Мисоли жандибидастардур.

МУҲАММИР, яъни рангни қизартирувчи демақдур. Табиблар истилоҳида шундай давони айтиларки, бу даво ўзининг иссиқлиги ва ўз тарафига тортиш қуввати билан баданнинг ичидан ва атрофидан қонни тортиб, аъзони қизартирар. Бу давонинг таъсири доғ солмоқ ва куйдирмоқ таъсирига яқин даражада бўлур. Мисоли хардал, анжир ва фудинаж (фидана – ялпиз)дур.

МУҲАДДИР, яъни сезгисиз қолувчи ва сезги қувватини тўхтатувчи демақдур. Истилоҳда шундай давога айтиларки, бу даво ўзида бўлган совуқлик ва қуруқлик қувватининг жуда ўткирлиги билан баданда мавжуд бўлган хилтнинг совуқлик, қуруқлик, қобизлик ва қотиришлик қуввати билан аъзодаги хилтларни ҳам қуюқ қилур ва аъзо масом (тешик)ларини банд

қилур ва шу аъзога руҳи нафсонийнинг киришига монелик қилур, бироз ҳиссиз қилур, ҳаракатига тўсиқ бўлур. Ёки сезгига эга бўлган нафсоний руҳнинг қивомини ҳам ғализ қилур. Шу сабабли нафсоний руҳнинг сезги қуввати ва ҳаракати камаюр. Мисоли афюндур. Унинг учундурки, аксар муҳаддир даволарнинг табиати совуқ ва қуруқдур.

МУХАШШИН, яъни дурушт (қўпол ва дағал қилувчи) демақдур. Табиблар истилоҳида шундай давога айтилулки, бу даво ўткир қобизлик ва қуритишлик қуввати билан аъзонинг сатҳини мухталиф ул – ажзо (ҳар хил бўлакчали) қилур. Ва бу ҳол умумийдурки, у хоҳ аъзонинг ташқи томонини мухталиф ул – ажзо қилсин, хоҳ ҳамма қисмларини баробар ҳолда қилсин. Мисоли иклил ул – малик (қашқарбеда) ва хардал (горчица)дур.

МУДИРР, яъни сийдик ҳайдовчи демақдур. Истилоҳда шундай давога айтилулки, бу даво ўзининг иссиқлик қуввати билан таомнинг сувлик қисмини ва чиқиндисини бавл (сийдик), сут, тил ёки ҳайз йўли орқали дафъ қилур.

МУДАММИЛ, яъни ярани битирувчи ва ислоҳ қилувчи даволарни айтуларки, бу даволар яранинг ичида мавжуд булган рутубат (ҳўллик)ларини қуритиб, ярани қотирар ва қуритар ҳамда ўша рутубатларни ғализ қилиб, қисмларини ширадор ва бир – бирига ёпишқоқ қилиб, ярани битириб, ислоҳ қилар. Мисоли дам ул – ахавайн, сабр, катиро ва араб елиמידур.

МУРАҲХИЙ, яъни бўшаштирувчи ва сушт қилувчи даволар демақдур. Истилоҳда шундай даволарга айтилулки, бундай даволар ўзининг ҳарорати ва рутубати билан кашф аъзонинг қивомини мулойимликка ўзгартириб, масомларни кенгайтирар, токи ул рутубатлар осонлик билан чиқиб, даф бўлгайлар. Мисоли шибит (укроп) ва зигирларнинг чаплама дориларидур.

МУРАТТИБ, яъни рутубат (ҳўллик)ни зиёда қилувчи демақдур. Истилоҳда шундай даволарга айтуларки, бу даво ўзининг зўр шиддатли рутубати билан аъзога ҳам рутубат пайдо қилур.

МУРАҚҚИҚ, яъни суюлтирадиган демақдур. Табиблар истилоҳида шундай давога айтилулки, бу давода баданга сингишлик қуввати, қобилияти, ҳарорати ва рутубати бўлиб, баданга кирганда бадандаги хилларни ва ғализ рутубатни суюлтирар.

МУЗЛИҚ, яъни тойғоқ қиладиган ва тойдирадиган демақдур. Истилоҳда шундай давога айтилулки, бу давода тойғоқ қилувчи рутубати ва мулайин (юмшоқ) қилувчи қуввати бўлулки, ички аъзонинг сатҳини тойғоқ қилиб ҳамда давонинг ўз табиатида бўлган рутубати билан аъзонинг сатҳини тойғоқ қилур, шу даражадаки, ўша аъзода қамалиб қолган хилтларни тойдириб, ҳаракатга киргизиб, даф қилур. Мисоли олуи Бухоро (Бухоро олхўриси) ва лиъоб (шира)лардур.

МУСАДДИД, яъни банд қиладиган ва тўсиқ демақдур. Истилоҳда шундай давога айтилулки, бу даво ўзининг ғоят қуруқлиги, касифлиги ва ёпишқоқлиги билан баданнинг масом тешикларини банд қилса мусаддид дейилар.

МУСАККИН, яъни тўхтатувчи демақдур. Табиблар истилоҳида ҳар қандай давоки, ўзининг қуруқлиги ва касифлиги сабабли ёки ёпишқоқлиги сабабли бандлик ҳосил қилса, мусаккин дейилар.

МУСҲИЛ, яъни осон қилувчи демақдур. Табиблар истилоҳида ичида бўлган овқатлик фазласи ва хилтларни баданнинг юқорисидан ва унда бўлган томирларнинг энг қуйи қисмларидан тортиб чиқарадиган даволарга айтилулки.

МУСАЛЛИБ, яъни қаттиқ ва маҳкам қилувчи демақдур. Истилоҳда шундай давога айтуларки, бу даво ўзининг табиатида бўлган совуқлик, қуруқлик ва қувватлари бўлган ҳаводурки, бунинг аксини мураххий (суслатувчи) дерлар.

МУСЛИҲ, яъни ислоҳ қилувчи ва зарарни даф қилувчи демақдур. Аммо табиблар истилоҳида маъкул ва машруб (ейиладиган ва ичиладиган) нарсаларнинг ҳолини ислоҳ қилувчи нарсаларга айтилулки. Ёки давонинг фойдасини баданга еткурмоқда ёрдам — қилувчи нарсани ҳам мажозан муслиҳ дерлар. Ёки давонинг таъсирига ёрдам қилувчи ёки қувватини муҳофаза қилувчи ва ҳиддати (ўткирлиги)ни синдирувчи ёки бирор давонинг таъсирини баданга етказишда унга ёрдам қилувчи ва узоқ аъзоларга етказувчи, масомларнинг тор ва узоқ бўлган аъзоларга давони етказишга сабаб ва мубадриқ (бошловчи) даволарни ҳам мажозан муслиҳ дерлар.

МУТФИЙ, яъни ёниб турган нарсани ёнмоқдан тўхтатувчи демақдур. Истилоҳда хилтларнинг ортиқча иссиқлигини камайтирувчи давога айтуларки, бу даво ўзининг мўътадилликка

яқинроқ бўлган совуқлиги билан иссиқ хилларнинг иссиқлигини камайтирар ёки хилдан холи бўлган иссиқ суъ ул – мизож (мизож бузилиши)ни мўътадилликга келтириш учун фойда қилур.

МУЪАРРИҚ, яъни терлатувчи демақдур. Истилоҳда шундай давога айтурларки, ўзининг мўътадилликка яқин бўлган иссиқлик ва латифлиги билан терининг тагида қамалиб қолган ва унга яқин бўлган гўшларда бўлган рутубатларни тер билан чиқариб, бадандан даф қилур.

МУЪАТТИС, яъни атса (аксириш) келтирувчи демақдур. Истилоҳда бир хил давога айтилулки, бу даво димоғдаги моддаларни хайшум (бурун кемирчаси)га келмоғи учун ҳаракатга киргизар ва атса билан даф қилур.

МУЪАТТИШ, яъни ташналик келтируви демақдур ва табиатни совуқ ҳаво учун муштоқ қилур. Бу бир даводурки, бу ташналик хоҳ сувга талаб кучайиши орқали бўлсин, масалан, меъда ва жигарда чанқаш бўлсин, хоҳ юракда ва ўпкада бўлиб, совуқ ҳавога ташна бўлсин, яъни совуқ ҳаво билан елпимоққа табиати толиб бўлсин. Ва ташналиқдан мурод чин ва ҳақиқий ташналиқдур.

МУҚЗИЙ, яъни ёпишқоқ демақдур. Бу бир нав қуруқ доридурки, унда табиатан бир ёпишқоқлик мавжуд бўлури ва баданнинг масом тешикларига ёпишиб, масомни банд қилур ва сайлонга монеъ бўлури. Мисоли катири, самғи арабий (араб елими), нашоста (крахмал), ювилган оҳак ва буларга ўхшашлардур.

МУЪАФФИН, яъни бадбўй, уфунатли қилувчи демақдур. Табиблар истилоҳида шундай давога айтилулки, бу даво ўзининг табиий ҳарорати билан аъзонинг мизожини бузар ва шу аъзога келадиган руҳларни ва рутубатларни фасод қилур. Уларни эритиб, йўқ қилур, аъзо бўлмоққа қобилиятли рутубатларни уфунатли (бадбўй ҳидли) ва табоҳ қилур ва таҳлил билан йўқ қилур. Мисоли маргимуш ва софсиёдур.

МУҒАЛЛИЗ, яъни қуюлтирувчи демақдур. Бу истилоҳ мулаттифнинг зидди ва аксидур.

МУФАТТИТ, яъни синдирадиган ва парча – парча қиладиган демақдур. Табиблар истилоҳида ёпишқоқ хиллардан қотиб, пайдо бўлган тошни майда – майда қилиб, титиб, юмшатиб, сийдик билан туширувчи давони айтурлар. Мисоли ҳажар ул – яҳуд ва балиқнинг бошида пайдо бўладиган тош, чаённинг куйдирилган кули ва бошқа адвия муфаттина (майдаловчи даволар)дур.

МУФАТТИХ, яъни бекилган тешикларни очувчи дори демақдур. Табиблар истилоҳида шундай давони айтурларки, барча аъзонинг ичига таъсири етиб, барча томирлар ва барча бўш ҳамда холи жойларда йиғилиб қолган моддаларни ҳаракатга келтириб, ташқарига чиқаришга сабаб бўлган даволарни муфаттиҳ дерлар. Мисоли фаросиюндур. Муфаттиҳ давонинг фойдаси тозаловчи дорининг фойдасидан бақувватроқ ва яхшироқдур, чунки бу муфаттиҳнинг таъсири ё латиф қилмоқ билан ёки ҳам латиф қилмоқ ва кўчирмоқ билан, ёхуд ҳам кўчирмоқ, ҳам ювмоқ билан бўлур. Демак, умумий қоидадурки, таъми аччиқ бўлган ҳар бир нарсанинг феъли масомларнинг судда (тиқилма)ларини очувчидур. Ҳар нарсанинг таъми тахир бўлса, табиати латиф ва оқувчи бўлса, унинг табиати иссиқликка мойил бўлур ёки мўътадил бўлур. Ҳар қандай латиф нарса агар турш таъмлиқ бўлса албатта, у масомларни очувчи ҳам бўлур.

МУФАЖЖИЖ, яъни хом қилувчи демақдурки, ҳозимнинг (ҳазм қилувчи) ва мунзиж (пиширувчи)нинг аксидур. Бу шундай давоки, ўзининг совуқлик ва қуруқлик қуввати ва табиати билан табиий ҳарорат ва ғарибий ҳарорат қувватини йўқ қилур ҳамда овқатдан ҳосил бўладиган овқатлик жавҳарини хом ва нотамом қилиб қўяр ва қон қилиб, еткиза олмаски, бу таъсир ҳозим ва мунзижни аксидур. Мисоли бизри қутунодурки, уни фақат ташқаридан зимод (чаплаш ва боғлаш) йўли билангина истифода қилинур.

МУФАРРИҲ, яъни хурсандлик ҳосил қилувчи демақдур. Истилоҳда шундай давога айтилуруки, бу даво мизожни мўътадил, хилтларни ва руҳларни, яъни нафсоний ва ҳайвоний руҳларни ёзиб, бадан ташқарисига мойил қилур, ғамларни зойил қилур, мияни бақувват, сезгиларни соз, зеҳни соф ва ўткир қилур, дангасалиқ ва ялқовликни йўқотур. Мисоли шаробдур.

МУФШИЙ, яъни тарқатувчи демақдур. Истилоҳда шундай давога айтурларки, бу даво ўзининг иссиқлиги билан бир жойда тўпланиб турган бодларни атрофга тарқатиб юборур ва оғриғини тўхтатур.

МУҚАТТИЪ, яъни кўчирувчи ва тортувчи демақдур. Истилоҳда шундай давога айтурларки, бу даво ўзида бўлган иссиқлик, латофатлик ва сингишлиқ қуввати билан бориб,

хилтни ёки хилт ёпишган аъзонинг орасига бориб, ўша хилтни бадандан кўчирар, бироқ хилтнинг қивомига таъсир қилмас. Мисоли сиканжубин ва хардалдур.

МУҚИЙЙ, яъни қайт қилдирувчи ва қустирувчи демақдур. Истилоҳда шундай дорига айтилулки, бу дори ўзининг ҳарорат қуввати билан қуюқ бўлган ва йиғилган меъдадаги ва овқат йўлидаги хилтни суюлтириб, оғиз томондан йўқотар. Бундай давони муқийй дерлар. Мисоли баранги Кобилийнинг уруғидур.

МУҚАРРИХ, яъни яра қилувчи ва чирк келтирувчи демақдур (158). истилоҳда шундай давога айтуларки, бу даво ўзининг иссиқлик қуввати, сингишлик қуввати ва тортиш қуввати билан терининг ажзосида бўлган рутубатни йўқ қилур ва баданда тафарруқ (бўлиниҳй) ва бўшлик пайдо қилур. Ҳамда бошқа зарарлик моддаларни тортиб, яра пайдо қилур.

МУҚАВВИЙ, яъни қувват ҳосил қилувчи ва бақувват қилувчи демақдур. Истилоҳда шундай хил дориларга айтилулки, бу дорилар мизожни ва аъзонинг қивомини табиатга мувофиқ ва баробар қилур ва мизожни ҳам табиатга мувофиқ қилур, токи бадан аъзоси ортиқча (фузул)ни қабул қилмас ва қайтармоққа қодир ва муқтадир (куч, қудратли) бўлгай, ўзини муҳофаза қилгай, офатлардан сақлангай. Ёки қизиган аъзога совуқ нарсалар билан ва совуқ аъзога иссиқ нарсалар билан такмид қилмоқ ёки совуқ аъзога иссиқ ёғлар, масалан, зайтун ёғига занжабил қўшиб суртмоқ ва иссиқ аъзога совуқ ёғлардан суртмоқ, масалан, кофур ёғидан суртмоқ каби. Ҳар иккисига бил – хосият баробар наф қиладиган нарса тийни махтум (муҳр лойи)дур.

МУЛАТТИФ, яъни мулоим қилувчи демақдур. Истилоҳда шундай давога айтилулки, бу даво ўзининг мўътадил ҳарорати билан ғализ хилтларни суюлтирар. Мисоли ҳошодир.

МУЛАЙЙИН, яъни юмшатувчи демақдур. Табиблар истилоҳида ични мулоим қиладиган дорига айтилулки. Бу дори ўзининг мўътадил ҳарорати ҳамда рутубати билан қоринда ва ичақда мавжуд бўлган нарсани ҳайдаб чиқарур. Бу мунзиж (пиширувчи) ва музлик (тойғоқ қилувчи)дан омм (умумий)роқдур. Мисоли фулус мағзи, хиёршанбар, тамрҳиндий ва ширхиштдур.

МУНЗИЖ, яъни модда ва хилтнинг қивомини мўътадил ҳолга етказувчи демақдур. Мисоли хашхош (кўкнори)дур. Ёки

бил – акс гализ хилтни рақиқ (суюқ) қилур, мисоли ҳошонинг қайнатмасидур. Қуюқ хилтни суолтириб, сайёл (суюқ оқувчи) бўлишга қобил қилур, мисоли ҳулбадур.

Билмоқ лозимки, назж (пишиш)нинг маъноси табиий хилтнинг кайфиятда, миқдорда ва қивомда ўзига муносиб салоҳиятда бўлмоғидан иборатдур, таҳаллул (эриш) билиш фоний (йўқ) бўлган баданнинг бадали ўрнига бадан бўлгай ва бадан бўлишга қобилияти тугал бўлгай, яъни ифрот даражага ўтмаган ва тафрит даражада хом ҳам қолмаган бўлгай, токи буларнинг яратилишидан мурод бўлган нарсаларга тўлиқ даражада қобил бўлгай. Ва қоннинг қивоми мўътадил бўлгани шундан иборатдурки, ҳаммаси ажзоси бир рангда – анор гули рангида қизил бўлса ва соф рангда бўлсаки, ҳамма ажзоси бир ранг ва қивомда баробар бўлса ва ҳиддат (ўткир)лик бўлмасаки, ул баданга кириб етганда аъзонинг бир бўлаги бўлмоқ учун қобилияти ҳар жиҳатдан комил муносабатда бўлса. Сафронинг мўътадиллиги шуки, қивоми суюқ ва соф ранг, ранги яшил ва сариқ рангдан таркиб топган, ўткир, лекин ўткирлиги ифрот даражада эмас ва тафрит даражада кам ҳам эмас, токи ундан кутилган феъл ва таъсири эътидол даражада содир бўлгай. Ва балғам жуда суюқки, сув даражада бўлгай, лекин ғайри муташобих ул – ажзо (бўлакчалари бир – бирига ўхшамас), шунинг учун то унга қон қўшилмаса у ўзича қон бўлолмас ва бадан билан қўшилиб, бадан бўлагига айланмас. Савдо хилти эса қоннинг дурдасидурки, соф қондан ажраган ва куймаган қоннинг дурдаси (қолдиги)дур. Шунинг учун қонга ва бошқа хилтларга аралашиб, баданга борганда шу савдодан кутилган фойдаларни ҳосил қилсин. Шунинг учун назж комил даражада мўътадил қайнаб, ҳосил бўлган кайфиятдан иборат дебдурлар.

МУНАФФИХ, яъни ел пайдо қилувчи демақдур. Тиббий истилоҳда шундай даво ёки емишга айтилулки, унинг жавҳарида қуюқ рутубат бўлур, агар унга табиий ҳарорат таъсир қилса бу қуюқ рутубат тезда эриб кетолмас, балки еллик ҳолга ўзгарилиб қолур. Мисоли ловиядур.

Билмоқ зарурдурки, ҳар бир нарсаики, унда нафх (ел) бўлса, ўша нарса бош оғриғини пайдо қилур ва кўзга ҳам зарар қилур. Рутубатлик овқатлар ва даволардан ҳар қайсисининг суви ва рутубати биринчи ҳазмда таҳлил топар, бироқ ели меъдада

қолур. Бу ел ҳам оқибатда меъдада таҳлил топар ёки ичакка ўтиб, таҳлил топар. Ортиқча рутубати бор бўлган нарса хоҳ даво бўлсин, хоҳ емиш бўлсин, улардан ел ва бодлар пайдо бўлса, бу ел қоринда ва ичакда тўлиқ таҳлил топмаса ва у ерда қолса, бу ердан таносил аъзоларининг томирига боргай ва таносил аъзосини қойим қилгай. Чунончи, занжабил ва жиржирда мушоҳада қилинур ва шу ел таносил аъзосини оёққа турғизган бўлур.

МУВАССИХИ ҚУРУҚ, яъни ярада чирк пайдо қилувчи демақдур. Истилоҳда бир давога айтилурки, бу давони ярага қўйганда яранинг сувига қўшилиб, унинг миқдорини зиёда қилур ва унинг қуриши ва битишига тўсқинлик қилур. Мисоли мум ёғидур.

МУНБИТ, уни мулаҳҳим ҳам дерлар, яъни гўшт ундирувчи, демақдур. Бундан шундай даво муродки, бу даво жароҳатдаги қоннинг мизожини мўътадилликка ва қуритувчиликка ўзгартирар, токи қонлик ҳолдан гўштлиқ ҳолга ўзгарилиб, мунъақир бўлур ва шу сабабдан ул жойда янги гўшт ҳосил бўлур.

ЎН БИРИНЧИ ФАСЛ БАЪЗИ ТИББИЙ ИСТИЛОҲЛАР БАЁНИДА

БОБ–УЛ–АЛИФ (АЛИФ (А) БОБИ)

ОЖОМ – ажамнинг кўплик шакли, ажам эса ужманинг кўплиги бўлиб, тўқай ва тўқайлар маъносидадур.

ИСТИНШОҚ, яъни суюқ нарсани бурунга тортмоқдур.

АСЛ – арабча сўздур, форсийда бих, ўзбакийда илдиз ва русийда корень дерлар.

УСУЛИ АРБАЪА – тўрт асл, илдиз демақдур. Биринчиси – бодённинг илдизи, иккинчиси – сачратқининг илдизи, учинчиси – карафс (петрушка)нинг илдизи, тўртинчиси – кабар, яъни ковулнинг илдизидур.

АФСОН – шох демақдур, у хоҳ дарахтнинг, хоҳ гиёҳнинг шохи бўлсин, умумийдур. Бироқ ҳайвоннинг шохини қаръ дерлар, ғусн ёки афсон демаслар. (Зул – Қарнайн – икки шоҳли).

УФУМОЛИЙ – бу шундай нарсаки, бунга асални аралаштириб сақланур, бироқ қайнатилмас.

ИКТИҲОЛ, яъни кўзга тортиладиган майин дорига айтилуру.

УКСУМОЛИЙ – сирка ва асаддан тайёрланган сиканжубин маъносидадур. Баъзилар бунга шўр дарёнинг суви ёки дарё тузини ҳам қўшиб ёзгандурлар.

АКЛИЛ – тож маъносида, яна қора ва қоронғи булут демақдур. Истилоҳда бу бир гиёҳдурки, гули поясининг учидан чиқар, бир банднинг бир нуқтасидан йигирма ва ўттиз донага яқин шўъба (бўлим)лар ва ҳар шўъбасининг учидан гуллар ва уруғлар бор. Бу гулнинг умумий шакли соябонга ўхшаш бўлиб, гули ва уруғи эгилиб, ерга мойил бўлиб турар. Буни аклил деб айтуларки, маъноси тож демақдур. Бунинг кўплиги аколил ва окила шаклида ҳам келур.

ИНКИБОБ, яъни бир дорини сувда қайнатиб, буғига бирорта аъзони тутиб, буғламоқдур.

АВДИЯ – водийнинг кўплигидур, бундан мурод дарё лабидаги саҳролар ва хоналардаги ариқларнинг атрофидур.

УЗРУМОЛИЙ – асал ва ёмғир сувини баробар миқдорда олиб, бир – бирига аралаштириб, эритиб, қуёшга қўйилганидур.

УКСОИЙ – сирка ва сувнинг туз қўшиб эритилганидур.

БОБ–УЛ–БО (БО (Б) ҲАРФИ)

БОДЗАҲР – форсий исмдур, тарёқ маъносидадур. Айтишларича, заҳарни йўқ қиладиган ҳар қандай нарса учун умумий номдур, у сунъий ва таркибдан иборат бўлмаса, шу исмга махсусдур.

БОҚУР – бақар (сигир)дур.

БОКУР – ҳар қандай меванинг энг аввал етилиб пишган ҳосили маъносидадур.

БАТР – кесмоқ ва узмоқ маъносидадур.

БУХУР – куйдириб, тутунига дудланмоқ ёки дудини истеъмол қилмоқ учун сарф қилинадиган даво.

БАРБУР – уни форсийда балғур дерлар.

БУЗОҚ – БУСОҚ ҳам оғизнинг суви бўлиб, ўзбекчада тупук дерлар.

БАЗР – арабча сўздур, гиёҳ жинсидан бўлган ҳар қандай гиёҳнинг уруғи бўлиб, бу уруғ ғилоф (чаноқ) ичида турар. Масалан, кўкнорнинг уруғи ёки базр ул – банж (бангидевона) уруғи кабилардур.

БИШЪ – бемаза маъносидадур, таъми аччиқлик ва қабзликдан иборат бўлган ҳар қандай нарса бишъ дейилур.

БАСИЙС – нуроний ва ялтироқ демақдур.

БАТОЙИҲ – сувлар тўпланиб турадиган жой бўлиб, уни форсийда мурғоб дерлар.

БАЪР – арабчадур, ҳайвонот тезаги маъносидадур.

БАКР – ёш туя маъносидадур.

БИКР – касра билан, бокира эр кўрмаган қиз маъносидадур.

БАНАК – дарахтларнинг соқида пайдо бўладиган қуртлардур.

ҲАРФ–УТ–ТО (ТО (Т) ҲАРФИ)

ТИРЁҚ – араблаштирилган сўз, форсийдан олинган, форсийда тирёк дерлар.

ТАСЪИЙД – давони қозонга солиб, қозоннинг оғзини маҳкам бекитиб, тагига олов ёқиб, оловнинг қуввати билан давонинг латиф жавҳарини буғлар тариқида кўтартириб ажратмоқдур.

ТАСФИЙҚ – шаробни сувга қўшмоқ маъносидадур.

ТАЪЛИЙҚ – бирор нарсани бўйинга ёки бошқа аъзога осиб қўймоқдур.

ТАКАРРУЖ – таомнинг ёки бошқа нарсанинг ранги, ҳиди ва таъмининг ўзгариши ёки ҳар иккиси ёки учинчиси ҳам ўзгариши маъносида. Бунини форсийда подар дерлар, ўзбекчада мағор ва пих ҳам дерлар.

ТАКЛИЙС – оҳакни пиширмоқ ёки бошқа нарсани оҳақдек кучли куйдирмоқ маъносидадур, яна сероб қилмоқ, баҳра олмоқ маъноси ҳам бор. Бундан мурод баъзи даволарнинг баданга тезроқ сингиб, тезроқ таъсир қилмоқ ва унинг оғирлик ва касифлиги зойил бўлмоғи учун хоҳ куйдирмоқ, хоҳ бошқа тадбир билан бўлса ҳам уни зойил қилмоқ ҳақиқий мақсаддур.

ҲАРФ–УС–СО (СО (С) ҲАРФИ)

САҚИЙЛ – яъни оғир демақдурки, бундан мурод табиатга оғир келмоқдур, кеч таъсир қилиш ҳамда таъсир тез зойил бўлмасликда табиатга малолат ва оғирлик юз берар.

САМАР – ўсимликнинг ҳосилидур, мисоли меванинг хушоси (бошоғи, бир боши, тўпи)дур.

САМАНШ – юнонча сўхдур, бундан мурод, бу шундай гиёҳки, танаси катталиқда гиёҳ билан дарахт танасининг ўртасида бўлур.

ҲАРФ–УЛ–ЖИМ (ЖИМ (Ж) ҲАРФИ)

ЖАБРИ КАСР – яъни синган устухон (суяк)ни тўғри қилиб боғламоқдур.

ЖАРЛА – тошлоқ ерлар маъносидадур.

ЖАРИШ – чала янчилган нарса демақдур. Буни истилоҳда балғур дерлар.

ЖАФОФ – қуруқ ва қуруқлик демақдур.

ЖАМАД – яхлаган сувдур, яна бирор нарсанинг бир қисми деган маънода ҳам келур.

ҲАРФ–УЛ–ҲО (ҲО (Ҳ) ҲАРФИ)

ҲОМИЗ – турш таъмли ва нордон демақдур.

ҲОДД – ҳиддатли ва ўткир таъмлиқ демақдур. Бу таъм талхлик ва ҳарифликдан иборат бўлур ва таъсири ҳам ўзининг ажзоси таъмида мураккаб бўлур.

ҲАШИШ – қуриган гиёҳдур, баъзиларнинг айтишларича, махсус бир гиёҳ бўлиб, пояси саманш пояси миқдорига яқин катта ва ер юзасига ёйилиб ўсган бўлур.

ҲАККОК – икки нарсани бир – бирига ишқаганда майдаланиб тўкилган резаларидур.

ҲУЛБ – ширин демақдур ва ҳар наrsaки, унда бироз ҳарорат ҳис қилиниб, тилнинг сатҳини бироз ёзадиган ва лаззат берадиган бўлса уни ширин дерлар. Ҳалво сўзи шундан.

ҲАЛИБ – янги соғилган сутни айтурлар, яна ҳар хил гиёҳларнинг уруғини ивитиб, ундан ҳосил қилинган ширани ҳам ҳалиб дерлар.

ҲАМЛ – юк кўтармоқ (ҳаммол) маъносидадур, аммо истилоҳда раҳм (бачадон)да янги пайдо бўлган болани (ҳомилани) ҳам ҳамл дерлар, чунки уни ҳам онаси тўққиз ой бачадонда кўтариб юрар, шу сабабли бачадонда бўлган болани ҳамл дерлар. Яна гиёҳларнинг устидаги уруғларини ҳам ҳамл дерлар.

ҲУМУЛ – бир парча латгани дорига белаб, қубул (олди)га ёки дубур (орқа)га қўйиладиган дори.

ҲАРФ–УЛ–ХО (ХО (Х) ҲАРФИ)

Хосир – хилларнинг ажзосини бир – бирига тортиб, қивомини ғализ қилувчи демақдур.

ХАРЪ – парранданинг тезагидур, хусусан, кабутарнинг тезагида кўп фойдалар борки, бу ҳақда кабутарда баён қилинур.

ХАФИФ – енгил демақдур, аммо табиблар истилоҳида табиатнинг кўтаришига лойиқ ва бемалол бўлган даво ва емишларга айтилуру.

ХАЛЪ – суяк бошининг ўз маркази бўлган жойдан чиқиши мурутдур.

ХАЛАЪЛАЪ – бўри демақдур, яна суст ҳамда марказидан ажраб чиққан суяқдур.

ХАМЛ – тивитга ўхшаган бир нарса бўлиб, уни форсийда пурз (ёки пурза) дерлар, яна беҳи мевасининг ташқи сатҳида бўлуру, яна холис маъносида ҳам келуру.

ҲАРФ–УД–ДОЛ (ДОЛ (Д) ҲАРФИ)

ДОБИҚ – ташбиҳий исмдур, дибқга ўхшаш ширадор демакка ишорадур, уни қўл билан ушланса, шираси қўлга ёпишар.

ДАСИМ – чарви ёғ маъносида. Табиблар истилоҳида таъмида тилни мулојим қиладиган ва бошқа нарсаларни ҳам юмшатиши ҳис қилинадиган ҳар қандай нарсани дасим дерлар, форсийда чарб дейилуру.

ДАЛУК – баданга суртиладиган нарсалар, масалан, ёғ ва упаларга ўхшаш нарсалардур. Яна бундан мурод сунунлар (тиш дорилари) бўлиб, тишнинг милкига суртилар ва бошқалардур.

ДАВОЙИ ҒАЗОЙИ (емиш дори) шундай наrsaки, кайфиятининг таъсири миқдор моддасининг таъсирига ёлиб бўлур.

ДАВОЙИ САММИЙ (заҳарли дори) шундай даводурки, кайфиятининг таъсири мизожга мувофиқ бўлмайди ва бил – хосият ўлдирадиган бўлур, мисоли афюндур.

ДАВОЙИ МУТЛАҚ шундайки, у кайфияти билан таъсир қилур, ammo ўзи ҳазмдан сўнг баданга жузви бадан бўлмас.

ДУҲНИЙ – бу шундай даводурки, ичида бироз ёғи ҳам бўлур, уни оловга ташланса шуъла бериб ёнишига сабаб бўлур, мисоли данак ва бодомнинг мағзларидур. Яна баъзи ёғлик уруғлар , масалан, зиғир, кунжут ва чигит каби. Баъзи ёғлик дарахтлар, масалан, оқ сандал шохчалари, қайрағоч, уди ҳиндий ва шуларга ўхшаш дарахтлардур.

ҲАРФ–УЗ–ЗОЛ (ЗОЛ (З) ҲАРФИ)

ЗУРУР – бу шундай даводурки, уни қуруқ ҳолида майдалаб, бошқа суюқлик қўшмаган ҳолда баданга сепилур ва суртилур.

ЗУЛ – ХОСИЯТ – бу шундай даводурки, ўзининг суврати навийяси, яъни жирми билан таъсир қилар, кайфияти ва қуввати билан таъсир қилмас, таъсирда хоҳ заҳарлик, хоҳ заҳарга қарши таъсир қилар бўлса, бу таъсирни зул – хосият дерлар.

ҲАРФ–УР–РО (РО (Р) ҲАРФИ)

РОДИЪ – қайтарувчи демақдур, бу жозибнинг зиддидур.

РАЖИЪ – инсоннинг биринчи ҳазмидаги таомдан ажралган фазла (чиқинди)си муроддур.

РАҲАС – ноз билан тарбияланган демақдур. Ammo даво жинсидан жирми нозик ва осон синадиган ҳар қандай нарсани раҳас дерлар.

РАДИЙ УЛ – КАЙМУС – ҳазм бўлганда ундан ҳосил бўладиган хилти қивомда ва кайфиятда мўътадил бўлмаган таомни радий ул – каймус дерлар.

РАЗИН — ором олган киши, кўп юк кўтарган киши демақдур. Аммо табибларнинг истилоҳида жирми қаттиқ ва маҳкам, вазни оғир ва жавҳари ёқимли дорини разин дерлар.

РУСУБ — шароб, сув ва бошқа суюқ нарсаларнинг тагига ўрнаган дурда (чўкма) сидур ва сувнинг юзида тўхтамай, тагига чўкадиган ҳар қандай нарсани русуб дерлар.

РАМАЗ — кўзнинг атрофида йиғилиб, ёпишган ширадор қуюқ чирк, рутубатни айтурлар.

РАВС — тезак маъносида ва тезакламоқ маъносида ҳам келур.

РУДУМОЛИЙ — қизил гулнинг шира суви ва асални қўшиб тайёрланган шаробни айтурлар.

ҲАРФ–УЗ–ЗО (ЗО (З) ҲАРФИ)

ЗАЪУҚА — жуда ёқимсиз таъм бўлиб, аччиқ ва шўрлик аралашмасидан иборат бўлур.

ЗАҒБ — ҳайвонот баданида янги униб чиққан мўйдур, уни ўзбекчада тук дерлар.

ЗАҲР — арабча сўз, гул демақдур. Форсийда захр даво маъносида бўлиб, қувватининг кайфияти табиий руҳга зид бўлиб, руҳни бузар ва ўлдирарки, уни араб тилида самм, рус тилида яд дерлар.

ҲАРФ–УС–СИН (СИН (С) ҲАРФИ) -

СОҲИЛ — дарёнинг четида бўлган қуруқлик маъносидадур.

СОИЛ — суюқ ва мулоим жирмлик нарса бўлиб, ўзининг ҳажмини бир жойда барқарор тутолмай атрофга ва нишоб томонга оқувчи бўлур, масалан, сув ва суюқ ёғлар.

САБОХ — шўразор жой демақдур.

САБТ — қадди тўғри ва эгри — букри бўлмагон нарсадур, масалан, мўй каби.

СИҲИҲ — жуда майдалаб эзилган нарса демақдур. Мисоли ун ва ундек майдаланган нарса демақдур.

САММ — арабча сўздур, форсийда захр, русийда яд дерлар. Бунинг кайфияти ва хосияти мизожни бузар, мисоли биш (аконит)дур.

СУНУН – майдалаб эзиб, тишга сепиладиган ёки суртиладиган бир нав дори, у тишнинг жавҳарини бақувват қилур.

САҲК – гўштнинг бадбўй бўлгани ва бадандан чиққан тернинг бадбўй бўлганидур.

САҲЛ – бўш ва юмшоқ демақдур.

ҲАРФ–УШ–ШИН (ШИН (Ш) ҲАРФИ)

ШОМИХ – балад тоғ демақдур.

ШАТИР – сурёний сўзи, кўзнинг милки йиртилгани демақдур.

ШАЖАР – ўсимлиқдурки, уни форсийда дарахт дерлар, унинг шохлари ҳам кўп бўлиб, хашаб дерлар. Дарахт камолга етганда унда тўққизта нарса мукамал ҳосил бўлур: барг, мева, лиф (қивзоқ), елим, уруғ, пўст, илдиз, шира ва ҳабб (дон)лар. Мисоли хурмо дарахтидур.

ШАДҲИ УЗАЛ – гўштнинг узилгани ва йиртилгани маъносидадур.

ШАДИҚ – оғизнинг кенг ва васиъ бўлганидур.

ШАДАҚ – оғизнинг ямоғи маъносидадур.

ШУРАФ – кунгуралар демақдур. Аммо даволар хусусида бўлганда, атрофида ўсиб чиққан кунгураси бор нарсани шураф дерлар. Мисоли анорнинг бишидур.

ШУТУБ – шамширнинг жавҳари маъносидадур. Аммо шатб жудо бўлмоқ, яна пўстни шилмоқ маъноларидадур. Аммо даволар бобида пўстини ажратиб, мағзини олиб, истеъмол қилиш мумкин бўлган нарса шатб дейилур.

ШАММА – арабча сўз, ҳидидан фойдаланадиган ҳамда танасини ғубордек майда эзиб, нафас орқали бурунга тортиб фойдаланиладиган нарсани айтурлар.

ҲАРФ–УС–СОД (СОД (С) ҲАРФИ)

СОЛИҲ УЛ – КАЙМУС – таомким ҳазмидан ҳосил бўлган қон ҳар жиҳатдан мўътадил бўлса ва бошқа хилтлар ҳам бунга табиий мўътадил миқдорида қўшилган бўлса, ёмон хилт ҳаргиз қўшилмаган бўлиб, яна ўзидан ҳаргиз ёмон хилт ҳосил бўлмаган бўлса, шундай ҳазмни “ҳазми солиҳ ул – каймус” дерлар.

САХРИЙЙА – тошлоқ жой демақдур.

САФАҚ – хом теридан бўлган янги мешкка солинган сув бўлиб, ранги саргайиб, идишининг жинсийятига мойил бўлган бўлса. Яна теридан бўлган ва ё бошқа гиёҳдан бўлган идишларда бўлса ҳам ҳукми шундай демишлар. Яна идиш, канор ва гўша маъноларида ҳам келур. Яна наботот жинсидан чиндор (эгри), ранги сариққа мойил, гиёҳи эса тўғри бўлмай, ҳар тарафга мойил ва ғайри мустақим (тик бўлмаган) бўлса, уни мусфақ дерлар.

САФИҚ – ичидаги торлари бир – бирига мустаҳкам тўқилган пўст (тери)га айтилу, уни мусфақ ҳам дерлар.

ҲАРФ – УЗ – ЗОД (ЗОД (з) ҲАРФИ)

ЗИМОД – қивоми қуюқ бўлиб, ташқи томондан суртмоқ ва ёпиштирмоқ йўли билан фойдаланиладиган даво, уни арабчада зимод, форсийда марҳам дерлар.

ҲАРФ – УТ – ТО (ТО(т) ҲАРФИ)

ТОФИЙ – сувга чўкмай, сув устида турадиган енгил вазнлик даводур.

ТАБИХ – матбух (қайнатилган) маъносида. Аммо табиблар истилоҳида қайнатиб, сувини ичмоқ учун муносиб бўлган давога айтилу.

ТАҲН – яхшилаб майин қилиб майдаламоқдур. Мисоли ундур.

ТАРИЙ – тоза, янги демақдур.

ТИЛО – қивоми суюқ бўлган давони бадан ташидан суртмоқдур. Яна бир хил нави шаробнинг номи ҳам тилодур.

ТАЙЙИБ – покиза, яхши маъносидадур.

ТИЙБ – хушбўй ва ўткир демақдур.

ҲАРФ–УЛ–АЙН (АЙН (А ВА Ў) ҲАРФИ)

УШБ – гиёҳ демақдур.

УСОРА – асийр (шира) маъносидадур. Истилоҳда оловсиз, фақат ҳавода ва офтобга кўйиб қуритилган бўлса, уни асийр дерлар.

АСИЙР – эзиб ё янчиб, сиқиб, танасида бўлган шираси олинган, бироқ ҳали қуримаган бўлса уни асийр дерлар.

АТР – хушбўй демақдур, аммо атир бўлса хушбўйликни билдиради

АФИС – мөзу таъмли нарса бўлиб, форсийда, ўзбекчада ҳам мози мазалик дерлар, ҳиндийда мозипаҳтал ёки паҳтал ҳам дерлар. Бу таъмнинг таъсири тилнинг терисини бужмайтириб, буриштирганлиги билан ҳис қилинур, бу эса мозининг совуқлик кайфиятининг таъсиридур, шу таъсири билан тилни дағал, касиф (қўпол) ва қаттиқ қилгани сезилур.

УНҚУД – бошоқ ва бош маъносида бўлиб, гиёҳларнинг дона чиқарган бўлакчалари демақдур. Бунинг кўплик шакли аноқиддур.

ҲАРФ–УЛ–ҒАЙН (ҒАЙН (Ғ) ҲАРФИ)

ҒАРҒАРА – суюқ нарсага томоқда ҳаракат бермоқдан ҳосил бўлган овоздурки, ютмоқ ва ютмоқдан манъ қилиб, қайтармоқдан ҳосил бўлган овоздур.

ҒАЗЗ – гиёҳларнинг яхши кўкарган ва кўклик рангига ҳануз нуқсон етмаган мавсимидурки, сабза ва хушранг давридур.

ҒАЛИЗ – арабча сўздур, уни касиф ҳам дерлар, бу қуюқ ва кайсув демақдур. Ғализ сўзини аксар таом учун ва касифни даволар учун ишлатиш одат бўлгандур.

ҲАРФ–УЛ–ҒО (ҒО (Ғ) ҲАРФИ)

ҒОТИР – илиқ демақдур, уни форсийда нимгарм дерлар.

ҒУРЗАЖА – шоффа маъносидадурки, орқага ва раҳм (бачадон)га юбормоқ учун ишлатиладиган махсус истилоҳдур.

ҒАРФИРИЙ – бинафша рангли демақдур.

ҒАСХ – икки нарсанинг бир – биридан ажралмоғидур.

ҲАРФ–УЛ–ҚОФ (ҚОФ (қ) ҲАРФИ)

ҚОБИЗ – тутиб сақловчи демақдур. Табиблар истилоҳида шундай даводурки, таъмидаги таъсири тилнинг ажзосини бир – бирига торгади, бироқ дурушт (қўпол) қилмоқ таъсири бўлмайди, уни қобиз дерлар. Бироқ ғализни таом учун ва касифни даво учун истеъмоли машхурроқдур. Бу таъмнинг таъсири совитмоқ, қуритмоқ, ғализ қилмоқ ва иштаҳани бақувват қилмоқдур. Таъмдан бошқа яна у феъл ва таъсирда аъзо ажзосини тортиб, йиғмоқ, моддани ва хилтни ҳибс қилиб, сақламоқдур.

ҚАЗБОН – танаси бўлмай, фақат илдизидан шохлаб, таралган гиёҳнинг шохлари қазбон дейилур, бу кўплик шакли бўлиб, бирлигини қазиб дерлар.

ҚУТУР – бу шундай давоки, қулоқ ва кўзга қатралаб томизиш орқали ишлатилгай.

ҚУНБУЪА – экинлар бошоғининг қуббаси демақдур.

ҲАРФ–УЛ–ҚОФ (ҚОФ (к) ҲАРФИ)

КАСИР УЛ – ФИЗО – таомлар жинсининг қайси бири ҳазмдан сўнг баданга қўшилиб, бадан қисмига айланса, ўша таомни касир ул – физо (калорияли овқат) дерлар.

КАСИФ – ҳазмдан сўнг жавҳарий зарраларидан озроқ миқдоригина жузви бадан бўлишга қобиляти бўлиб, баданга қўшиладиган физо маъносидадур. Аксар қисмлари жузви бадан бўлолмаса уни касиф ул – физо дерлар, баъзан физони қўшмай, касиф ҳам дерлар. Яна қалил ул – физо (калориясиз) ҳам дерлар.

КАЙЛУС – меъда кашкоби маъносида. Ҳазми билан таом жавҳаридан ҳосил бўлган физо жавҳаридурки, гўё кашкоб шаклида суyoқ бўлур ва бу ҳазми ҳазми кайлус (кайлус ҳазми) дерлар.

КАЙМУС – меъданинг ҳазми билан ҳосил бўлган овқат жавҳарини жигарга бориб, иккинчи даража ҳазм бўлган овқат жавҳарини ҳосил қилмоғидурки, бу ҳазмдан қон, сафро, савдо ва балғам моддалари ҳосил бўлурки, бу мукамал бўлмаган моддалардур.

КИМОД – оловда қизитилган иссиқ нарсани баданга босмоқ билан баданга иссиқ ўтказмоқдур.

ҲАРФ–УЛ–ЛОМ (ЛОМ (Л) ҲАРФИ)

ЛУҲО – лиҳянинг кўплигидур, бу ўсимликлардан ҳосил бўладиган тора (ип)лар демақдур. Мисоли жуворининг попук тораларидур.

ЛАХЛАҲА – суюқ қивомли нарсани шишада чайқатиб, ҳидини ҳидламоқ маъносидадур.

ЛАЪОҚ ва ЛАЗУҚ – бадан ташқарисига ёпиштириш йўли билан фойдаланиладиган даво маъносида (пластирь).

ЛАТУК – бадан ташқарисига ёзиб ёпиштириладиган даводур, у тилодан қуюқроқ ва зимод дан суюқроқ бўлур.

ЛАТИФ – баданга киргандан сўнг бағоят майда зарраларга ажралиб, баданнинг барча ажзосига тезлик билан таралувчи давога айтилади. Бунинг мисоли заъфарондур.

ЛИЪОБИЙ – бу шундайки, агар уни сувда ивитилса, унинг ажзоси сувга таралиб, сувнинг ҳаммасини ширадор ва ёпишқоқ қилур. Агар уни оловда қовурилса, унинг ёпишқоқ шираси йўқ бўлур. Мисоли беҳининг уруғи, бизри қатуно, гулхайрининг томири ва шуларга ўхшаш нарсалардур.

ЛАЪУҚ – бу шундай дорики, қивоми маъжундан бироз суюқроқ, қўлга ёпишувчи ширадор бўлур, у бармоқнинг учи билан олиб яламоқ учун мумкин бўлган даводур.

ЛИФ – тора (ип)лар демақдур, у баъзи илдишлар ва гиёҳларда пайдо бўлиб, ўсиб чиқар. Мисоли маккажўхорининг попук решасидур.

ҲАРФ–УЛ–МИМ (МИМ (М) ҲАРФИ)

МОЪ – сувдур.

МОЪ – ул – АСАЛ – асал шарбати демақдур.

МОЛИ АСАЛ – бу юнонча сўз бўлиб, араблар уни моъул – асал дерлар. Моли сўзи юнонча бўлиб, асал маъносидадур.

МОЛИ ҚАРОТИН – юнонча сўз бўлиб, моъул – асал демақдур. Табиблар истилоҳида арабча ва юнонча сўзларни қўшиб, моъул – қаротин дерлар.

МОЙИЪ – жомиднинг зидди бўлиб, суюқ ва оқувчи деган маънодадур.

МАБРУД – эгов билан майдаланган нарса деган маънодадур.

МУРР – аччиқ таъм маъносида. Тилнинг зоҳири қисмига сингиб ўтиб, тилни қўполлаштирадиган ва ёқимсиз бўлган, ични беҳузур қиладиган нарсаларни билдиради. Унинг таъсири баданни қизитиш, поклик ва сасишга тўсиқ бўлмоқдур.

МАРУХ – аъзога бирор нарсани суртмоқ маъносидадур.

МУЗДОТ – пароканда маъносидадур.

МУСБИТ – уйқу келтирувчи демақдур. Мунаввам билан мусбит бир – бирига муродифдур.

МУСКИР – маст қилувчи демақдурки, хоҳ кайф қилсин, хоҳ бекайф, фақат ҳушни зойил қилувчи бўлса, уни мускир дерлар.

МАСУХ – баданга дори суртмоқдурки, бу вақтда бадан кўп ишқаланмаслиги муносибдур.

МАСИХ – бемаза маъносида бўлиб, таффа сўзи билан муродифдур, ҳар иккиси бир маънодадур.

МАСУЛ – куйдирилганда тўлиқ даражада куймаган, яъни кул бўлмаган демақдур.

МИЗГ – чайнамоқдур.

МАЗМАЗА – оғиздаги сувни тил билан ҳаракат қилдириб, оғизнинг барча ерига етказишмоқдур.

МУЪҚИФ – эгилган ва ҳам бўлган демақдур.

МАФСУЛ – бирор нарсани диққат билан ювилгани маъносидадур.

МАФРИҚ – бош суягининг уст тарафидаги иккита суягининг бир – бирига пайванд бўлган жойи демақдур. Аммо мевалар ва гуллар хусусидаги мафриқ уларни бошлари текис бўлмай, ортиқчалиги бўлса, уни ҳам мафриқ дерлар.

ҲАРФ–УН–НУН (НУН (Н) ҲАРФИ)

НОШИФ – гарчи тешиклари бўлмаса ҳам суюқ нарсани ўзига тортиб оладиган нарса маъносида. Мисоли ҳали очилмаган янги оҳақдур ёки тешиклари бўлса ҳам бунга мисол исфанаждур. Сувни тортадиган нарсани ношиф ва қаҳл ҳам дерлар.

НАБТИЙ – Мадинаи мунавварага яқин масофада жойлашган бир чўлнинг номидур. Аммо табиблар истилоҳида худруй (бегона) гиёҳ бўлиб, уни экиб кўкартирилмагандур.

НАЖМ – танасиз гиёҳ маъносида бўлиб, унинг пояси бўлмай, фақат илдизидан шоҳлар чиқариб, ер юзига ёйилиб, ётиб ўсар. Боҳқа маъноси юлдуздир.

НАШОРА – темир ёки сандалга ўхшаган нарсаларни эгов билан ишқаб туширилган резасидур.

НУШУҚ – бурунга тортиладиган суюқ доридур.

НУТУЛ – ичида дори қайнатилган сувни аъзога жилдиратиб қуйиб турмоқдур. Пошуя (оёқ ваннаси) ҳам нутулнинг бир қисми деб ҳисоб қилинур.

НАФФОХ – бод пайдо қилувчи демақдур. Ҳар бир нарсаки, унда рутубати ғарибаси бўлиб, у баданнинг ҳароратидан таҳлил топмай қолса, буғлик ҳолидан ҳаволик ҳолига ўзгарилур, хоҳ у меъдада бўлса, хоҳ ичақда бўлса, мумкиндур. Қоринда ва ичақда ел пайдо қилувчилар аксар ҳўл мевалардур. Томирларнинг ичида бод пайдо қилувчилар аксар мағизлар ва аксар донлардур. Бу иккинчининг феълида боҳ (жинсий қувват)ни бақувват қилмоқ хислати бордур.

НАФУХ – табиблар истилоҳида шундай давони айтурларки, уни янчиб, губордек майда қилиб, қуруқ ҳолида бурунга тортилу.

НУҚУЪ ва НАҚИЪ – ичига дори солиб ивитиладиган, бироқ қайнатилмаган сув бўлиб, сузиб, соф қилиб, суви ичилур.

ҲАРФ–УЛ–ВОВ (ВОВ (В) ҲАРФИ)

ВАСБ – жойидан чиқмоқ маъносидадур.

ВАСЙ – газанда (чақувчи) маъносидадур.

ВАЪАР – қаттиқ ер маъносидадур.

ВАҚУД – олов ёқмоқ маъносидадур.

ВАҲН – сустлик маъносидадур.

ҲАРФ–УЛ–ҲО (ҲО (Ҳ) ҲАРФИ)

ҲОЗИМ – таомни сингдирувчи ва бу борада табиат қувватига кўмак берувчи демақдур. Табиат қуввати таомни ҳазм қилдириш, қорин ва ичақлардан ўтказиш, тоза хилт пайдо қилиш ва таомни тўла ҳазм ва жузви бадан қилиш учун мадад бўлмай, мисоли мастакийдур.

ҲАТК — йиртилмоқ ва пора бўлмоқ маъносидадур.

ҲАШ — жирми сушт ва майдаланиб тўкилмоғи осон нарса бўлиб, қўл билан сиқиб ушланса ҳам майдаланиб кетгай. Мисоли яхши сабр ва ғориқундур.

ҲАРФ–УЛ–Ё (Ё ҲАРФИ)

ЁФУХ — бошнинг пешона томондаги ярмидур.

ЎН ИККИНЧИ ФАСАЛ

ҲИНД ВА ЭРОН ҲАКИМЛАРИНИНГ ИСТИЛОҲЛАРИДА ИШЛАТИЛАДИГАН ВАЗНЛАР ҲАМДА БУ ВАЗНЛАРДАН БИРИНИ БОШҚА БИР ВАЗН ҲИСОБИГА ТАБДИЛ ҚИЛМОҚ БАЁНИДАДУР

Билмоқ лозимдурки, маълум ва машҳур бўлиб, даво таркибини ўлчашда кўп истеъмолда бўлган вазнларнинг барча қисмлари Ҳаким Арзоний марҳумнинг “Қарободини кабир” китобларининг муқаддимасида муфассал баён қилингандур. Толиб кишиларни ўша китобга назар қилмоқлари таклиф қилинур. Бироқ бу ерда ҳозирги замонда маълум ва машҳур бўлган ва доимий ишлатиладиган вазнлар қисқа ҳолда баён қилинур, иншааллоҳу таъоло.

ИБРИҚ — бир идиш маъносидаки, таҳоратта етарли миқдордаги сувни сиғдирарки, бу сув ҳозирги замоннинг вазнида тахминан 1 ва 2 литр бўлур.

АРЗА — гуруч донаси. Катта ва кичикликда мўътадил бўлган гуручнинг бир донаси бўлур, икки дона тариқ вазнига баробар бўлур.

ИСТОП — тўрт ярим мисқолдур.

АБУЛОТ — тўққиз қийротдур.

УҚИЙА — буни алифсиз “вақийа” ҳам дерлар, у етти ярим мисқолдур.

БОҚЛО — ярим дирҳамдур.

БУНДУҚА — бир дирҳамдур.

ТИРМИСА — икки қийротдур.

ЧУЗА – мутлақ ўзи бўлиб, бирор нарса қўшиб айтилмаса, бундан тўққиз дирҳам муроддур.

ҲАББА – агар дирҳамдан каср бўлса ўн икки ярим дона гуруч вазни мурод бўлур. Агар мисқолдан каср бўлса, ўн тўрт дона гуруч мурод бўлурки, икки дона арпанинг вазнига баробар бўлур.

ҲУЗМА – арабийдур, форсийда даста, ҳиндийда чати дерлар. Бу бир миқдорки, ибҳом (бош бармоқ) билан саббоба (кўрсаткич бармоқ)нинг учларини бир – бирига етказиб турганда ўртасига сиғиб, тўлиб турган миқдорни ифодаловчи исмдур. Бу миқдорни ўлчов ҳисобида баъзилар тўрт мисқол, баъзилар олти мисқолга яқин дерлар. Агар бу миқдор хашак жинсидан бўлса уни қабза ва даста ҳам дерлар.

ҲИММАСА – арабийдур, тўрт дона ва чорак дона арпанинг вазни миқдоридур.

ХАРНУБ – бир қийротдур.

ДОНАҚ – арабчалаштирилган сўз, форсийдан олинган бўлиб, уни форсларда донг дерлар. Агар мисқолдан олинган каср бўлса миқдори уч қийрот ва бир ҳаббадур, ҳиндлар ҳисобида чорак кам тўрт ратий, сийрафий ҳисобича беш ратий ва чорак ратий бўлур. Тиббий дирҳам ҳисобида икки ярим ратий ва сийрафий ҳисобида беш ратий ва чорак ратий. Тиббий дирҳам ҳисобида икки ярим ратий ва сийрафий дирҳами ҳисобича тахминан тўрт ратий бўлур.

ДРАХМИЙ – бир қавлда бир мисқол ва бир қавлда бир дирҳам дебдурлар.

ДИРҲАМ – қирқ саккиз ҳабба вазнида, агар дирҳамдан каср бўлса ундан мурод ўн икки ярим дона гуруч вазнидур. Агар мисқолдан каср бўлса ундан мурод уч қийрот ва бир ҳаббадурки, бу мисқолдан мурод тиббий мисқол бўлиб, ҳинд вазларида чораккам тўрт ратийга баробар, сийрафий ҳисобича беш ратий ва бир рубъ ратий, тиббий дирҳам ҳисобича икки ярим ратий, сийрафий ҳисобича тахминан тўрт ратий бўлур.

РАТЛ – уқийа ҳисобича ўн икки уқийа, мисқол ҳисобича тўқсон мисқол, дирҳам ҳисобича бир юз ўттиз дирҳам бўлур.

САКРЧА – олти истор бўлур.

ШАЪИРА – икки дона гуручдур.

СОЪ – тўрт манндур.

САДФА – тўққиз уқийадур.

ТАСУЖ – дирҳам ҳисобидан икки ҳабба, мисқол ҳисобидан икки ярим ҳабба ва икки арза (гуруч)дур.

ФАЛАНЖОР – бир йалам (илим) миқдоридурки, маъжун ва лаъуқларда ишлатилур.

ҚУСТИ РУМИЙ – тўққиз ратл ва яна бир ратлнинг ўн икки ҳиссасидан бир ҳиссаси миқдори демақдурки, йигирма уқийа бўлур.

ҚУСТИ АНТОЛИҲИЙ – бир ратл ва аксариятнинг наздарида бир ярим ратл, “Кунноши соҳир” наздида икки ярим ратл миқдор демақдур. Асал миқдори ҳисобида Шайх ур – Раис (Ибн Сино) наздида ҳам икки ярим ратлдур. Шаробдан саккиз ратл, ёғдан ўн саккиз уқийаси бир қусти антолиҳийдур.

ҚАНТОР – олти манндур. Баъзилар бир юз йигирма ратлни бир қантор деб фаҳмлабдур.

ҚАВОСУС – олти мисқолдур. Ёғдан ўн икки драхмий, шаробдан бир ярим уқийасини ҳам қавосус дерлар.

ҚУТУЛИ – етти уқийа демақдур.

ҚИЙРОТ – уч ҳабба ва бошқа қавлда тўрт ҳабба деганлар.

КАФФ – буни қабза ҳам дерлар, тахминан, олти мисқолдур.

КАЙЛЧА – паймона (идиш) бўлиб, у ярим чорак кам бир манни сиғдирар, яъни бир маннинг саккиз ҳиссасидан етти ҳиссасини элитадур.

КАЙЛ – уч юз дирҳам ва касри ҳам бордур. Бир қавлда ўттиз олти манн деганлар.

МИСҚОЛ – бир дирҳам ва уч чорак дирҳам демақдурки, ҳинд ҳисоби бўйича икки мошша ва беш ратий ва уч рубъ ратий бўлур.

МАКУК – уч кайлча демақдур.

МИЛЪАҚА – яламоқ миқдори демақдур, асал ва қуюқ қивомлик маъжун каби даволардан бўлса тўрт мисқолдур. Агар қуруқ даводан бўлса миқдори икки мисқол бўлур.

МАНН – бир юз саксон мисқол, дирҳам ҳисобича икки юз олтмиш дирҳамки, ҳинд ҳисоби бўйича, тахминан, қирқ тўла ва саккиз мошша бўлур. (Халқ тилида ботмон).

НОТЛ ёки НОТИЛ – икки истор маъносида. Ҳаким Хужандийнинг сўзича, икки уқийадур.

ҲИНДЛАРДА ИШЛАТИЛАДИГАН ВАЗНЛАР

СУРХ – уни арабда “айн уд – дик” (хўроз кўзи) дерлар, ўртача арпанинг уч донасига баробар вазндур.

РАТИЙ – Банголада машҳур ва истеъмолдадур. Гули жоднийнинг уруғидурки, тўрт дона арпанинг вазнича баробардур. Ратий – Шоҳ Жаҳонободнинг қаҳанкажидур.

МОШША – Банголанинг саккиз ратийсидур. Шоҳ Жаҳонободнинг саккиз қаҳанкажидур.

ДОНГ – ТОНГ – бир қавлда тўрт дона мошшадур. Бир қавлда йигирма тўрт дона сурхдур.

ТУЛА – Банголада машҳурдур, ўн икки дона мошшадур. Шоҳ Жаҳонободда маълум бўлгани Банголанинг ўн мошшаси бўлиб, бу Шоҳ Жаҳонободнинг ўн икки мошшаси бўлур, бу Оламгирий пайсасига тўғри келади. Ҳозирги пайтда машҳур бўлган пайса ўн мошшадур.

ДОМ – беш донгдурки, йигирма мошша бўлур.

МУҲР – Ҳинд давлатининг тилласидурки, у сикка урилган муҳрликдур, буни ашрафий дерлар. Икки хилдурки, бирини тиллои томм (тўлиқ тилло) ва бири тиллои ноқис (нуқсонли тилла) дерлар. Тиллои томмнинг вазни тўққиз мошша ва олти ратийдур. Тиллои ноқис тўққиз мошша ва тўрт ратийдур. Баъзиси тўққиз мошша ва беш ратийдур.

СИРИ ҲИҶДИЙ – Оламгирийи пухта, яъни комил сир олмиш тўрт туладурки, Бангола туласига тўғри келур. Сири хом (хом сир), яъни ноқиси ҳар хил вазнларда бўлур.

МАННИ ОЛАМГИРИЙ – тула ва комил қирқ сирдур.

ЭРОН ХАЛҚИНИНГ МАЪЛУМ ВА МАШҲУР ВАЗНЛАРИ

МИСҚОЛИ САЙРАФИЙ – бунда ихтилоф мавжуддур. Тўғрироқ фикр шуки, бир юз йигирма саккиз дона ўртача арпанинг вазнига баробардур, бу эса ўттиз икки ҳинд ратийсига баробардурки, бу тўрт мошша бўлур.

ҲОЗБЕГИЙ – икки мисқол сайрафийдурки, бу саккиз мошша бўлур.

ДУҲОЗИЙ – ғозбегийнинг мухтасаридурки, икки ғозбегий демақдур, бу сайрафий тўрт мисқол бўлур.

СИР – ўн беш мисқолдурки, беш тула бўлур.

ДУНОР – ўттиз етти ярим мисқол демақдур.

ПАНЖЖОР – чораккам ўн тўққиз мисқолдурки, олти тула ва уч мошша бўлур.

ДУННИМ НОР – тўққиз мисқолу чорак ва нимчорак мисқол демақдур, бу эса уч тула ва бир ярим мошша демақдур.

МАННИ ТАБРИЗИЙ – олти юз мисқолдурки, бу бир юз элик икки розий бўлурки, ҳинд ҳисобида икки юз тула бўлиб, бу уч осору ним чорак бўлур.

ИККИ ЯРИМ НОР – тўққиз мисқолу чорак ва ним чорак мисқол бўлурки, бу ҳинд ҳисоби билан икки юз тула бўлиб, уч осору нимчорак осор бўлур. Ва ярим санни Табризий бунинг ярмидур.

ЯКЧОР – ЧОРЯК – форсийдур, арабда рубъ дерлар, тўрт ҳиссадан бир ҳисса демақдур. (Халқ тилида чорак).

ПАНЖОҲ – ҳинд тилида бир манни Табризийнинг саккиздан бир ҳисса миқдоридур.

СИЙАҲ – бир манни Табризийнинг ўн олти ҳиссасидан бир ҳиссаси демақдур.

ПОНЗДАҲ – сийаҳнинг ярмидур, буни Исфаҳон аҳли даҳнор дерлар.

МАННИ ШОҲИЙ – икки манни Табризий демақдур.

Ҳинд ҳақимлари ва Эрон ҳақимларида истилоҳ бўлган вазнларни керак пайтида бирини бошқа бирига ўзгар – тириш, масалан, дирамни мисқолга ва мисқолни дирамга айлантириш йўллари баёнида

ДИРАМНИ мисқолга айлантириш табдили йўли шундайки, дирҳам миқдоридан нисф (ярим) ва хумс (бешдан бир) миқдорини ҳаббага қўшиб, жам қилинурки, ул миқдор мисқолнинг миқдори бўлур. Масалан, хоҳласакки, элик дирҳам неча мисқолга баробар бўлур. Эликнинг нисфи йигирма беш экан ва хумси ўн экан, йигирма беш билан ўнни қўшсак, ўттиз беш бўлар экан. Бас, маълум бўлдики, элик дирҳам ўттиз беш мисқол бўлар экан.

МИСҚОЛНИ дирамга айлантирмоқ йўли шундайки, мисқолнинг сонига уч субъни, яъни етти ҳиссасидан уч ҳиссасини

зиёда қилурмизки, мақсад ҳосил бўлур. Масалан, қирқ икки сонни еттига тақсим қилсак, ҳар бир қисми олти ададдан бўлиб, уч қисми ўн саккиз сонини ташкил қилур. Ўн саккизни қирқ иккига қўшсак, олтмиш бўлурки, бу дирҳамнинг миқдоридур.

ДИРҲАМДАН кам миқдорни мисқолдан кам миқдорга айлантирмоқ қоидаси. Буни аввало ҳабба ҳисобига олиб, ул ҳаббаларни саккиз ҳиссасидан бир ҳиссасини соқит қилинур. Боқий етти ҳиссаси мисқолнинг ҳаббалари деб ҳисоб қилинур. Мисолини сўрасаларки, дирҳамнинг тўрт донги мисқолнинг қанча қисмига баробар бўлур? Буни ҳабба ҳисобига айлантириб, унинг саккиздан бир ҳиссасини ташлаб, қолган етти ҳиссасини ҳисоб қилинурки, бу йигирма саккиз ҳабба мисқолнинг ҳаббаси бўлурки, тўққиз қийроту бир мисқол ҳаббаси бўлур.

МИСҚОЛДАН кам миқдорни дирамдан кам бўлган миқдорга айлантириш қоидаси шуки, аввало уни дона (ҳабба) ҳисобига ўзгартириб, сўнг унинг саккиз ҳиссасидан бир ҳиссасини ташланур. Боқий қолган ҳаббалари мисқол ҳаббаларидур. Мисоли: агар сўрасаларки, дирҳамнинг тўрт донг миқдори мисқол ҳисобига қанча бўлур? Лозимдурки, биз аввало буларни ҳабба ҳисобига айлантирамиз, ўттиз икки ҳабба бўлур. Сўнг ундан саккиздан бир ҳиссасики, бу тўрт ҳаббадур, уни чиқарсак, боқий йигирма саккиз адади мисқол адади бўлурки, бу адад мисқол ҳисобига тўққиз қийрот ва бир мисқол ҳаббаси бўлур.

Агар бунинг аксича мисқолга етмаган вазни дирҳамга етмаган вазнга ўзгартирмоқ мақсад бўлса, буларни ҳам ҳаббаларга ўзгартирилур ва буни ўзининг етти ҳиссасидан бир ҳиссаси миқдорини зиёда қилинурки, бунинг жами дирҳамнинг ҳаббалари бўлур. Мисоли: агар сўрасаларки, икки қийроту ярим мисқол дирҳамнинг неча миқдорига баробар бўлур? Бунинг ҳаммасини ҳабба ҳисобига олинурки, ўттиз ярим ҳабба бўлур. Агар унинг етти ҳиссасидан бир ҳиссасики, тўрт ярим ҳаббадур, буни унга қўшилса, ўттиз олти дирҳам ҳаббаси бўлурки, бу тўрт донгу ярим дирҳамдур.

БОШҚА ВАЗНЛАРНИ ҲИНДЛАРНИНГ ВАЗНЛАРИГА ЎЗГАРТИРМОҚ БАЁНИДА

Бунинг йўли шуки, қайси вазн мурод бўлса, уни арпа билан тортиб, баробар қилинур, хусусан, оз миқдор вазнлик бўлса, осонроқ бўлур. Масалан, арпани ратий ҳисобига ва ратийни мошшага ўзгартириб, унинг миқдори топилурки, неча ратий ёки неча мошша экан? Масалан, агар дирҳам неча ратий ёки неча мошша бўлур эканлигини билмоқ мурод бўлса, юқорида ёзилдики, ўша ерга назар қилмоқ лозим бўлур.

Ҳаким Арзоний раҳматуллоҳи алайҳ "Қарободини кабир" китобларининг муқаддимасида булар ҳақида батафсил ёзгандурлар. Агар мисқолдан ва дирҳамдан ортиқ миқдор бўлса, уни ҳинд ҳисобидан топиб ёзилурки, неча мошшадур. Ҳар ўн икки мошшани бир тула деб ҳисоб қилинур ва ҳар олтмиш тўрт тулани бир сир, ҳар қирқ сирни бир манн деб ҳисоб қилинур, токи ҳисоби осон бўлгай.

ЎН УЧИНЧИ ФАСЛ

БУ ФАСЛДА НУЖУМ, ЯЪНИ ЮДУЗЛАРГА ВА ТАБИАТ ҚУВВАТИГА НИСБАТИ БЎЛГАН ТАЪСИРОТЛАРКИМ, НУЖУМ АҲЛИНИНГ АҚИДАЛАРИГА МАЗКУРДУР, БАЁН ҚИЛИНУР

Маълум бўлсинки, нужум аҳлининг ақидаларида тамоми олам, яъни мавжуд нарсалар — наботот, жамодот, ҳайвонотларнинг ҳаммалари еттита юдуз сайёраларнинг таъсирлари билан мавжуд бўлгандурлар, уларнинг тарбия ва таъсирларида яшарлар ва боқий турарлар. Ўша еттита юдузнинг бири Зуҳал, бири Муштарий, бири Миррих, бири Қуёш, бири Зуҳра, бири Аторуд ва бири Ойдур. Ва бошқа савобит ва барқарор юдузлар ҳам мазкур еттита юдузларга Аллоҳу таъолонинг амри билан доимо ҳаракатда фалакни айланиб турмоғи учун таъсир қилурлар. Буларнинг ҳар бирида икки хил қувват бордурки, бирини қуввати фоъила

ва бирини қуввати мунфаъила дерлар. Қуввати фоъиласи ҳарорат ва бурудот, яъни иссиқлик ва совуқлик қуввати, қуввати мунфаъиласи рутубат ва юёбусат, яъни ҳўллик ва қуруқлик қуввати бўлиб, юқорида баён қилинди, яна сайёра юлдузларнинг жадвалида ҳам кўрсатилур, иншааллоҳу таъоло.

Ва яна маълум бўлғайки, уч дона сайёра юлдузлар бошқа бирларига тобеъ ва мушорикдурлар. Чунончи, Зуҳра Муштарийга тобеъ ва мушорик (ўзаро шерик)дур. Аторуд Зуҳалга ва Ой Қуёшга мушорикдурлар.

Ва барча кавокиб (юлдузлар), руҳонияи улвий (юқоридаги руҳоний)лар ва Қуёшлар шариат тилида бир малаки изом (улуғ фаришта)нинг номи билан аталур. Масалан, Зуҳалнинг руҳонияси Азроил бўлиб, уни Малак ул – мавт дерлар, бу эса Қобиз ул – арвоҳ (жон олувчи демақдур. Муштарий юлдузининг руҳониясини Мекоил дерларки, у Молики арзоқ (ризқ улашувчи) демақдур. Миррихнинг руҳониясини Исрофил дерларки, у Нофихи сур (Сур чалувчи) демақдур. Шамс (Қуёш)нинг руҳониясини Жабраил дерларки, у ҳомили ваҳий (ваҳий келтирувчи), танзийл ва илҳом етказувчидур.

Дунёда юз берадиган ва пайдо бўладиган ҳар бир нарса Аллоҳу таъолонинг ҳукми ва иродаси орқали шу етти сайёралардан бирининг таъсири билан юз берур. Гарчи данак ёки уруғ экилмаган бўлса ҳам шу таъсир орқали ўз – ўзидан кўкарурки, булар ҳақ таъолонинг ҳукми ва мазкур юлдузлардан бирининг таъсири остида бўлурки, хоҳ ернинг мағзида, хоҳ катта тоғларнинг тагида, денгизларнинг соҳилида ва ернинг мағзида мавжуд бўлган симоб ва олтингугуртким, маъданий нарсаларнинг асл моддасидур, булар латифлик, касифлик, сафолик ва кудуратликда ва ҳар иккисининг мийнасида мўътадиллик ва ё кўпроқ миқдорлик бўлса ҳам, чунончи бу тўққизинчи фаслда баён қилинди.

Ернинг устида, хоҳ уруғ сепиб ундирилган сабзавотлар, хоҳ уруғсиз ва бетарбия кўкарган гиёҳлар, дарахтлар, ҳар хил зироатлар, кўчатлар, булардан бирини бошқа бирига пайванд қилмоқ каби, шу ишларнинг ҳаммасида мазкур юлдузлардан бирининг даҳли ва тасарруфи бўлур. “Ва фи – с – самой ризкукум ва мо туъадун” («Сизларнинг ризқларингиз осмондандир»)

оятининг маъноси ушбу мазмунга ишорадур. Зероки агар осмондан қор ва ёмғир ёғмаса ва Қуёшнинг нури ерга тушмаса, бошқа юлдузлардан таъсир бўлмаса эди, ҳар хил гиёҳлар ва зироатлар кўкармас, донлар мавжуд бўлмас эди. Инсон ва бошқа ҳайвонотлар учун мутлақо емиш бўлмас эди. Раҳмату баракатнинг нузули ва ваъда қилинган раҳмат, баракат, файз, беҳишт ва мавъуд (ваъда қилинган) неъматлар мавжуд бўлмас эди.

Улуғлик ва юксаклик эгаси бўлган осмонда ва осмонда ёки ер юзидаги тешиқларда, тоғ тепаларида мавжуд тешиқларда, тупроқларда, намнок тупроқлар ичида, қирлар, сайхон ва тўқай ерларда пайдо бўлган жониворларким, ота ва онадан, уруғдан бўлмай, ўз – ўзидан пайдо бўлган жониворлар ва ҳашаротларким, кичик ёки катта жуссалик дарахтларда ёки деворларнинг тешиқларида ошиён ва ватан қилурларки, булар анвойи паррандалар бўлиб, ҳар хил синфларга бўлингайлар.

Сувда яшайдиган ҳайвонларким, улар сувда пайдо бўлур, хоҳ батариқайи издивож, яъни эркагу моданинг жуфтлашмоғидан пайдо бўлган ҳайвонлар, хоҳ бенатож пайдо бўлган сув ҳайвонлари ва хилларининг хилма – хиллиги, масалан, садафлар, ҳалзунлар, қуртлар, тангалик балиқлар, тангасиз лаққа балиқлар ва бошқа сув ҳайвонларининг ҳар бирларининг озиқланмоқлари учун қуввати жозоба, қуввати мосика, қуввати ҳозима, қуввати дофитъа, розия, муваллида ва номияларни ҳам ҳайвонот, наботот, жамодотда бирликлари муқаррардур. Лекин бу етти хил қувватлар жамодотда жуда кам ва заифдурки, тамаййузи хафий (фарқлаш қийин)дур. Шунинг учун буларни номий (ўсувчи) демаслар. Наботот (ўсимлик)да тамаййузи (билиниши) маълум ва зоҳирдурки, уни қивойи наботийя дерлар. Қивойи наботиянинг озиғи тупроқ моддаси билан сув моддасининг энг латиф ажзо (бўлакча)ларидандурки, бир – бирига аралашган ҳолда илдизининг пўсти ва майда илдизларнинг қуввати жозибаси бу мураккаб моддани ўзига тортиб олур ҳамда ўзидан танасига ўтказур ва танаси шохларига, барг, гул ва уруғларига, данакларининг мағизларига еткарур. Улар ҳам бу мураккаб моддани ўзларига тортиб олиб, ўзлари учун озиқ қилурлар. Шунинг билан ўсиб нашъу намо қилурларки, бу нашъу намолар учун ҳам мазкур еттита сайёра юлдузлардан бирини ёки

иккисининг дахли ва таъсири бўлур. Ва бу сўнгги уруғлар ва данаклар ҳам кўкариб, камолга етганларида ўзларидан уруғлар ва данаклар пайдо қилурларки, булар ҳам ул дарахтни ёки гиёҳнинг наслидурлар. Ул дарахтнинг ўзидан чиқарган шохлари ҳам унинг фарзанди демақдурки, булар ҳам то тўрт нав ҳазмдан тўлиқ ҳазм муяссар бўлмагунча мумкин бўлолмас. Лекин бу ҳазмлар наботот жинсида жуда заиф бўлган учун етарли эътибор қилинмас, бироқ буларнинг озиқларида ҳам ҳазм бордур. Дарахтларнинг танасида ва илдизида пайдо бўлган ғуддалар ва бўқоқлар биринчи ҳазм ва иккинчи ҳазмдан ажраган фазла (чиқинди)сидур. Дарахтнинг мағзидан ташқи танасига сизиб чиққан елими, сути ва баъзи дарахтнинг танасидан сизиб чиқадиган сувлари ва баъзи дарахтларнинг баргининг илдизида пайдо бўлган кўпиклар ва барглар юзида пайдо бўлган ва йиғилган сувлар эса бу дарахтнинг учинчи ҳазмидан ажралган фазла (чиғинди)сидурки, чунончи ҳайвонотнинг учинчи ҳазмидан ажраган фазлалари гил, сийдик ва ахлат бўлиб, бадандан хориж бўлгани кабидур.

Ва баданда қон галаба қилганда қонлар бурундан чиқиб ерга тўкилмоғи ёки қон сиймоқ ёки ҳумра ва бошқа шиш ёки ҳайзу нифос ёки жамра, бусур, чипқон, қўтир ва бошқа сабаблар билан фосид бўлган қон, сафро, савдо ва балғамлар мазкур касалликлар сабаби билан, ғуддалар ва бошқа махсус ёки ғайри махсус касалликлар билан дафъ бўлур.

Бадан касалликлари учун табибнинг тадбирлари ва чораларининг барчаси бадан жисмини ислоҳ қилмоқ ва тасарруф ютмоқ чораси бўлур. Агар руҳ ва нафс касалидан бўлса, табибнинг тасарруфи руҳ учун руҳоний ва нафсоний тасарруфлар бўлур. Бунга ҳам юлдузларнинг дахли ва назарлари бўлур.

Билмоқ лозимдурки, маволиди салосадан ҳар бирларининг махсус даражалари бошқа бирларининг махсус даражаларига бир муносабат билан қўшилган бўлурлар. Масалан, жамодотнинг бир жиҳати набототнинг ибтидоси (бошланиши)га қўшилгандур ва жамодоти мутакаввина ҳам набототнинг ибтидосига қўшилгандур. Мисоли ҳажар ул – яҳуд (яҳуд тоши) ва маржондур. Ва яна бир тош ҳам мавжуддурки, тангалик балиқ шаклида ва ўн ёки ўн икки яшар боланинг қорачиғида бир қарич миқдорида ва қаттиқлиги ва оғирлигида ҳажар ул – яҳудга ўхшар. Ранги оқдур.

Ва наботот дарахтларининг аввалги мартабаси шундай гиёҳ ва дарахтлардурки, ҳам жамодликдан насибалиқдурлар, тоғ этакларида жойлашган соҳилларда кўкарган бўлиб, хоҳ бутунлай сув ичида бўлган, хоҳ баъзи қисми сувдан ташқарида турган наботот ва заиф дарахтлар аста – секин то кучли дарахт ва тисъаи наботийялик қисмларининг соҳиби даражасига етарлар. Набототнинг охири ҳайвонот оламининг ибтидосига пайвастадур. Баъзи наботот ҳайвон шаклига ва инсон шаклига ўхшашдур, фақат беҳис ва беҳаракатдур. Мисоли ябруҳ ус – санам (меҳригиёҳ)дурки, уни форсийда одамгиёҳ дерлар. Яна қулоққа чалинишича, Ҳинд мамлакатада, Зирбодот ва Арзи Жаидда баъзи дарахтлар бўлур эмишки, меваси одамнинг бошидан то гарданигача шаклдош эмиш ва баъзиси инсоннинг бутун аъзоси шаклида бўлиб хотин киши шаклига ўхшар эмиш. Ва бундаги меванинг банди гўё хотин кишининг сочидан дарахт шохига боғлаб, осиб қўйилган шаклда кўринур, дерлар. Гўёки у сўзламоқ қасдида турган одамдек сезилур. Лекин унда сўз ва ҳиссу ҳаракат бўлмас. Агар унинг баъзи аъзоси кесилса, ундан гўшт селига ўхшаш қизилроқ сув чиқар эмиш.

Ва яна эшитилишича, ўша жойларда бир хил дарахт бордурки, мева қилар ва меваси етилиб пишган вақтда ўз – ўзидан ёрилар ва ичидан чумчуқнинг боласидек бир жонивор парранда чиқар эмиш. Ҳайвоннинг гўштини емайдиган ҳиндийларнинг баъзилари бу ҳайвондан туғилмаган, балки дарахт мевасидан ҳосил бўлган мағздур, деб уни тутиб, тарбия қилиб, катта бўлгандан сўнг сўйиб ер эмишлар. Баъзи ҳиндийлар эса мевалигига қарамай, жондорлигини эътиборга олиб, тақво юзасидан буни ейишдан ҳазар қилар эмишлар.

Ва яна жамиз дарахтида ҳам сафиддор, яъни қайроғоч дарахтининг меваси ичида жуда кўп миқдорда чивинлар пайдо бўлур. Шунинг учун бу дарахтларнинг номини форсийда "дарахти пашша" (пашша дарахти) дерлар. Ҳинд мамлакатада бир хил бош мавжуд эмишким, шакли одамнинг боши шаклида ва ранги эса қора, лекин унинг оғзидагина бир нуқта, тилларанг сариқ хол бўлур эмиш. Уни ҳиндийда солгиром ва форсийда нотҳа ҳам дер эмишлар ҳамда унга чўқинар ҳам эмишлар. Яна накл (хурмо), норжил ва фуфал дарахтларининг хосиятиким, агар уларнинг дарахтлари боши кесилса шундан сўнг мева

қилмас. Хурмо дарахтининг бир нави бўлиб, мева чиқармас, агар чиқарса ҳам жуда кам чиқарар. Шунда эркак хурмонинг боши ўз – ўзидан мода хурмо тарафига мойил бўлур. Агар у келиб, мода хурмога тегса ёки уни бир одам эгиб, мода хурмога тегизса, шунда ўша мода хурмо кўп мева қилар.

Агар дарахтларнинг пўстини дарахтидан кўчирилса танаси қуриб қоларки, бу хислатларнинг барчаси ҳайвонотда бўлган хислатлардур. Лекин фақатгина нутқи йўқдур.

Гиёҳ ва набототларнинг синфлари ва навлари жуда кўпдур ва уларнинг ҳар қайсилари ўз фаслида баён қилинур. Жумладан, бир навининг умри шундай қисқаки, бир кунда кўқарар ва шу кунда тамом бўлар. Баъзилари бир неча кунда кўқарар ва камолига етар ва бир неча кун боқий турар. Мисоли райҳонлар ва гуллар, таррак ва бошқа кўкатлар, сабзалардур. Ва баъзилари зироат экинларидур. Баъзилари тўрт ойдан сўнг камолга етарки, мисоли ҳандалак, қовун, тарвуз ва қовоқдурки, палакли ва ерга ёзилиб ётарлар. Уларнинг тик турган таналари бўлмас. Баъзилари тўққиз ойдан сўнг ҳосиллари қўлга тегар. Мисоли буғдой, тариқ, қўноқ, арпа ва бошқа дон экинларидурки, булар тўққиз ойда тамом бўлиб, нақд даромадга айланар. Бу гўё тўққиз ой раҳм (бачадон)да яшаб, комил бўлган инсонга ўхшар. Шу муносабат билан бўлса керакки, инсоннинг озиғи шулардур.

Бангола мулкида ва иккинчи иқлимдан бўлган, ҳарорати ва рутубати голиб ҳар бир шаҳарларда мазкур бўлган кунлардан ҳам камроқ муддатда комил даражада пишиб, тамом бўлмоқлари мумкин, балки воқеъдур.

Маълум бўлсинки, дарахтлар ва гиёҳлар ажзосининг ҳар бири гўёки ҳайвоннинг бир аъзосидур. Масалан, набототнинг иддизи гўё ҳайвонотнинг бошидурки, баданнинг тарбияси учун сезги қуввати билан тарбияга керакли нарсаларни билмоқ ва уларни муяссар қилмоқ чорасини билмоқ ва ул чорани амалга оширмоқ учун баданни ҳаракатга солмоқ билан зарарни йўқ қилмоқ ва бадан ҳожати учун лозим бўлган нарсаларни ижод қилмоқ тариқини билмоқ ва билган чорасини амалга оширмоқ кабидур. Бир ибора билан айтганда набототнинг иддизи гўёки ҳайвонотнинг жигари кабидурки, овқатнинг ҳазми меъда қуввати билан комил бўлгандан сўнг ўша овқат моддаси жигарга

етиб келгандан сўнг ул моддани жигар ҳазми билан қон қилиб, баданга еткурганидек, наботот оламининг илдизлари ҳам ердан олган моддаларини ҳазм ва жузви гиёҳ бўлмоғи учун қобил қилур. Сўнг ул гиёҳнинг тамоми ажзосига етказишда жигарлик вазифасини адо қилган бўлур.

Дарахт ва гиёҳларнинг танаси гўёки ҳайвоннинг танасидур ва уларнинг пўстлари ҳам гўёки ҳайвоннинг пўстидур. Гиёҳларнинг томирлари ҳам гўёки ҳайвонларнинг томирларидур, уларнинг шох ва барглари гўё ҳайвоннинг қўллари ва оёқларидур. Гул ва мевалари гўё нутфа ва авлод натижасидур. Тиконлари гўёки тирноқдур.

Ҳайвоннинг аввалги мартабалари заиф ҳайвонлардурки, булар пашша ва ҳашаротлар бўлиб, улар ўн икки хил ҳайвоний қувватлардан, масалан, беш хил ташқи сезгилардан, беш ички сезгилардан, шаҳвоний қувватдан ва ғазаб қувватидан жуда кам баҳраманддурлар, балки баъзилари уч хил қувватга, баъзилари тўрт хил қувватга, баъзилари беш хил қувватга эгадурлар. Шунингдек, улар етти хил наботий қувватга тадрижий етиб, комил ҳайвон бўлиб, ўша ўн икки хил қувватга ноил бўлурларки, мусаввихоти самония бўлур, масалан, хирс (айиқ), маймун, фил ва бошқалардур.

Ҳар хил ҳайвонотлардан бирини инсони жангалий (чангалзор ҳайвони) дерларки, махсус номи насносдур, ўзбекчада ёввойи одам дерлар, ҳиндийда немонис дерлар. Кўп ҳушлик ва идроклик бўлур, бироқ нутқи бўлмас ва сўзламас, ишора билан аксар нарсани англатур ва талаб қилур. Бу ҳайвон ҳайвоният чегарасида ва инсонлик чегарасининг биринчи мартабасидадурки, инсон заиф ул – хилқатдур. Инсон шарофатли, зиёдали ва файзли бўлиб, Жаноби Ақдаси Илоҳий (яъни Аллоҳ) бу нарсаларни барча махлуқотларга нисбатан инсонга кўпроқ ато қилгандур. Шу файз билан инсон бошқа ҳайвонлардан мумтоздурки, инсонда нутқ, барча нарсани идрок қилиш, таълим бериш ва таълим олиш, ичидагини тушунтириш ва бошқанинг ичидагини тушуниш қобилияти бордур. Ва бу ҳайвон эса ҳайвониятнинг энг охирги даражасида махлуқ (яратилган) бўлгандурки, одамлик мартабасининг аввалига пайвастадур. Инсон заиф ул – хилқатдурки, Аллоҳу таъолонинг инсонга ато қилган шарофати, мозийяти ва файзи барча махлуқотга берилган фазилатидан

кўп ва зиёда ато қилингандур. Шунга қарамай, у Ҳазрати Соний (Яратувчи)ни танишдан жуда кам миқдор баҳра олгандур. Фақат комил инсонлар, яъни анбиё ва авлиё (уларга саломлар бўлсин) тўлиқ баҳра олгандурлар.

Ҳақимлар жамоdot (жонсиз моддалар)ни ухлаб қолган, балки ўлган одамга ўхшатадилар. Набототни тескари ухлаб қолган одамга, яъни боши ернинг тагида, танаси ернинг юзида, оёғи осмон тарафга узатилган ҳолда ухлаган одамга ўхшатиладур. Бошқа ҳайвонларни беҳуш инсонларга, тўрт қўл ва оёқ билан юрувчи ҳайвонларга ўхшатиладур. Инсоннинг ўзини эса ҳушёр ва ақлли ёки тамизли ҳайвонга ўхшатарлар.

Маълум бўлғайки, мазкур етти та сайёраларнинг баъзилари Саъди акбар (Катта саодатли), баъзилари Саъди асфар (Кичик саодатли), баъзилари Наҳси акбар (Катта наҳсли) ва баъзилари Наҳси асфар (Кичик наҳсли)дурлар. Баъзилари ўртача ҳолда бўлсалар ҳам, бироқ бошқаларига тобеъдурлар. Агар ҳамроҳи саъд (саодатли) бўлса, бу ҳам унга тобеъ ҳолда саъдлик таъсирини берур. Агар ҳамроҳлари наҳс бўлса бу ҳам уларнинг таъсирига тушиб, наҳслик таъсирини берур. Баъзилари мўътадил бўлсалар ҳам, лекин шерикларига қўшилиб, таъсир қилишдан холи эмасларки, ҳамроҳлари саъд бўлса булар ҳам саъд таъсирига, ҳамроҳлари наҳс бўлса, наҳслик таъсирига эгадурлар. Демак ҳар бир муваллидоти салосанинг тарёқий ва подзаҳрий яхши фойдалари саъди акбар ёки саъди асфарга муносабати бордур. Ҳар бир заҳарлик, зарарли, бузувчи ва ҳалокатли нарса наҳси акбар ёки наҳси асфарга алоқаси бордур. Ўртача нарса ўртача юлдузларга алоқадордур, хусусан, агар юлдузлар байт уш – шараф, авж ва саодат хонасида ўзларининг навбатларидаги соатларда бўлса ёки назароти саъуд (саодатли назарлар) улар билан бирга бўлса. Бунга хилоф равишда агар ботишга кетган вақтларида ёки хизмат ва таъсирдан бенасиблик навбатларида ва наҳсларнинг назар қилмоқлари навбатида бўлса натижаси ёмонроқ бўлур, яъни ҳар бир нарсаки, унинг вужудга келишида саодатли юлдузларнинг тарбия соатларига тўғри келса, ўша нарса комил ва саодатли бўлур, акс ҳолда саодати камроқ ва ноқисроқ бўлур. Шунингдек, наҳсли юлдузларнинг навбатларида бўлган нарсалар манҳуса (наҳс) ва бехосият бўлурлар.

Билмоқ зарурки, баъзи табиатни бошқа бир табиат учун улфатлик ва муҳаббатлик муносабати бўлурки, гўё қахрабо сомонни тортгани каби ва оҳанрабо темирни тортгандек тортиб турарки, бу ошиқ ва маъшуқлик ҳукмида бўлур, то уни ажратиб олувчи одам мавжуд бўлмаса, улар ҳечқачон бир – бировидан ажралмас. Баъзи нарсаларнинг бири биридан кучли бўлур, мисоли санж ободурки, унинг воситаси билан ҳар қандай бошларни эзиб, майда қилинур ва тарошланур. Суғорилган темир билан суғорилмаган темир кесилур, олмосдан қалам қилиб, ҳар хил навли тошларни кесиб, нақш солурлар. Олтингугурт барча нарсани куйдирар ва қора қиларки, ўзида бўлган ёпишқоқ ва қотган турубати оловда эриб, ҳар нарсага тегса, уни куйдирар ва қаттиқ нарсаларни ва тошни оҳак қилур. Оҳанрабо тошни мисдан бўлган асбоб ила тарош қилинур ва кесилур.

Ва бир табиат бошқа бир табиатга зийнат берур, мисоли танакордурки, эритилиши керак бўлган тилла ва кумушларни тезроқ эришига сабаб бўлур. Олтингугурт аксар қондан чиққан нарсаларни ва тошни оҳак қилмоқ учун кўмак берур. Қалай майда тошларни ва қумларни тез эритмоқ учун таъсир қилурки, унинг воситасида қум ва майда тошларни эритиб, мусаффо шиша қилурлар. Ва бир табиат бошқа табиатни зийнатлик қилур, масалан, нўшодурки, ҳар қандай жисмнинг маъзига сингиб, шу жисмнинг маъзида бўлган чирқларини йўқотиб, зийнатлик ва покиза қилур.

Ва бир табиат иккинчи табиатни бузар, масалан, қўрғошин тилланинг табиатини фосид қилур. Симоб барча маъданий нарсаларни бузар. Сирка асални бузар. Ва бир табиат бошқа бир табиатдан қочар ва ҳазар қилур, мисоли ҳажари боғиз ун – наҳдур. Баъзи табиат бошқа табиат билан қўшилувчи, яъни ҳаммизождур, мисоли даволар ва таомлар бўлиб, улар иллатли аъзолар ва соғлом аъзолардаги таъсир ва тарбияси баробардурки, баданнинг ҳар бир аъзоси ўзига хос ва лойиқ озикни ва ўзига муносиб даво таъсирини баданнинг қуввати мудаббираси ёрдами билан тортиб олуур ва бунда аъзонинг қуввати мосикаси, қуввати дофиъаси, қуввати физиоияси, қуввати номияси ва қуввати муваллидаларининг ҳам иштироки бўлур. Бошқа табиатлар ҳам шу кабидур.

Демак, ҳар бир нарсанинг бериладиган ва олинадиган вақтида, агар мумкин бўлса, ўша нарсага назар қиладиган юлдузларнинг

байт уш — шарафда ва авжда, насибалик соатларида ва бошқа саодатлик юлдузларнинг назарлари буларга қаратилган бўлиб, турган соатларида бўлганлигини рия қилинса, яхшироқдур. Аммо вақтнинг зиқлик вақтида ва зарурратлик юз берган ҳолларда бўлса, буларнинг рияси лозим эмас.

Билмоқ керақдурки, жамоdot нарсаларнинг таркибида тупроқ моддаси ғолибдур ҳамда қуруқлик ғолибдур. Наботот жинсида сув ҳамда бироз ҳарорат бордур. Ҳайвонотда ҳар тўрт кайфият ва моддалар эътидолга яқин ва инсонда эътидоли фарзий тиббийда бўлур. Маълум бўлсинки, баъзи наботот ва баъзи тош жинси ўзида бўлган икки хил кайфиятга нисбати бўлиб, икки юлдузга мансуб бўлур. Мисоли пиёздурки, ҳарорати ва ҳиддати (ўткирлиги) Миррих юлдузига ва рутубати билан Зуҳра юлдузига мансубдур. Афюн эса совуқлиги билан Зуҳалга ва қуруқлиги билан Зуҳал ҳамда Аторудга мансубдур. Кўпинча шундай бўлурки, бир нарса неча хил кайфиятга муштарак нисбатли бўлур. Мисоли чўби Чиний, жадвор ва подзаҳрлар ҳам шундайдур. Мураккаб ул — қуво дорилар ҳам шунга ўхшашдур.

Гоҳо шундай бўлурки, бир жинс ва бир нав бўлган нарса кайфиятининг эътибори билан бир юлдузга мансуб бўлур. Аммо авсофи (сифатлари)нинг ҳар хиллиги сабабидан ва шаклининг мухталифлиги (ҳар хиллиги) ёки бошқа сифатларининг турли хиллиги сабабидан бошқа бир юлдузга ҳам мансуб бўлур. Ва гоҳ бўлурки, баъзи дарахт ва баъзи набототлар ажзосининг кайфиятлари ва рангларининг ҳамда хосиятларининг эътибори билан бир неча юлдузларга мансуб бўлмақлари лозим келурки, бу сўзлар мумкин бўлмаган даражада маҳалли тааммул (фикр қилиш)га ундайди.

Гоҳо бўлурки, баъзи дарахт ва баъзи гиёҳнинг кайфияти, ранги, хосиятлари бир неча юлдузларга муносабатлидур, масалан, илдизи бир юлдузга, пўсти бир юлдузга, тикони бир юлдузга, гули бир юлдузга, меваси бир юлдузга, барги бир юлдузга, уруғи бир юлдузга, гўшти (эти), сувининг ҳар бири бир бошқа юлдузга нисбатли бўлур. Мисоли утруж, норанж, шафтоли, анбаҳ (беҳи) ва анорлардур. Бундан бошқа мисоллар ҳам кўпдур.

Маълум бўлсинки, осмон куррасининг ичида, ерда, ер ва осмоннинг ўртасида ва денгизларда мавжуд бўлган барча нарсаларга мазкур етгита сайёрларнинг дахли ва муносабати бордур.

Ва яна маълум бўлсинки, ўргимчакнинг ишлари ва осмоннинг тагида бўлган ҳар қандай нарса ва бошқа пайдо бўлувчи ишларга мазкур юлдузларнинг таъсири бордур. Ерга ва ердаги анҳор, дарё ва денгизларда бўлган ҳайвонот ва жамодотга ва ердан кўтарилган буғлар ва тутунларнинг ҳаммаси моддаларининг хилма – хиллигига кўра яна сув ҳолига келмоқ қобилиятларига ёки уларнинг кўтарилган ерларининг ёки дарё ёхуд анҳорларининг ихтилофига ва моддаларининг ихтилофига кўра ва ернинг ихтилофига кўра **ихтилофлик** (ҳар хиллик) бўлиб, ерга бўлган ҳаводаги ўргимчакнинг оғзидан чиқарган лиъоби (сув, шираси) ҳавога теккан онда қуриб, тора (тар, ип) бўлур. Ёки ўша лиъобнинг ширадорлигидан шунга қобил бўлурки, бунини "тори анкабут" (ўргимчак торлари) дейилур.

Юқорига кўтарилган енгил вазлик бухорот ва буғлар эса ҳавонинг андак совуқлигидан таъсирланиб, яна сувлик ҳолга келур ва аста – секин ерга тушарки, уни арабда "тал ва саъийқ" дерлар, форсийда шабнам, ўзбекчада шудринг дерлар. Бу ҳам моддасининг кам ва зиёдалик муносабати билан кам ва зиёда бўлур. Дарёга яқин жойларда ва тўқай ерларда кўпроқ ва сувдан узоқ ерларда камроқ бўлур. Агар осмонга буғ бўлиб кўтарилса ва то ер курраси замҳариргача етса, агар унинг рутубати буғлигидан қолиброқ бўлса, қавлда совуқнинг таъсири билан жам бўлиб тўпланса, вазни оғирлашиб, дафъатан пастга қараб тушар бўлса, пастда дафъатан бўлган ҳаволарда тўлқин пайдо бўлиб, шамол ҳосил бўлур. Ва бу ҳам юқоридан пастга тушган буғларнинг таҳрики (ҳаракати) билан ер юзидаги ҳавода тамаввуж (мавжланиш), тўлқин ва шамол пайдо бўлур. Бу ҳам ўша баланд жойдан паст тарафга тушган рутубатли ҳавонинг миқдорига муносиб миқдорда шамол пайдо бўлур. Шамолнинг шиддати ҳам мазкур баланддан пастга тушган ҳавонинг тушишдаги тезлиги ва секинлигига мутаносиб даражада бўлур. Тўфон ва зўр шамолга сабаб шудур. Ва бу ҳам мазкур модданинг кўплик ва камлик миқдорига, баланддан пастга тушишида тез ёки оҳиста тушиши даражасига нисбатан ҳар хил бўлурки, тўфонларнинг сабаби ва зўр шамолларнинг сабаби шудур. Ёки

булутларнинг баъзи ажзоси (бўлаклари) ҳаволикка ўзгарилур, шунинг учун қуруқ булутлар ёмғир ёғдирмаслар. Ёки дарё ва анҳордаги сувларга кўп иссиқ таъсир қилиб, дафъатан кўп миқдор сувни буғ ва бухорот ҳолига киргизар ва сувлар камайиши сабабидан дарё ва денгизларда мавжланиш ва тўлқинланиш пайдо бўлур ва бу тўлқин яна кўп миқдор сувларни буғ ва бухорот бўлиб кўтарилишига боис бўлур ва кўп миқдор буғлар сувга тегиб, сув ҳолига келишига сабаб бўлур. Буғларнинг жам бўлган ҳайъатларининг исми арабда "саҳоб", форсийда "абр", ўзбекчада "булут" дейилур. Агар қатра бўлиб ерга тушса, буни арабда "матар", форсийда "борон", ўзбекчада "ёмғир", русийда "дождь" дейилур. Агар қатра бўлгандан сўнг, тушиб келишида совуқ таъсир қилиб музлатса, уни арабда "барад", форсийда "жола" ва "таграк", ўзбакийда "дўл" дерлар. Агар у бухоротлик ҳолида ўткир совуқ таъсир қилиб, бухоротлик ҳолида музласа, уни арабда "салж", форсийда "барф" ва ўзбакийда "қор" дерлар.

Агар бу бухоротда қуруқлик голиб бўлса яъни тутунлик ҳам голиб бўлса, баландга зиёда кўтарилур ва замҳарир куррасига етар ва бу ернинг совуқлигидан таъсирланган тутунли буғ куррасининг зоҳир сатҳи қотиб ва қуюлиб, бир филоф шаклига кирар ва орадаги иссиқ бухорот ўртада қамалиб қолиб, ташқарига чиқмоқ учун кўп ҳаракат ва жавлон қилур. Ва бу ҳаракатдан қаттиқ овоз пайдо бўлур. Натижада охири ўша буғли куррани ёриб ва йиртиб чиқарки, агар бу бухоротда кибрийят (олтингугуртлик) моддаси ҳам аралаш бўлса, ёки дўхнийат моддаси аралаш бўлса, ёрилиш таъсири билан ул дўхнийат ва кибрийят моддаси ёниб кетар ва ундан равшанлик нур зоҳир бўлурки, уни арабда "барқ" ва "зарқ", ўзбакийда "чақмоқ" дерлар. Куйган модданинг жирми ерга тушиб, ернинг мағзига кириб, ғойиб бўлур. Агар ҳайвонга келиб тегса, уни дарҳол ўлдиар. Девор ёки иморатга тегса, уни хароб қилур ва жирми қаттиқ нарсага тегса, бухороти кибрития билан зўр таъсир қилур. Бўш нарсага тегса, қаттиқ таъсир қилмас, масалан, филоф ичида бўлган қиличга келиб тегса, қинга зарар қилмас, аммо ичидаги қилични тешиқ қилур. Булут орасидан эшитилган овозни арабда "раъд" дерлар, ўзбакийда "момақалдироқ" дерлар.

Булутдан ажраб чиқиб, ерга тушган нарсани арабда "соъиқа" ўзбакийда "яшин" дерлар. Касиф сўзи дағал, қуюқ ва қуруқ маъноларида ишлатилур. Дуҳният эса ёғлик сифатига эга ва ёнувчи табиатлик демақдур. Кибрит – олтингугурт ва кибрийят олтингугуртлик сифати ва табиатига эга демақдур. Соъиқа арабча сўз бўлиб, яшил (яшин)дур. Яшин билан бирга бухороти духония (тутунли буғ) ҳам бирга тушарки, унинг ҳиди одамнинг димоғига кириб, аҳволини ўзгартириб, беҳуш қилур ва гоҳи ўлдираб. Агар ўша бухорот латиф ва соф бўлса ва ер жинсидан унга ҳеч нарса аралашмаган бўлса, бу яхшидур. Агар олтингугурт моддасининг буғи мазкур буғга аралашган бўлса, у ҳолда доимий айланиб турган осомоннинг ҳаракатидан ҳосил бўлган иссиқнинг таъсири билан олтигугурт моддаси ёниб кетарки, шунда ерга равшанлик туширар ва буни арабда "барқ" ва "зарқ" дерлар, ўзбакийда "чақмоқ" дерлар.

Агар бухорот ва тутунлар холис бўлиб, ер жинсидан бўлган баъзи оғир моддалардан холи ва холис бухоротга кибритлик ва ёғлик моддалар кўп аралашган бўлса ва ғализ бўлса, кечаю кундузи ҳаракат қилиб турган фалакнинг ҳаракатидан ҳосил бўлиб турган ҳароратнинг таъсири билан ёниб, ҳар хил шаклда кўринурларки, бу ҳам модданинг озлик ва кўплигига нисбатан бир турлик кўринур. Буни "ниёзак", "тири шаҳоб", "зузавобиҳ" ва "ситораи дўнболадор" (думли юдуз) ва шунга ўхшаш исмлар билан айтурларки, бу ҳам то неча кунларгача фалакка тобеъ ҳолда ҳаракат қилиб, ботиб ва чиқиб, айланиб юрар. Охири фалакларнинг доимий ҳаракатининг иссиғи билан моддаси куйиб, фоний (йўқ) бўлур. Агар ҳаво моддаси чўп бўлиб, унга рутубат андак голиб бўлса, бу андак голиб бўлса, бу андак баландга кўтарилиб, сўнг бир тарафга мойил бўлиб, ул тарафда неча хил рангларда бир неча хиллик рангдор чизиқлар пайдо қилурки, унга Қуёш шуъласининг сабаби билан мазкур ранглар пайдо бўлур. Шакли қавс (камон) шаклида бўлур ва бу хат (чизиқ)лар бир – бирига муҳозий (параллел) бўлур. Бунга Қуёшнинг шуъоъи (шуъласи) сабаб бўлурки, Қуёшга муқобиллигида ҳақиқатан муқобил бўлмоқ ва андак бир тарафга мойилроқ муқобил бўлмоқдаги ҳар бир мойиллик даражаси ҳар хил ранг ҳосил қилиб кўрсатурки, буни "қавси қузаҳ" (камалак) дерлар. Гўё шишаи буқаламундан кўринадиган турли

ранглардек кўринур. Қавси қузаҳ аксар баҳор ва куз фасларидаги бироз ёмғир ёғиб ўтгандан сўнг зоҳир бўлур, гоҳи эрта билан ва аксар кеч пайтда зоҳир бўлур.

Курраи замҳарирнинг ер юзидан узоқлиги ер куррасининг усти текис сатҳли бўлмай, баянд ва паст бўлгани учун ҳар хил узоқликда бўлур. Аммо заминнинг мағзида бўлган тешиқлар ва холи жойларда жам бўлган бухорот зиёдалиқ қилиб, лекин зиёдаси ердан хорижга чиқмоқ учун тешиқ йўл топилмаса, ночор ерни ёриб, чиқиб кетар ва ер ёрилмоғининг таъсири билан бунга муттасил бўлган бошқа ерларни ҳам ҳаракатига сабаб бўлур. Хусусан, қуруқ ва қаттиқ тоғларнинг этақларида бу хил воқеа кўп содир бўлурки, бунинг ҳаракати кўп иморат ва деворларнинг бузилмоғи ва хароб бўлмоғига сабаб бўлур. Ёрилган ерда бўлган иморатлар ерга чўкиб кетар. Бу даражали ернинг қимирламоғини зилзила ва хасф ҳам дерлар. Бироқ сувли ва зах жойларда бундоқ воқеа кам ва оҳистароқ бўлур.

Маълум бўлсинки, мазкур бўлган еттита сайёра юдузларнинг баъзиси қисқача, баъзиси муфассал ҳолда жилди аввал (биринчи жилдда) баён қилинур.

ЗУҲАЛГА МАНСУБ ДАВОЛАР

Қисқача баёни шуки, ҳар қандай даво, агар у губор рангли, кулранг, қора рангли, тикон рангли зумухт таъмлик, яъни ҳалиланнинг таъмига ўхшаш таъмлик ва ҳиди ёқимсиз бўлса, Зуҳалга мансубдур. Ҳар қандай давоки, ернинг Куёшдан узоқроқ жануб тарафида, қаттиқ ва текис ерларда битган бўлиб, у ердан келтирилган бўлса ва олинган вақти ҳам Зуҳал юдузининг авжи тарафда бўлган вақтида ва ҳануз таназзул даврига навбат келган бўлса ҳам, бироқ ҳануз нузулга бошламаган даврларида комил бўлган ва олинган бўлса, бу даво талоқ касалига фойдали бўлур. Аммо Зуҳалнинг авжи шарафдан нузул қилиб, пастга тушган даврида олинган бўлса, айтишларича, бу даво наҳслиқдур ва зарар қилур. Зарарли таъсирига қараб, у наҳс вақтида олингани маълум бўлур.

МУШТАРИЙГА МАНСУБ ДАВОЛАР

Қисқача баёни шуки, ёғлик, хушбўй, хуштаъм даволар бўлиб, гуллари қизил ёки осмон рангида, барглари соф рангда, беғубор бўлиб, яхши ва покиза жойда кўкарган бўлса, булар жигар касалига фойдалидур. Қонни тоза ва покиза қилур. Баданда гўштни зиёда қилур. Ярани бартараф қилур.

МИРРИХГА МАНСУБ ДАВОЛАР

Бундай даволарнинг ранги қизилга мойил, жирми дағал, дарахти тиконли, куйдириб ачитадиған, қуруқ, чўл жойларда ўсган бўлур.

ҚУЁШГА МАНСУБ БЎЛГАН ДАВОЛАР

Бу даволар хушбўй, хуштаъм, ширин, гули ва барги қизил, хусусан, очиқ ҳаволик ва Қуёш нурига рўбару жойларда кўкарган бўлур. Бу даволар эракни, руҳни, кўзни бақувват қилур.

ЗУҲРАГА МАНСУБ ДАВОЛАР

Бу даволар хушбўй, хуштаъм, лаззатли, етилиб пишган, гули ва барги юмшоқ, хусусан, усти очиқ, яланг, Қуёш нурига муқобил жойда кўкарган бўлур. Бундай даво шаҳвоний қувватни бақувват қилур, хотинларда бўладиган баъзи касалликлар, бачадон касаллари, эркаларда бўладиган баъзи касалликлар учун фойдалидур. Совуқдан бўлган ва рутубатдан юз берган касалликларга фойдадур. Манийни зиёда қилур.

АТОРУДГА МАНСУБ ДАВОЛАР

Қисқача бу шундай даволарки, уларнинг барглари ғализ ва қалин, лекин бўш ва мулойим ҳамда обдор (сувли) бўлур. Ўзи намнок ва зах жойларда, сувли ерларда, ҳатто, сувнинг ичида кўкариб, ўсиб чиқар.

Ахлоти арбаъа (тўрт хилт), яъни қон, балғам, сафро ва савдога мансуб бўлган даволар ҳамда барча аъзога нисбати бўлган, баъзи касалларга хос нисбати бўлган даволар алоҳида жадвалда кўрсатилур, иншааллоҳу таъоло.

Ва билмоқ лозимдурки, илдизи доира шаклида бўлган ҳар бир даво бусур (тошма) ва саль (кал) учун фойдалидур. Мисоли бухури Марям, истротийус, халдуниёйи сағир, луф ул – ҳаййа, ашрос, сакбинаж, ғориқун, саримсоқ, пиёздур. Илдизда тешиклари бўлган ҳар қандай даво жароҳатга фойдалидур. Мисоли исқинитуси кабир, табранга, малсалино, истиротийус, харониё, раъй ул – ҳаммом ва ғофисдур. Ёпишқоқ ширалик ва елимлик бўлган ҳар қандай даво қўтир, қувабова бошқа қичишадиган иллатларга наф қилур. Ҳайвон шаклига ўхшаган ҳар қандай даво ўша ҳайвоннинг заҳарига қарши фойдалидур. Шаклига қараб шу давонинг табиати, таъсири ва хосиятларини билиб олиш мумкин. Гоҳо давонинг зоҳирий аҳволига қараб ботиний қуввати ва хосиятлари ҳақида ҳам ҳукм чиқариш мумкин бўлур. Хусусан, унинг таъмидан равшанроқ маълум бўлур, чунки агар таъмида тузлик асари сезилса ёки симоб ёҳуд кибрит, яъни олтингугурт асари сезилур. Зероки оламда мавжуд нарсаларнинг таркиблари шу нарсалардан холи эмаслар. Чунки таъмларнинг ҳаммаси ҳам туздан холи эмаслар. Ва ҳидларнинг ҳаммаси олтингугуртдан холи бўлмас. Ва рангларнинг ҳаммаси зийбақ, яъни симобдан холи бўлмас. Демак, бу саноатда ҳар кимнинг ҳазоқати бўлса зоҳирий ишлардан қиёс олиб, ботиний ишларга ҳукм қила олур. Хусусан, бунга тажрибаларни қўшиб, муҳокама қилинса, равшанроқ маълум бўлур.

Шул ергача тибб илмига доир бўлган нужум илмидан бақадри ҳожат (эҳтиёжга яраша) ишорат тариқасида таҳрир қилинди, токи илму маърифат соҳиблари, хусусан, толиблар учун ҳар бир матлаб (тилаган)ларига ва мақсадларига тез ҳамда етмоқ осон бўлгай.

ЛУҒАТЛАР

А

Абйаз – оқ

Абйазу йақақ – оппоқ

Асофив – сифатлари

Адвия (бирлиги давоун) – дорилар

Адвияйи мураккаба – мураккаб дорилар

Адвияйи муфрада – содда дорилар, яъни якка

ҳолда ишлатиладиган дорилар

Адҳон (бирлиги дуҳн) – ёғлар

«Адвият ал – қалбия» – «Юрак дорилари» (Ибн

Синонинг шу номли рисоласи

назарда тутилган)

Ажзо (бирлиги жузъун) – қисм, бўлак, аъзо.

Азрақ – зангори

Азҳор (бирлиги заҳра) – гуллар

Айн ус – савоб – ғоят фойдали

Аккол – аъзони еювчи (касаллик)

Аклил (иклил) ул – малик – қашқарбеда

Алаф – ўт, ўланлар

Амри ботил – хато фикр, хато иш

Анбар – оқ ва қўнғир рангли мумсимон хушбўй

модда.

Анбиқ – алембик, моддаларни кимёвий ҳайдаш учун

ишлатиладиган асбоб

Анбо – манго

Анбуба – най, трубка

Андарумоқиси асғар – кичик Андрамахус, яъни

Андромах (м.ав. I аср) таркиб

қилган тарёқ.

Анзарут – анзирати гўштхўр, астрагал ўсимлиги

елими.

Аносир (бирлиги – унсур) – унсурлар, яъни сув, олов,

ҳаво, тупроқ.

Араз – *аърозга* қаралсин.
Арза – гуруч. Арзий ер, тупроққа хос.
Арман лойи – хира қизил рангли тупроқ, заргарликда ҳам ишлатилади; аний лойи ҳам дейилади.
Арақ – шира, тер, хамир.
Арақи бидмушк – бидмушк толининг шираси.
Асбоби собий – рангловчи сабаб
Асвад – қора. Ҳажарул – асвад – қора тош (Каъбада).
Асвад солих – илон тури
Асваду ғариб ёки асваду ҳолиқ – тим қора
Асийр – куч билан олинган янги шира
Асл – илдиз, асос.
Асора – ширалар
Асорун – ёввойи нордин ўсимлиги
Асфар – сариқ, сафро ранг.
Асфару фоқиъ – сап – сариқ
Атиқа – эски, нодир
Атйон (бирлиги тийн) – лойлар
Аторуд – Меркурий сайёраси
Атса – аксириш, чучкириш
Афис – мазали
Афсантин – эрмон ўсимлиги
Афъо – заҳарли илон номи (Эфа)
Афъоли жузъийя – жузъий таъсир қуввати
Афъоли куллия – умумий феъллар
Афусат – тахир, буруштирувчи таъм
Афюн – кўкнор шираси
Ахзар – яшил, кўк
Ахзару носий – кўм – кўк
Ахлоти арбаъа – тўрт хилт (қон, балғам, сафро, савдо)
Ашиба – ўт билан қопланмоқ.
Ашрос – елим, клей
Аъроз – (бирлиги араз), бир касаллик туфайли иккинчи бир касалликнинг келиб чиқиши, мас. жигар шиши ва тиқилмаси сабабли сариқ касаллигининг юз бериши

Ақиқ – халцедон минерали.
Ақоқиё – араб елими, Араб акациясидан олинадиган елим
Ағзия (бирлиги физо) – овқат
Ағсон (бирлиги гусн) – дарахт ёки гиёхнинг шохи
Аҳмар – қизил
Аҳмару қоний – тўқ қизил

Б

Бавл – сийдик
Бавосир – геморрой
Баврақ – бура, натрий тетра борат $\text{Na}_2 \text{B}_4 \text{O}_7 \cdot 10 \text{H}_2\text{O}$
Бадал – ўрнини босувчи
Бадбўй – ёмон ҳид
Бадҳазм – ёмон ҳазм бўладиган
Базр (бизр) гиёхнинг филоф ичида турадиган уруғи
Байза – тухум
Байт уш – шараф – шараф уйи
Бакр – ёш туя
Баласон – бальзам дарахти
Балила – *Terminalia bellerica* Roxb дарахти меваси
Баллут – дуб дарахти
Балозур – *Semecarpus anacardium* L, дарахти меваси
Балогим – балғамнинг кўплиги; тўрт хилдан бири
Балғур – чала янчилган нарса
Банак – дарахтларнинг соқида пайдо бўладиган қурт
Банж – мингдевона, эшакмия
Банжи шукрон – *банжга* қаранг
Банжи шабобий – мингдевона
Барбур – (форсча – балғур) бурундан ажралган суюқликлар
Басийс – нуруний, ялтироқ
Басоити мутатарриқот – элементар тарқалишлар
Басфойиж – бистпоя ўсимлиги
Батадриж – даражама – даража
Батарикати натож – жуфтлашиш йўли билан
Батойиҳ – сув тўпланадиган жой (форс. Мурдоб)
Батр – кесмоқ узмоқ

Башиъ – нафратлантирувчи, ёқимсиз
Баър – ҳайвон тезаги
Баҳарҳол – ҳар ҳолда
Баҳақ – тери устидаги юпқа оқлик, витилиго
Беадад – саноқсиз
Бенатож – жуфтлашмасдан, жуфтсиз
Бенаша – томирсиз
Беҳад – чегарасиз
Беҳаракат – ҳаракатсиз
Беҳис – ҳиссиз
Биз – зот – зотан
Бил – хосият – ҳосияти билан
Бидмушк – Миср толи
Бизр ул – банж – мингдевона уруғи
Бизр қатуно – испағул, қорни ёриқ
Бийданжир – канакунжут
Бикр – эр кўрмаган қиз
Билакс – аксинча
Бирён қилиш – қовуриш
Бихи розиёна – оқ зира томири
Биш – аконит (заҳарли ўсимлик)
Бишъ – аччиқ ва қабиз таъм
Бод – радикулит, ревматизм каби касалликларнинг
халқ орасида тарқалган номи
Бозовард – оқ қаррак
Бозранжбуя – лимон исли райҳон
Бокур – энг аввал етилиб пишган ҳосил
Боқила – дуккакли ўсимлик (*Vicia faba*)
Боқур (бақар) сигир
Боҳ – жинсий қувват
Бузайдон – дастарбош
Бузоқ (бусоқ) – туфук
Бузқуҳий – тоғ эчкиси
Бузқуҳий – «силоҳа» га қаранг
Бура – **баврақга** қаранг
Буродаи оҳан – темир қипиғи
Бурода – қипиқ, бурда
Бурудот – совуқлик
Буссад – маржонга ўхшаш қизил тош

Бусур – геморрой
Бухорот – буғ
Бухур – тутунга дудланмоқ ёки дудини истеъмол қилмоқ учун сарф қилинадиган даво
Бухури Марям – цикламен дарахти
Бухороти духония – тутунли буғ
Буқоқ – ўсимлик раки, ўсимликлар танасида анатомик ва физиологик ўзгаришлар натижасида содир бўладиган касаллик
Бўта – олтин, кумуш, мис, рух, бронза кабиларни эритиш учун ишлатиладиган қадимий асбоб, думалоқ косача

В

Важж – игир
Вазн – ўлчовлар
Васб – жойидан чиқмоқ
Васй – газанда (чақувчи)
Ваъар – қаттиқ ер
Вақуд – олов ёқмоқ
Ваҳн – суслик
Воқеъ – содир бўлмоқ

Г

Газ ёғочи – матоларни ўлчайдиган ёғоч
Гандано – порей пиёзи
Гард – чанг, кукун
Гил – лой
Гил бўта – гилвата, кесак
Гилвата – юмшоқ, кулранг тоғ жинси
Гов забон – хўкиз тили ўсимлиги
Гулоб – атиргул суви

Д

Даво – дори
Даво ус – санна – тиш давоси
Давойи муллайин – юмшатувчи дори
Давойи мусҳил – сурги дори

Давойи мушҳили зул – ҳосият – зул – ҳосият сурги
дори
Давойи мутлоқ – мутлақ даво.
Давойи подзаҳрий – подзаҳр таъсирли дори
Давойи саммий – заҳарлик даво
Давойи физойи – овқатлик даво
Даво уш – шаъс – сулема (симобдан тайёрланадиган
дори)
Далук – уқалаш, силаш
Дамм ул – ахавайн – Каламус пальмаси
Данд – кротон ўсимлиги меваси
Дасим – ёғ, ёғли
Дасумат – ёғли нарсалар
Дахл – кириш. Даҳлдор нарсалар.
Дибқ – асал майвизак, дуб, олма ва нок дарахтларида
бўлади.
Дирҳам – оғирлик ўлчов бирлиги – 2, 975 г. (3 гр)
Дисқуридуc – Педаний Диоскорид (I а) қадимги юнон
ботаниги ва табиби.
Диққийа – майдаланган мевалардан тайёрланган таом
номи
Добиқ – ширадор, ёпишқоқ
Донг – оғирлик ўлчови 0,495 г
Дорунаж – чаёнсимон дорунак ўсимлиги
Дорчин – долчин (корица)
Дубур – орқа
Дуввор – бош айланиши
Дуд – тутун
Дурда – қолдиқ
Дуррож – турош, ўрмон каклиги
Дурушт – қўпол, хунук, дағал.
Душоб – узум ёки хурмо шинниси
Дуҳний – ёғлик, ёғсимон.
Дуҳния – ёғли нарсалар.

Ё

Ёбис – қуруқ, қуриган

Ёфух – бошнинг пешона томонидаги ярми

Ж

Жабри каср – синган суякни тўғри қилиб боғламоқ

Жавз – ёнғоқ

Жавзи бавво – мускат ёнғоғи

Жадвор – задвор, куркума ўсимлиги

Жазба – нарсани ўз тарафига тортадиган

Жамад – яхлаган сув

Жамиз – анжир

Жамодат – жонсиз нарсалар, маъданий моддалар

Жамра – куйдирги

Жанди бидастар (жундибидастар) – қундуз қири, ўғлоноши.

Жариш – чала янчилган нарса, жариш, кепак.

Жарла – тошлоқ ерлар

Жафоф – қуруқ ва қуруқлик

Жафти баллут – дуб дарахти пўстлоғи

Жентиёна – гентиана ўсимлиги

Жибсин – гипс, ганч, алебастрнинг бир тури.

Жир – жир – индов ўсимлиги

Жирм – бирор нарса таркибидаги жисм ёки жавҳар

Жовшир – говшир (Орорапах *chironicum*

ўсимлигининг елими)

Жозиб – тортувчи, жазб этувчи.

Жолий – пок қилувчи

Жомид – музлатувчи, қотирувчи

Жомиъ – тўплам

Жомус – буқа

Жузом – мохов касаллиги

Жузъ – бўлак қисм

Жузъи фард – ёлғиз бўлак

Забад ул – баҳр – денгиз кўпиги
 Забал – тошбақа косаси
 Забаржад – хризолит минерали
 Заиф ут – таркиб – заиф таркибли
 Заиф ул – хилқат – заиф яратилган
 Замҳарир – совуқ ер, изғирин, қаттиқ ер.
 Зангор (занжор) – мис ацетати тузи
 Заранбод (зурунбод) – ёввойи занжабил ўсимлиги
 Зарджуба – зарчава, таомларни ширин қилувчи.
 Зарнаб – Сурияда ўсадиган мевасиз дарахт
 Зарних (зирних) – арсений сульфат тузлари
 Зарованд – аристолохия ўсимлиги
 Заъуқат – аччиқ ва шўр бўлган ёқимсиз таъм
 Зағб – ҳайвоннинг янги туки
 Заҳаб – олтин
 Заҳир – ёлғон ичбуруғ
 Заҳра – гул, жамъи – азҳор.
 Заҳрайи ҳайвонот – ҳайвонларнинг ўт – суюқлиги
 Зийбақ – симоб, бир жойда турмайдиган.
 Зийқ ун – нафас – нафас қисиши
 Зимод – суюқ дори ёки сувга қорилган суюқ қоришма
 дори.
 Зинжурф – (рус. киноварь) симоб сульфиди,
 шингарф.
 Зирбон – таом тури
 Зирк – қорақанд ўсимлиги
 Зированди тавил – узун аристолохия ўсимлиги
 Зированди мадҳарт – юмалоқ аристолохия ўсимлиги
 Зифт – смола, мум.
 Зож – купорос, металл сульфат тузлари
 Зойил – ўтиб кетувчи, вақтинчалик
 Зотий – насабли хусусиятли
 Зужож – шиша
 Зул хосият – хосиятга эга, хосиятли
 Зумухт таъм – ўткир таъм

Зурур – дорининг қуруқ ҳолда майдалаб, баданга
сепиш ёки суртиш
Зуфо – доривор ҳиссоп
Зуъоқ – шўр таъм
Зуҳал – Сатурн сайёраси
Зухра – Венера сайёраси

И

Ибриқ – сифими 1,5 л ҳажмдаги идиш, кўза, офтоба.
Ибтидо – бошланиш
Изхир – қорачайир ўсимлиги
Иййал – кийикнинг бир тури.
Иктиҳол – кўзга тортиладиган майин дори
Иллат – касаллик
Имтизож – қўшилиш, уйланиш.
Инкибоб – дорини сувда қайнатиб, буғига бирорта
аъзони тутмоқ.
Инсони жанғалий – чангалзор ҳайвони, махсус номи
наснос, яъни ёввойи одам
Интифо – ҳароратнинг тушиши
Иршод – қўлланма, йўлланма, ҳақ йўлни кўрсатиш.
Ирқ ус – сус – чучукмия илдизи
Иснод – ҳужжат, исбот. Санад – манба сўзидан.
Истор – оғирлик ўлчов бирлиги 17 г.
Истилоҳ – атама, термин
Истиншоқ – сув ҳаво ёки давони бурунға нафас
билан тортмоқ
Истисқо – сариқ сув касаллиги
Истисқойи зиққий – сувли истисқо
Истисқойи табиий – ноғорасимон истисқо
Истифода – фойдаланиш
Истротийус – совунўт
Исфидож – қўрғошин упаси
Исфинаж – баллут
Исҳол – сурги қилмоқ
Иттихоз – олмоқ, чиқазмоқ
Ифрот – ҳаддан зиёда бўлиш
Ихота – ўрамоқ, тўсмоқ

Ихтиёроти Бадиъий – доришуносликка оид асар номи
Иштибоҳ – гумон, таҳмин
Иқлимие – тилла ва кумуш рудасини эритганда
ажраладиган чирки (шлак)
Иқоб – жазо
Иҳдилаж – ҳалила
Иҳроқ – куйдириш

Й

Йагтуъот – сутли ўтлар
Йашф (йашм) – яшма тоши
Йада (жада) – сеҳрли тош.

К

Кабар – ковул, итқовун
Кабикаж – айиқтовон
Кайлус – овқатнинг меъдадаги биринчи ҳазми
Каймус – овқатнинг жигардаги иккинчи ҳазми
Кайфияти мунфаъила – таъсирланувчи кайфият
Кайфияти фоъила – таъсир қилувчи кайфият
Кайфияти санавий – иккинчи кайфият
Кайфияти увло – биринчи кайфият
Калаф – доғ, сепкил
Каммун – кирмон зираси
Камозарийус – Теусгитум ўсимлиги
Камофитус – ер бағирлаб ўсувчи санавбар
Кангар – артишок ўсимлиги
Каравиё – қора зира
Карафс – петрушка
Карафш – калтакесак
Касир ул физо – калориялик овқат
Касиф – қуюқ
Касиф ул – физо – калориясиз овқат
Катино – астрагал елими
Кашкоб – иситмали касалликларда бериладиган
мураккаб таркибли овқат
Кафтар – ёлдор бўри

Кафча – чўмич
Кашуз – зарпечак, чирмовиқ
Кашфдўз – этиқдўз, косиб
Каяку – Францияда ўсадиган ўсимлик номи
Каҳрабо – (рус. янтарь) дарахт елимларининг
қотишидан ҳосил бўлган тош
Келича – ҳованча
Кибрит – олтингутурт
Кимод – оловда қизиган иссиқ нарсани баданга
қўйиш
Ковий – куйдирадиган
Ковул – *кабарга* қаранг
Косир ур – риёҳ – бодни тарқатувчи
Косний – сачратқи, талха
Кофур – камфора дарахти.
Коҳ – сомон
Коҳу – қоқиўт
Кува – оёқ кийими усталарининг асбоби
Кудурат – ифлослик
Кула – тўлалигича
Кундур – *Boswellia* ўсимлиги елими
Курра – доира, халқа

Л

Лавн – ранг
Лак – шиш (бадан аъзоси)
Латиф – майин, юмшоқ
Латух – баданга ёзиб ёпиштириладиган нарса
Лаъоқ ва лазуқ – пластирь
Лаъуқ – суюқроқ, ширадор, бармоқ учида ялаш
мумкин бўлган даво
Лаҳлаҳа – суюқ нарсани чайқатиб, ҳидини ҳидлаш
Леҳо – пўстлоқ
Лиф – ўсимлик иплари, каноф ва ундан тўқилган
мато, сурф.
Лийоб – сув, шира
Лийобий – сувда эрийдиган, оловда ёпишқоқ шираси
ийўқоладиган нарса
Лодиг – газанда (чақувчи)

Ложувард – лазурит тоши, феруза.
Лозиж – ёпишқоқ
Лочира нон – оширилмаган ҳамирдан тайёрланган нон
Лубон – босвеллия ўсимлиги
Луф ул – ҳайъа илоннинг кулча шаклидаги ҳолати
Луффоҳ – меҳригиё меваси
Луълуъ – марварид
Луъоб – сўлак, 2. ўсимлик шираси
Луҳо – ўсимликлардаги иплар

М

Мабруд – қипиқ, бурда
Мабсута – кенгайтирилган
Мавизаж – *дубқга* қаранг
Мавоид – (бирлиги моида) дастурхон
Маволиди салоса – маъданлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар
Мавъуд – ваъда қилинган
Мажоз – ўхшатиш
Мажро – оқиш йўли, томир йўллари
Мазмаза – чаймоқ, оғизни тил билан ҳўллаш
Малуҳат – шўрлик
Маний – эрлик уруғи
Манқулоти Исҳоқ – Исҳоқнинг нақл қилганлари
Маргимуш – оқ миншьяк, арсений ангидриди
Марзанжуш – тоғ райҳони
Марора – *анат.* ўт
Маророт – аччиқ маза
Марух – аъзога суртиш
Марқашишо – марказит минерали
Масийх – таъмсиз, бемаза
Масом – бадандаги тер чиқадиган тешиклар.
Мастаки – мастика
Масул – кулга айланмаган даражада куйиш
Масух – дорини баданга суртиш
Матлуб – талаб қилинган
Мафосил – бўғин

Мафриқ – бош суягининг уст тарафидаги икки
 суякнинг пайванд бўлган жойи
 “Махзан ал – адвия” – “Дорилар хазинаси”
 (асар номи)
 Махлуқ – яратилган
 Машом – ҳид билиш йўли
 Машруб – ичиладиган нарсалар
 Маъжун – қиём ёки асалга қорилиб тайёрланадиган
 мураккаб таркибли дори
 Маъкул – ейиладиган нарсалар
 Маъсил ёнғоғи – бангидевона меваси
 Маъсият – ёмонлик, гуноҳ ишлар.
 Маъқуф – эгилган
 Мақолоти ситта – олти мақола
 Мағнотис – магнит
 Мағсул – ювилган
 Маҳалл – жой, ўрин, вақт.
 Маҳалли тамом – айни вақти
 Мидод – сиёҳ
 Мизож – мижоз, луғавий маъноси яхшилаб аралашиб
 қоришган демақдир.
 Мизожи соний – иккинчи мизож
 Мизож ул увло – биринчи мизож
 Мизғ – чайнамоқ
 Мийма – ўртаси, аралашмаси
 Милҳ – туз
 “Минҳож” – “Йўл” (асар номи)
 Миррих – Марс, Баҳром сайёраси.
 Мисқол – оғирлик ўлчов бирлиги 4,25г
 Миёна – ўртгача
 Мишк – суюқлик солинадиган теридан ясалган идиш
 (меш)
 Моъ – сув.
 Мозариюн – сутли ўтлардан бири (Darhne турлари)
 Мозийят – ўткирлик, узоқ сақланган нарса.
 Мозу – дуб барглари устида бўладиган ёнғоқсимон
 ўсимта
 Мойиъ – суюқ ва оқувчи

Моли қаротин – асал шарбати
Моъ ул – хиёр – бодринг суви
Моъ ул – қаръ – қовоқ суви
Моъ уш – шаъир – арпа суви
Мохов – хроник юқумли касаллик
Моҳий – балиқ
Мубадриқ – бошловчи
Мубаррид – совитувчи
Мубаҳҳий – жинсий қувватни ҳаракатга келтирувчи
Муваллида – туғилиш, ҳосила.
Мувассихи қуруқ – ярада чирк пайдо қилувчи
Мудаббар қилмоқ – олдиндан тайёрламоқ
Мудаммил – ярани битирувчи, ислоҳ қилувчи
Мудир – сийдик ҳайдовчи
Мужаммид – ивитувчи, музлатувчи
Мужаффиф – қуритувчи
Муздот – пароканда
Музлиқ – тойғоқ қилувчи
Мулаййин – юмшатувчи
Мулаттиф – мулойим қилувчи
Мунаффих – ел пайдо қилувчи
Мунбит (мулоҳҳим) – гўшт ундирувчи
Мунзиж – модда ва хилт қивомини мўътадил ҳолга келтирувчи, пиширувчи
Мунъақид – ивиган, қотган нарса
Мунъақир – тишланган
Мунфаъил – таъсир олувчи
Мунфаъила – бажарилган
Мураккаботи синоъий – сунъий мураккаб дорилар
Муракаб ул – қуво – мураккаб таркибли қувватлар
Мураттиб – ҳўлликни зиёда қилувчи
Мураххий – бўшаштирувчи, суст қилувчи
Мураққиқ – суюлтирувчи
Мурдорсанг – куйдирилган қўрғошин
Муродаф – бир маънони билдирувчи
Мурр – аччиқ
Муртак (мартак) – қўрғошин оксиди
Мусаддид – банд қиладиган, тўсадиган
Мусаккин – тўхтатувчи

Мусалиб – қаттиқ, маҳкам қилувчи
Мусбит – ухлатувчи
Мускир – маст қилувчи
Муслиҳ – ислоҳ қилувчи зарарни дафъ қилувчи
Мустаҳ – тузалган
Мусъад – бахтли
Мусҳил – сурги, осон қилувчи
Мутакаввин – шакланган
Мутасарриф – қўл остига, тасарруфига олиш
Мутфий – ёнишдан тўхтатувчи
Муфажжиж – хом ҳолда сақловчи
Муфарриҳ – хурсанд қилувчи
Муфаттий – синдирувчи, парчаловчи
Муфаттиҳ – берк тешиқларни очувчи
Муфрад – ёлғиз, якка
Муфший – тортувчи
Муҳаддир – сезгини тўхтатувчи
Муҳашшин – қўпол, дағал
Муҳталиф – ҳар хил, ихтилофли
Муҳталиф ул – ажзо – ҳар хил бўлакчалар
Мушбиш – биш (аконит) ўсимлигини ейдиган сичқон
каби ҳайвон
Муштарий – Меркурий.
Муъарриқ – терлатувчи
Муъаттис – аксиртирувчи
Муъаттиш – ташналик келтирувчи
Муъаффин – бадбўй қилувчи
Муъин – ёрдам берувчи
Муқаввий – қувват ҳосил қилувчи
Муқарриҳ – яра қилувчи
Муқаттиъ – кўчирувчи, тортувчи
Муқдий – ёпишувчи
Муқийй – қайт қилдирувчи
Муқобил – қарама – қарши, ўрнига ўтувчи
Муғаллиз – қуюлтирувчи
Муҳозий – параллел
Муҳаккик – хориш, қичишиш
Муҳаллил – пароканда қилувчи, тарқатувчи
Муҳаммир – қизартирувчи

Муҳарро – эзилган
Муҳра – умуртқа поғонаси
Муҳриқ – куйдирадиган

Н

Наботат – ўсимликлар
Наботий – гиёҳли
Навъийя – ҳолат, тур
Нажм – 1. юлдуз, 2. илдиздан шоҳлайдиган ўсимликлар
Назж – етилиш, пишиш
Намаксанг – тош тузи
Натрия – ёғларни ювиш
Натрун – сода
Нафс – жон
Нафс уд – дам – қон туфлаш
Нафух – кукун ҳолида бурунга тортиладиган даво
Наффоҳ – бод пайдо қилувчи
Нафх – ел
Нахл – хурмо
Нашоста – крахмал
Нашора – қириңди, қипиқ
Нашъу намо – яшнаб унмоқ
Наҳс – бахтсиз
Нимгарм – илиқ сув
Намийя – ўстирувчи қувват
Нолон – ингровчи
Норанж – чучук апельсин
Норжил – кокос дарахти
Нори форсий – флегмона (шиш)
Носур – гангрена, йиринглаган эски яра
Ночиз – ҳеч нарса
Ношиф – сувни шимадиган нарса
Ноқис – нуқсонли
Нужум – юлдузлар
Нузул – ботиш, тушиш
Нура – оҳак

Нутул – дорили ванна
Нутфа – сперма
Нушодир – новшадил, аммоний хлорид
Нушуқ – бурунга тортиладиган суюқлик
Нуқуъ ва нақиъ – дори ивителиган сувнинг истеъмоли

О

Обдор – сувли
Оби арвоқ – руҳлар суви
Обор – қалай метали
Ожом (бирлиги ужда) – тўқайлар
Олакўланг – заҳарли жонивор
Олу – олхўри
Олуболу – олча
Олуйи бухоро – Бухоро олхўриси
Омм – умумий
Ориз – юз бермоқ, пайдо бўлмоқ
Ос дарахти – мирта, марсин
Осир – сиқувчи
Осор – оғирлик ўлчов бирлиги, 17 г
Ошён – уя
Оқ баҳман – тоғли ерларда ўсувчи бир ўсимлик
илдизи
Оқ зож – аччиқтош
Оқирқарҳо – назла ўти
Оҳан – темир
Оҳанрабо – магнит

П

Панир – пишлоқ
Парвардан – тайёрламоқ
Подзаҳр – заҳарга қарши дори
Пажмурда – ғамгин, сўлгин
Пашш – юнг
Пир – чарви

Р

Равс – тезак
Радий ул – каймус – ёмон ҳазм таом
Ражиъ – инсоннинг ҳазм бўлган таоми чиқиндиси
Раззоқ – ризқ берувчи (Аллоҳ исмларидан бири)
Разин – қаттиқ жисми, оғир вазли, жавҳари ёқимли
дори
Рамаз – кўз четидаги ахлат
Ратаб – нам, хўл
Ратл – оғирлик ўлчов бирлиги 340 г.
Рахас – жисми нозик ва осон синадиган нарса
Раъй ул – ҳаммом – ҳаммомга тушиш
Раъша – қалтироқ
Рақиқ – суюқ
Риояткор – риоя (амал) қилувчи
Риъй ул – ҳамом – тизимгул
Робиъухум қалбуҳум – баҳорлари қалбларидир
Рованд – ровоч
Родиъ – тўсувчи, қайтарувчи
Розиёна – оқ зира
Роиҳа – ҳид
Росух – мустаҳкам
Росўхт – куйдирилган мис
Рубб ус – сус – чучукмия шарбати
Рудумолий – қизилгул ва асаддан тайёрланадиган
шароб
Русуб – чўкма
Рутубат – ҳўллик, суюқлик
Рутубати аслия – аслий рутубат
Рутубати фазлия – ортиқча ҳўллик

С

Сабзалар – кўкатлар
Сабах – шўразор жой
Сабр (сақутарий) – алоэ
Сабт – қадди тўғри
Савдо – тўрт хилнинг бири; меланхолия касаллиги

Савиқ – толқон
Савобит – қатъий
Садар – кўз тегиши
Сайёл – сууқ ва оқувчи нарса
Сайлон – оқиш
Сакбинаж – Эрон қавраги
Сакфур (оқ шинжарф) – симоб оксиди
Салиха – Цейлон долчини
Салоя – икки тош орасида дорини ишқалаб эзмок
Саль – каллик
Саманш – бута
Самар – ўсимликнинг меваси
Самм – заҳар
Самми мутлақ – мутлақ заҳар
Самуғ – елимлар
Самғи арабий – араб акациясининг елими
Санг – тош
Санак – чиганоқ
Санги самоқ – самоқ тоши
Сандали абйаз – оқ сандал
Сандарус – сандарак, каллитрис дарахти елими
Сано – ични сурувчи гиёҳ
Сапистон – олхўри нави
Саратон – қисқичбақа
Саришум – елим
Сарпўш – қопқоқ
Сассиқ қаврак – ҳилтит
Сатҳ – юза
Сафақ – ранги сарғайиб, идишнинг жинсиятига мойил бўлган сув.
Сафидоб – упа
Сафиқ – мустаҳкам тўқилган; пўст (тери)
Сафо – тиниқ, соф
Саҳрийна – тошлоқ жой
Сачратқи – цикорий ўсимлиги
Саъд – саодатли
Саъфа – ширинча
Сақамуниё – скаммоний (ўсимлик елими)
Сақийлун – оғир, табиатга оғир келмок

Саҳж – бадбўй гўшт ва тери
Саҳл – бўш, юшоқ ер
Сепоя – тўғон, дамба
Сиканжубин – сирка ва асаддан тайёрланган дори.
Сил – ширин ажриқ, буғдойиқ
Силоҳа – тоғ эчкисининг сийдиги
Ситаи зарурийя – олти зарур нарса
Сиҳиҳ – жуда майдалаб эзилган нарса
Созаж – малобатр
Созажи ҳиндий – ҳинд малобатри
Соил – нишабга оқувчи (суюқлик)
Солиҳ каймус – тоза каймус
Софсиё – чўл газাগўтининг елими
Субҳон – 1.тонгдай пок, тоза. 2.Аллоҳнинг сифати.
Суврати навъийя – аввалги бир нарсанинг
кайфиятида боқий турган ва ўзгармаган жиҳати
Сучукмия – ширинмия ўсимлиги
Судда – тиқилма, бандлик
Судоб – газাগўт
Сулаймоний (даво уш – шаъс) – сулема
Сулаҳфот – тошбақа
Сумма – сўнг, кейин
Сумоқ – ошловчи татим
Сунун – тишга сепиладиган дори
Сурб – қўрғошин
Суфуф – талқон дорилар
Суъ ул – мизож – мизожнинг бузилиши.
Суъ ул – қинъа – истисқонинг бошланиши.

Т

Табдил – айлантириш
Табих – қайнатма, таом.
Табошир – 1.бамбук ўсимлигининг бўғин
оралиқларига йиғиладиган мода. 2.мел, бўр.
Тавжиҳ – солиштириш
Тадвир – айлантирмоқ
Такарруж – могорлаш
Таклийс – куйдириш, оҳақ ҳолига келтириш.

Такмид — компресс, босиб қўйиш.
 Тал ва саъийд — шудринг
 Талақ (талқ) — қатлам — қатлам шаклидаги шаффоф маъдан (слюда)
 Тамаввуж — мавжланиш
 Тамаййузи хафий — фарқлаш қийин, сирли.
 Тамарҳиндий — Ҳинд хурмоси
 Тамиз — онг, ор — номус.
 Танакор (тинкор) — бурак, турли тузлар аралашмаси
 Танбоқу — тамаки
 Танзил — пастга туширмақ; камайтирмақ
 Танқийа — тозаламоқ
 Тара — тор, ип, йўл.
 Тарёқ (подзаҳр) — заҳарга қарши дори
 Тарёқ ал — афъий — афъо илонининг тарёқи
 Тарёқи акбар — катта тарёқ
 Тарёқи форуқ — "форуқ" номли мураккаб таркибли тарёқ
 Тарий — тоза, янги
 Тариқа — йўл, усул
 Таррак — бодрингнинг оқ ва узун бир тури.
 Тартир — шароб дурдаси
 Тасфийқ — шаробни сувга қўшиш
 Тасъийд — сублимация, моддани қуруқ ҳайдаш
 Тафарруқ — бир — биридан ажралмоқ
 Тафиҳ (тафоҳат) — таъмсиз
 Тафл — чўкма, қолдиқ
 Тафовут — фарқ, ўзига хослик.
 Тафоҳат — тафиҳга қаранг
 Тафрит — зиёдалиқ, ифрот, хаддан ошиқ.
 Ташвийа — қовуриш
 Ташмизож — *Cassia absus L.* ўсимлигининг уруғи
 Ташриҳ — анатомия. Ташхис — диагноз.
 Таъдил — муътадил, ўртача.
 Тавққ — бирор нарсани бўйинга ёки бошқа аъзога осиб қўйиш
 Таъоруз тасоқут — пачақланиш
 Таъриқ усули — чодир ичида давонинг буғи билан буғланиб, ичмоқ

Таъсир бит – таъб – табиат билан таъсир
Тақлийа – ёғда қовурмоқ
Тақоқул – ёввойи сабзи
Тақтир – томчилатмоқ
Таҳаллул – эриш
Таҳлил – эритиб йўқ қилмоқ
Таҳлил топмоқ – йўқ бўлмоқ, адо бўлмоқ
Таҳмис – қизиган идишда ёғсиз қовуриш
Таҳн – яхшилаб майдалаш
Таҳниш – чўкмоқ
Таҳқиқ – аниқлаш
Тезоб – ўткир сув (кислота ёки ишқор эритмаси)
Тийб – хушбўй ва ўткир
Тийн – лой
Тийни махтум – муҳр лойи
Тийни ҳикмат – ҳикмат лойи (соф тупроққа мўй
қўшиб қорилган лойга айтилади)
Тило – суюқ давони бадан ташқарисига суртмоқ
Тисъаи наботийа – ўсимликнинг тўққиз белгиси
Тоба – товоқ
Томм ут – таркиб – тўлиқ таркибли
Тори анкабут – ўргимчак торлари
Тотура – бангидевона ўсимлиги
Тофий – сувга чўкмайдиган
Турбуд – турбит (Ҳиндистонда ўсувчи бир ўсимлик)
Турунж – лимон тури
Турш – нордон таъм
“Тухфат ал мўъминийн” – “Мўъминлар тухфаси»
(асар номи)
Тўтиё – рух оксиди
Тўтиёи кирмоний – Кирмон тўтиёси
Тўтиёи ҳиндий – мис упаси

У

Уд – Ҳиндистон, Хитой ва Араб мамлакатларида
ўсадиган ёғочи хушбўй дарахт
Узрумолий – асал ва ёмғир сувини баробар миқдорда
аралаштириб, эритиб, қуёш тигига қўйилганидир

Уксумолий – сирка ва асаддан тайёрланадиган
сиканжубин
Унноб – жилонжийда
Унқуд – бошоқ ва бош
Усора – шира. Асора ҳам шундай
Усруб – қўрғошин. Сурб ҳам дейилади.
Усрунж – куйдирилган қўрғошин
Устихон – суюк ёки бир оз
Устухудус – Рум райҳони
Усули арбаъа – тўрт илдиз (бодиён, сачратқи,
петрушка, ковул илдизлари)
Утруж – апельсин
Усқутус – Юнон. олов, ҳаво, сув ва тупроқ
Уфунат – чириш ва сасиш
Ушбаи мағрибийа – мағриб гиёҳи
Ушна – дуб, санавбар, ёнғоқ каби дарахтларнинг
танаси устида ўсувчи замбуруғ
Ушшақ – қаврак елими

Ф

Фазла – 1. ортиқ, зиёда, кераксиз 2. нажосат
Файёз – файз етказувчи (Аллоҳ)
Фарний – гуруч қайнатмаси
Фаросиюн – аччиқ мазали ўт (рус. шандра)
Фарфирий – бинафша ранг
Фарфиюн – сутли ўт елими
Фасх – икки нарсанинг бир – биридан ажраши
Физзо – кумуш ва унинг упаси
Фикри қосир – қусурли фикр
Фоний – йўқ бўлиш, ўткинчи
Форсиёвушон (парсиёвушон) – сунбулсоч ўсимлиги
Форуқ – 1. ажратувчи 2. мураккаб таркибли бир
тарёқ номи
Фосид – бузуқ, фасод қилувчи.
Фотир – илиқ
Фоъил – бажарувчи
Фудинаж – ялпиз
Фузул – зиёда бўлмоқ

Фулза – пўлат
Фулус – (хиёршанбар)
Фулфул (филфил) – мурч
Фундуқ – ўрмон ёнгоғи
Фурзажа – орқага ва бачадонга юбориладиган махсус дори
Фуфал – арёка пальмасининг данаги
Фуққоқ – фунчалар

• X

Хайшўм – бурун кемирчаси
Халаълаъ – марказидан ажраб чиққан суяк
Халдуниёйи сағир – кичик қончўп ўсимлиги
Халлоқи акбар – яратувчи (Аллоҳ)
Халъ – суяк бошининг ўз маркази бўлган жойидан чиқиши
Хамл – тивитга ўхшаган нарса (форс, пурз); яна беҳи меваси устидаги тук
Хамр – май, шароб
Ханозир – ёмон оқма без
Харбақ – *Veratrum* (оқ харбақ) ёки *Helleborus* (қора харбақ) илдизи
Хардал – горчица, қичитқи ўт.
Харъ – парранданинг тезаги
Хас – қуруқ ўт, хашак.
Хатотиф – қалдирғоч
Хафиф – енгил, нафис.
Хашхош – кўкнор (Оврупача – гашиш).
Хиёр – бодринг
Хиёршанбар – хиёршанбар, кассия ўсимлиги
Хилт (кўп. ахлат) – инсон баданида мавжуд бўлган тўртта суюқлик қон, сафро, савдо ва балғамга айтилади
Хитмий – гулхайри
Хирваъ – канақунжут
Хирс – айиқ ёки жужжа ката гавдали ҳайвон.
Холис – тоза, адолатли, бетараф, барчага бирдай қаровчи.

Хориж – ташқи, ташқари
Хосир – хилт аъзоларини тортиб қуюлтирувчи
Хотим – тугатувчи, тамом қилувчи
Хоҳ – тиловчи
Хубба – дон
Хуббозий – тугмачагул
Хўрак – емиш

Ч

Чалов – бошоқли ёввойи ўт
Чилгуза – қарағай меваси (ғуддаси)
Чўби чиний – хитой чўпи
Чўкич – учи ўткир пўлат асбоб

Ш

Шавкарон – зангпоя ўсимлиги
Шадақ – оғизнинг ямоғи
Шадиқ – оғизнинг кенг бўлгани
Шаҳи узал – йиртилган, узилган гўшт
Шажар – дарахт
Шажарат ун – набий – пайғамбар дарахти
Шамма – бурун орқали фойдаланиладиган нарса
Шанжарф, Шингарф – симоб сульфиди (киноварь)
Шароб – ичиш, май
Шатб – шамширнинг жавҳари
Шатир – кўз милкининг йиртилиши
Шафоат хоҳи – шафоат тиловчи
Шаъир – арпа
Шаҳм – чарви
Ширбиринж – ширгуруч
Шивит – укроп
Шийтараж – бақажўхори, сассиқ тол
Шираж – кунжут ёғи
Шиҳ – дармана ўсимлиги
Шоданаж – гематит тоши
Шодоб – сероб

Шомих – баланд тоғ
Шубрум – ғумай ўти
Шукрон (шавкарон) – зангпоя
Шукуьо (шукоьо) – қушқўнмас, оққаррак
Шура – селитра
Шураф – кунгуралар
Шутурмурғ – туяқуш

Э

Эътидол – мўътадиллик

Қ

Қабз – сиқиш
Қабузат – таҳир, аччиқ таъм
Қазбон – илдизидан шохлаб, таралган гиёҳнинг шохлари
Қайсум – бўйимодарон ўсимлиги
Қалқатор – сариқ зок, темир сульфат тузи
Қамар – Ой
Қамъ – қубба
Қарободин – қадимги юнонча *графигион* сўзидан ясалган бўлиб, рўйхат маъносини билдирган.
Табобатда мураккаб дорилар рўйхати улар ҳақидаги китоблар шундай аталган
Қаранфул – қалампирмунчоқ
Қаръ – қовоқ ёки ҳайвоннинг шоҳи
Қатл – ўлдириш
Қаҳл – сувни шимадиган нарса
Қивойи наботийя – ўсимликнинг ўсиши
Қивом – бирон нарсанинг қуюқлик ва суюқлик даражаси
Қизилгил – қизил лой
Қирот – оғирлик ўлчов бирлиги, 0,064 г
Қирфа – пўстлоқ
Қобиз – тутадиган, тўхтатадиган, сиқадиган
“Қонун ал – мабсут” – “Изоҳланган қонун”.
Қора зок – купорослар ва металл сульфидлари аралашмаси

Қосир – калта
Қотил – ўлдирувчи
Қошир – пўстни тирновчи, кўчирувчи
Қоқулла – шўра
Қубул – олди тараф
Қувабо – темиратки
Қуввати дофиъа – даф қилувчи, ҳайдовчи қувват
Қуввати мосика – боғловчи қувват
Қуввати мувалида – туғдирувчи қувват
Қуввати мудаббир – иқтисод қилувчи, таъминловчи қувват
Қуввати номия – ўсувчи қувват
Қуввати норийя – оловлик қуввати
Қуввати розия – озиқлантирувчи қувват
Қуввати ҳазима – ҳазм қилиш қобилияти
Қунбуъа – экинлар бошоғининг қуббаси
Қунна (қинна) – гальбан елими
Қуст – *Saussurea* ларра ўсимлиги иддизи
Қутур – томизиб ишлатиладиган даво
Қулунж (қуланж) – ичак санчиғи, ич қотиши
Қушр – пўст
Қўрс – кулча

Ғ

Ғазз – гиёҳларнинг яхши кўқарган ва рангига нуқсон етмаган ҳолати
Ғализ – қаттиқ, қуюқ, дағал.
Ғарийб – бегона, ёлғиз, қадрсиз, нодир ҳам (ғаройиб)
Ғасл – ювмоқ
Ғассол – ювиб пок қилувчи
Ғибб – иситма тури
Ғизо – овқат, таом.
Ғизойи – даволи, даволик овқат
Ғизойи давоийи подзаҳрий – заҳарга қарши даволик овқат
Ғизойи мутлақ – мутлақ овқат
Ғизойи подзаҳрий – заҳарга қарши овқат
Ғизойи саммий – заҳарлик овқат

Гориқун – “дарахт пўкаги”
Гофис (гофит) – тиканли бир ўт
Гудда – тугун
Гуфрон – кечириш, раҳмдиллик (Аллоҳнинг исми)
Гўра – меванинг хом пайти

Ҳ

Ҳабб – уруғ, дон
Ҳабб-уд-диқ – *мавизажга* қаранг
Ҳабб ус – ос – ос дарахти (мирт)нинг уруғи
Ҳабб ул – фор – дафна меваси
Ҳабб ус – салатин – *гангга* қаранг
Ҳабби мулук – *дангга* қаранг
Ҳажар ал – Яҳуд – Яҳуд тоши
Ҳажар ал – ҳаййа – илон тоши, серпентин
Ҳажари нура – сода
Ҳажар ут – тайс – ёввойи эчкининг жигарида
бўладиган тош ва у подзаҳрдир.
Ҳазоқат – маҳорат
Ҳайза – қусиш ва ич кетиши
Ҳаййа – илон
Ҳайъати – тириклиги
Ҳаккок – қичишишни келтирувчи
Ҳалаб – сут, гиёҳ уруғини ивитиб олинган шира
Ҳалзун – шиллиқурт
Ҳалила – миробалан меваси
Ҳалйа – қайиқ эшкаги
Ҳалл – эритиш
Ҳаллоқ – мўйни туширувчи даво
Ҳаловат – ширин таъм
Ҳамл – ҳомила; гиёҳ устидаги уруғ
Ҳаммоми морийя – буғлаш
Ҳамранг – бир хил рангли
Ҳамузат – нордон
“Ҳаракат” – араб тилидаги – фатҳа – а, – касра – и;
замма – у ишоралари
Ҳарбий – заҳарли илон тури
Ҳарна қадар – имкон қадар

Ҳарорат – иссиқлик
Ҳарофат – тилни чаққандек ачитиш
Ҳарф (ҳурф) – таратизак ўсимлиги
Ҳасак – темиртикан
Ҳатк – йиртилмоқ, пора бўлмоқ
Ҳаш – мўрт
Ҳашиш – қуриган гиёҳ
Ҳашишат ут – тиҳол – талоқ гиёҳи
Ҳашиши гофис – *гофисга* қаранг
Ҳиддат – тезлик, ўткирлик, кескинлик
Ҳинд осори – оғирлик ўлчами (24 мисқол)
Ҳиндувона – тарвуз
Ҳирриф – ўткирлик
Ҳифзи сиҳҳат – соғлиқни сақлаш
Ҳодд – ўткир таъмлик
Ҳозим – ҳазм қилувчи
Ҳозиқ табиб – маҳоратли табиб
Ҳолиқ – тарошловчи
Ҳомиз – турш, нордон
Ҳошийа – шарҳ
Ҳоша – 1.поклик; 2 тоғ ялпизи
Ҳубс – чирк, занг
Ҳубс ул – ҳадид – темир чирки
Ҳузази маккий – ликий шираси
Ҳузази ҳиндий – ликий шираси
Ҳулба – шамбала, сариқ йўнғичқа ўсимлиги
Ҳумрат – сарамас касаллиги
Ҳумузат – нордонлик
Ҳумул – латгани дорига белаб, олди ёки орқасига қуйиладиган дори
Ҳуқна – клизма
Ҳулав – ширин

МУНДАРИЖА

Тиббий меросни ўрганиш йўлида.....	3
Фавоид ул – адвия" ва унинг ёзилиш тарихи.....	5
Дебоча.....	8
Муқаддима.....	11
БИРИНЧИ ФАСЛ	12
Давойи мутлақ	15
Давойи физойи	15
Физойи давоий.....	16
Зул – хосият.. ..	18
Физойи зул – хосият.....	19
Давойи зул – хосият.....	19
Самми мутлақ.....	19
Давойи саммий.....	20
Физойи саммий.....	20
Физойи давоий.....	20
Давойи мусҳили зул – хосият.....	20
Давойи мусҳил (Сурги даво)	21
Давойи муллайин.....	21
ИККИНЧИ ФАСЛ.	
МУРАККАБ ҚУВВАТЛИ, ЗУЛ – ХОСИЯТ ЗАҲАРЛАР БАЁНИДАКИМ, БУЛАРДАН ҲАР БИРИ АЛОҲИДА БАЁН ҚИЛИНУР.....	23
Мураккаб ул – қуво.....	23
Зул – хосият.	24
Подзаҳр ва тарёқ таъсири.....	25
Тарёқ ал – афоъий.....	26
Самм (заҳар) таъсири.....	27
Сурги ва бошқа даволарнинг таъсири.....	28
УЧИНЧИ ФАСЛ.	
МИЗОЖ, УНИНГ ҚИСМЛАРИ ВА ДАРАЖАЛАРИНИ ТАНИМОҚ БАЁНИДА	28
Даволар қувватининг даражасини танимоқ баёнида.....	31
Мизожнинг мазкур тўрт даражаси.....	31
Сунъий мураккаб дорилар.....	33

ТЎРТИНЧИ ФАСЛ.

ДАВО ВА ОВҚАТЛАРНИНГ МИЗОЖИНИ ТАЖРИБА ВА ҚИЁС ОРҚАЛИ ТАНИМОҚНИНГ БАЁНИДА	33
Ҳикоят.....	38
Даво ва таомларнинг мизожларини қиёс билан билмоқ ва танимоқ йўллари.....	39
Таъм баёни.....	40
Ҳирриф, яъни ачитувчи ўткир таъм.....	44
Молиҳ, яъни шўр таъм.....	44
Ҳомиз, яъни турш ва нордон таъм.....	45
Афис, яъни буриштирувчи таъм.....	45
Қобиз, яъни буриштирувчи таъм.....	45
Дасим (ёғлик) таъм	45
Ҳулв (ширин) таъм.....	46
Тафиҳ (бемаза) таъм.....	46
Роиҳа (ҳид).....	48
Лавн (ранг).....	50
Давонинг феъллари ва хосиятларидан далил олиш.....	53

БЕШИНЧИ ФАСЛ.

ТАБИБЛАРНИНГ СЎЗЛАРИДА ЮЗ БЕРГАН ИХТИЛОФЛАР ВА УЛАРНИНГ САБАБЛАРИ БАЁНИДА.....	53
ОЛТИНЧИ ФАСЛ. ДАВОЛАРНИ ЎЗ МАҲАЛЛИДАН ТЕРИБ ОЛМОҚНИНГ ЙЎЛЛАРИ ВА УНИ ЭҲТИЁТ ҚИЛИБ САҚЛАМОҚ УСУЛЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА БАЁНИДАДУР.....	56
Самуғ (елимлар)ни олмоқ тартиблари	59
Асора (шира)ларни олиш.....	60
Адвийаи ҳайвония, яъни ҳайвонот баданидан олинган олинадиган даволар баёнида	60
Ҳайвонот ўтини сақламоқ тадбири.....	61
Ҳайвоннинг чарви ёғи ва илик ёғини бузилишидан сақламоқ тадбири.....	61
Бошқа даволарни сақламоқ йўллари.....	61

ЕТТИНЧИ ФАСЛ. СОДДА ДОРИЛАРНИНГ УМРИ, ЯЪНИ ҚУВВАТИНИНГ БОҚИЙЛИК МУДДАТЛАРИНИ ҚИСҚАЧА БАЁНИДА	62
Маъданий даволар.....	62
Наботий (гиёҳдан олинадиган) даволар.....	64
Елимлар.....	64
Ширалар.....	64
Гуллар ва гунчалар.....	64
Сутлар.....	65
Ёғлар.....	65
Мевалар.....	65
Дон ва уруғлар.....	66
Шох, томир, иддизлар.....	66
Ҳайвонотдан олинадиган даволар.....	66
САККИЗИНЧИ ФАСЛ	67
Танбиҳ.....	69
ТЎҚҚИЗИНЧИ ФАСЛ	72
Танбиҳ.....	73
Таклис.....	74
Бурани куйдириши.....	74
Гипс ва денгиз кўпигини куйдириш.....	74
Илон, Афъо илони ва асвад солихни куйдириш.....	75
Қалдирғочни куйдириш.....	75
Шишани куйдириш.....	75
Зирнихни куйдириш.....	75
Қисқичбақани куйдириш.....	76
Ших ва санакни куйдириш.....	76
Ақиқ, йашф ва ёкутни куйдириш.....	76
Буссад ва маржонни куйдириш.....	77
Марваридни куйдириш.....	77
Тузни куйдириш.....	77
Қаҳрабони куйдириш.....	77
Иқлимиёни куйдириш.....	78
Қўрғошинни куйдириш.....	78
Темир чиркини куйдириш.....	78
Темир ва пўлатни куйдириш.....	79
Олтинни "ўлдириш".....	79

Олтинни оҳак қилиш.....	80
Олтинни ялгиратиш дастури.....	82
Кумушни куйдириш.....	82
Сурмани куйдириш.....	83
Қатронни куйдириш.....	83
Юнгни куйдириш.....	83
Исфинажни куйдириш.....	84
Қовоқ пўстини куйдириш.....	84
Ҳинд удини куйдириш.....	84
Чаённи куйдириш.....	84
Ҳалилани куйдириш.....	85
Тухум пўстини куйдириш.....	85
Талақни куйдириш.....	86
Яна ҳиндийлар санъати бўйича талақни куйдириш.....	86
Баъзи нарсаларни ҳалаб (сут) рангига киритиш ва эритиш йўли.....	87
Талақни ҳалаби (сути).....	87
Талақни эритиш.....	88
Талақни эритишнинг иккинчи хили.....	88
Олтинни эритиш.....	88
Олтин эритмасини марварид билан ичиш.....	89
Ҳаммоми морийянинг санъати.....	89
Тартир ёғини олиш санъати.....	90
Ташвия, таҳмис ва тақлия.....	90
Тўтиё ташвияси.....	91
Афюнни бирён қилиш.....	91
Тадбир ёки ислоҳ.....	91
Анзарут тақлияси.....	92
Ҳабб ул – мулукни пишириш.....	92
Данднинг тадбири.....	92
Турбуднинг ислоҳи.....	93
Ташмижажнинг тадбири.....	93
Мозарюннинг тадбири.....	94
Кирмон зирасининг тадбири.....	94
Олтингугуртнинг тадбири.....	94
Биш ва Ҳарбий тадбири.....	95
Олакулангнинг тадбири.....	95
Силоҳанинг тадбири.....	95

Тўтиёнинг ғўр узум сувидаги тадбири.....	96
Темир чиркининг тадбири.....	96
Темир қипиғи ва уни тозалаш тадбири.....	96
Тухум пўстининг тадбири.....	97
Темиртиконнинг тадбири.....	97
Балодур асалининг тадбири ва ислоҳи.....	97
Ғумай ўтининг ислоҳи.....	98
Шодлантирувчи даволарнинг ислоҳи.....	99
Дибқнинг ислоҳи.....	99
Ушнани янчмоқ йўли.....	100
Симобни тозалаш.....	100
Лойларни ювиш.....	101
Ёғларни ювиш.....	102
Кунжут ёғини ювиш.....	102
Зифт, мум, мўмиёй ва анбарни ювиш.....	102
Обор, Исмид (сурма), тўтиё, арман тоши, шодинаж, ёқут, зумуррад, ақиқ, лак.....	102
Оҳакни ювиш.....	103
Мурдорсангни ювиш.....	103
Ложувардларни ювиш.....	103
Сабрни ювиш.....	104
Мумни ювиш.....	105
Чўби чиний (хитой чўпи).....	105
Танбиҳ (огоҳлантириш).....	108
Темир дорини истеъмол қилиш йўли.....	110
Пайғамбар дарахти.....	111
Каякўнинг истеъмол йўли.....	112
Туя сутини истеъмол қилмоқ йўли.....	113
Эчки сутини ичмоқ тариқаси.....	115
Эшак сутини ичиш йўли.....	116
Инсон сутини ичмоқ тариқаси.....	117
Подзаҳри ҳайвонийни ичмоқ йўли.....	117
Айрон ичиш йўли.....	118
Куңдур тутуни.....	120
Лубон тутуни.....	120
Балодур асалини олиш.....	121
Исфидожни олиш дастури.....	121
Рухни куйдириш йўли.....	122
Росўхтни тайёрлаш йўли.....	123
Сакфур олиш йўли.....	124
Темир заъфарони.....	125

Шинжарфни тайёрлаш йўли.....	126
Усрунжни тайёрлаш йўли.....	128
Сулаймонийни тайёрлаш йўли.....	129
Мурдорсангни олиш йўли.....	129
Занжор.....	129
Саноат занжори.....	130
Ҳинд сиркасини тайёрлаш йўли.....	131
Ҳидли удни тайёрлаш йўли.....	131
Оқ мумдан ёғ олиш йўли.....	132
Ҳикмат лойини тайёрлаш йўли.....	132
Шиша сувини олиш йўли.....	133
Пишлоқ елимини олиш йўли.....	133
Сиёҳ тайёрлаш (иттихозидан мидод).....	134
ЎНИНЧИ ФАСЛ	134
ЎН БИРИНЧИ ФАСЛ.	
БАЪЗИ ТИББИЙ ИСТИЛОҲЛАР	
БАЁНИДА	145
ЎН ИККИНЧИ ФАСЛ	159
Ҳиндларда ишлатиладиган вазнлар.....	162
Эрон халқининг маълум ва машҳур вазнлар	162
Бошқа вазнларни ҳиндларнинг вазнларига ўзгартирмоқ баёнида.....	165
ЎН УЧИНЧИ ФАСЛ. Бу фаслда нужум, яъни юлдузларга ва табиат қувватига нисбати бўлган таъсиротларким, нужум аҳлининг ақидаларига мазкурдур, баён қилинур.....	165
Зуҳалга мансуб даволар.....	178
Муштарийга мансуб даволар.....	179
Миррихга мансуб даволар.....	179
Қуёшга мансуб бўлган даволар.....	179
Зуҳрага мансуб даволар.....	179
Аторудга мансуб даволар.....	179
Луғатлар	181

БОСИТХОН ИБН ЗОҲИДХОН ШОШИЙ

**ФАВОИД УЛ–АДВИЙЯ
ВА МАВОИД УЛ–АҒЗИЙЯ**

Муҳаррир: Сардорхон Жаҳонгиров
Мусаҳҳиҳ: Гулшан Эркаева
Техник муҳаррир: Даврон Арифжонов

Теришга берилди: 07.05.2007 Босишга рухсат этилди: 06.07.2007
Нашриёт рақами М – 678 Қоғоз бичими: 60x84 $\frac{1}{32}$
Босмахонага топширилди: 10.07.2007 Офсет босма.
Нашриёт ҳисоб табағи: 13 Шартли босма табағи 13.5
Адади 2000 нусхада.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9–уй.

Дизайн ва оригинал макет « МАКТУБОТ PRESS»

МЧЖда тайёрланди ва чоп этилди. Тошкент, Қатортол кўчаси 6"а" – уй